

WISAWYA SHATAKATIL MARATHI NATYASAMEEKSHA

Major Research Project - Final Report
Submitted to University Grants Commission
New Delhi

Principal Investigator
Prof. Shobha Deshmukh
Retd. Professor, Department of Marathi
Osmania University
Hyderabad

June 2018

विसाव्या शतकातील मराठी नाट्यसमीक्षा

युनिव्हर्सिटी ग्रॅन्ट्स कमीशन नवी दिल्ली येथे
सादर केलेला अहवाल

प्रिंसिपल इन्व्हेस्टिगेटर
प्रो. शोभा देशमुख
निवृत्त प्रोफेसर, मराठी विभाग
उस्मानिया विद्यापीठ
हैदराबाद

जून २०१८

**UNIVERSITY GRANTS COMMISSION MAJOR RESEARCH PROJECT
WISAWYA SHATAKATIL MARATHI NATYASAMEEKSHA**

Prof. Shobha Deshmukh
Principal Investigator - MRP

Retd. Professor
Department of Marathi
Osmania University
Hyderabad - 500 007.
Telangana State, India

This is the Final Report of Major Research Project in Marathi entitled “Wisawya Shatakatil Marathi Natyasameeksha” submitted to University Grants Commission New Delhi as per Order No. F-5-279/2014 (HRP) dated 7th October 2015. This research work has been carried out during 1-7-2015 to 30-06-2018 by the undersigned.

Date : 30-06-2018

Prof. Shobha Deshmukh

मनोगत

मराठी नाटकांचा अभ्यास करत असताना वेळोवेळी नाट्यसमीक्षेचे समृद्ध दालन माझ्यापुढे उघड होत गेले. नाटकांइतकीच पुरातन असणारी ही नाट्यसमीक्षा आपल्या विविधतेने लक्ष वेधून घेते. नाट्यसमीक्षेचे स्वरूप जाणून घ्यावे असे वाटले. आणि हा प्रकल्प होती घेण्याचे ठरवले. नाट्यसमीक्षा वृत्तपत्रे, नियतकालिके, मासिके यातून प्रसिद्ध होत आली आहे. या प्रकल्पासाठी केवळ ग्रंथरूपाने प्रसिद्ध झालेल्या समीक्षाग्रंथांचा विचार करायचे ठरवले. १९०३ साली पहिला नाट्यसमीक्षा ग्रंथ प्रसिद्ध झाला. तेव्हापासून पुढील शतकभरात प्रसिद्ध झालेल्या नाट्यसमीक्षा ग्रंथांचे स्वरूप, वर्गीकरण आणि वाटचाल यांचा विचार या प्रकल्पाद्वारे करण्याचे योजले. १९०३ ते २००३ या काळातील समीक्षाग्रंथांचा हा अभ्यास आहे. ही संधी मला मिळाली ती युनिव्हर्सिटी ग्रॅंट्स कमिशन नवी दिल्ली या संस्थेतर्फे. या संस्थेची मी आभारी आहे. उस्मानिया विद्यापीठाचे कुलगुरु, कुलसचिव, यू.जी.सी. विभागाचे डीन, उस्मानिया विद्यापीठ आर्ट्स कॉलेजचे प्राचार्य, मराठी विभाग प्रमुख आणि विद्यापीठातील सर्वच संबंधित पदाधिकाऱ्यांनी वेळोवेळी जे सहकार्य दिले त्यामुळे हा प्रकल्प पूर्ण होऊ शकला. त्यांचे आभार !

प्रकल्पासाठी ग्रंथ उपलब्ध झाले ते पुणे येथील जयकर ग्रंथालय, हैद्राबादेतील उस्मानिया विद्यापीठ, मराठी ग्रंथ संग्रहालय, मराठी साहित्य परिषद, मराठी विभागातील ग्रंथभांडार येथे. त्यांच्या सहकार्याबद्दल मनःपूर्वक आभार !

एस.एन.डी.टी. विद्यापीठाचे भूतपूर्व मराठी विभाग प्रमुख प्रो. विलास खोले यांनी वेळोवेळी मोलाच्या सूचना केल्याबद्दल त्यांचे मी आभार मानते.

डी.टी.पी. चे काम वेळेवर व व्यवस्थित केल्याबद्दल सुरभी इंटरप्रायजेस व दिशा ग्राफिक्सची मी आभारी आहे.

तीन वर्षांच्या संशोधनाचे फलित वाचक अभ्यासकांच्या हाती देताना आनंद होतो आहे. सद्गुरूकृपेने आरंभ पावलेले व संपन्न झालेले हे संशोधन त्यांच्याच चरणी अर्पण ...

- शोभा देशमुख

विसाव्या शतकातील मराठी नाट्यसमीक्षा

अनुक्रम	पृ.क्र.
१) नाट्यसमीक्षा : स्वरूप आणि व्याप्ती	७
२) नाट्येतिहासविषयक समीक्षाग्रंथ	२०
३) मराठीतील संस्कृत व पाश्चात्य नाट्यचर्चेविषयीचे लेखन	४८
४) नाट्यस्वरूपविषयक समीक्षाग्रंथ	८१
५) नाटककारांवरील समीक्षाग्रंथ	१५७
६) नाटकांवरील समीक्षाग्रंथ	२१७
७) नाटांवरील समीक्षाग्रंथ	२४२
८) नाट्यप्रकारानुसार समीक्षाग्रंथ	२६०

संदर्भग्रंथसूची

9. नाट्यसमीक्षा : स्वरूप आणि व्याप्ती

१. नाट्यसमीक्षा : स्वरूप आणि व्याप्ती

नाट्यसमीक्षा ही संज्ञा व्यापक आहे. नाट्यकृतीच्या परिणामांचे मूल्यमापन करणे म्हणजे नाट्यसमीक्षा. नाटक दृश्य व श्राव्य असल्याने त्याची समीक्षाही दोन स्तरांवरून होते. नाटककाराची संहिता आणि रंगभूमीवरील प्रयोग ही नाटकाची दोन अंगे आहेत. संहिता हा आरंभ आणि प्रेक्षकांना येणारी रसप्रतीती ही फलश्रुती असा नाट्याचा प्रवास असतो. यात अनेक घटक द्रव्ये असतात. नाटकाचे शब्दरूप साकारणारा नाटककार, नाट्यप्रयोगाचा नियंता दिग्दर्शक, नाटककाराच्या पात्रांना मूर्त रूप देणारा नट, नटाची कर्मभूमी असणारा रंगमंच आणि या साऱ्याचा आस्वाद घेणारा रसिक प्रेक्षक - या सर्वांना एकत्र गुंफते ते नाटक. नाटकाच्या यशात या साऱ्या घटकांचे महत्व असते. या घटक द्रव्याचे प्रमाण यथोचित आहे किंवा नाही हा विचार म्हणजे नाट्यसमीक्षा होय. नाट्यसमीक्षा ही केवळ नाटकाच्या संहितेची समीक्षा नसावी तर ती नाट्यप्रयोगाचीही समीक्षा असावी. व.दि. कुलकर्णी म्हणतात त्याप्रमाणे “नाट्यसमीक्षा ही समीक्षेच्या जातीतील एक वेगळी जाती (Category) आहे.”^१ त्यांच्या मते ‘नाट्यसंहितेतील प्रत्येक शब्दाबरोबर त्या प्रत्येक शब्दाइतकेच रंगमंचावरील त्याच्या अवतारण्याला, अवतारण्याच्या तपशिलाला कलादृष्ट्या समान महत्व असते, हे संपूर्णपणे जाणणारे दोघेच जण असतात. एक दिग्दर्शक आणि दुसरा समीक्षक !’^२ दिग्दर्शकाचा नाट्यसंहितेपासून ते नाट्यपरिणामापर्यंत सर्व घटकांशी संबंध असतो तसाच तो समीक्षकाचाही असावा. तरच ती समीक्षा सर्वांगिण होते. नाट्याचार्यांचे महत्व भरतमुनींनीही प्रतिपादित केले आहे. भरताच्या मते त्याला सर्व नाट्यलक्षणे ज्ञात असावीत. त्याच्या भाषणपद्धतीत दोष नसावा. गायन, वादन, नृत्य या कलांचे ज्ञान त्याला असावे. हा शास्त्रार्थ जाणणारा, त्याप्रमाणे वागणारा व दुसऱ्यास शिकवणारा असावा. सूत्रधार हा सर्व नटांचा आचार्य असतो, हा सर्वज्ञानी असल्यामुळे यावर नाटकाची सूत्रे हलविण्याची जबाबदारी सोपवलेली असते. ^३ विविध नाट्यांगांचे ज्ञान दिग्दर्शकास असावे तसेच ते समीक्षकासही असावे. नाटकांचे यथोचित, सकस समीक्षण होण्यास हे आवश्यक आहे.

नाटककारापासून रंगमंचावरच्या आणि पडद्यामागील तंत्रज्ञानापर्यंत सर्वांनी नाटकाच्या उभारणीत जो वाटा उचललेला असतो त्याचे मूल्यमापन म्हणजे नाट्यसमीक्षा होय. पुष्पा भावे याविषयी म्हणतात “एकीकडे कलाव्यवहाराच्या संस्काराने समीक्षकाच्या मूल्यव्यवस्थेवर संस्कार होत असतो आणि दुसरीकडे चांगला समीक्षक कलाव्यवहारावर संस्कार करीत असतो. अभिरूचीच्या नित्यचल अशा प्रक्रियेतला समीक्षक हा एक दुवा आहे.”^४ नाट्यव्यवहाराशी समरस होऊन आस्वाद घेणे आणि त्यापासून दूर राहून वस्तुनिष्ठ परीक्षण करणे हे समीक्षकाला एकाच वेळी साधावे लागते.

नाट्याचार्य किंवा दिग्दर्शक नाट्यप्रयोग उभा करतो तेव्हा अनेकांचे सहाय्य घेतो. भरतमुनींनी नाटकमंडळीत कोणकोणते सदस्य असतात याचे विवेचन केले आहे. त्यात त्यांनी नाटककार, नट व नाट्याचार्य यांच्याशिवाय मुकुटकार, आभरणकार, मालाकार, वेशकार, रजक, चित्रकार, कारुक, कुशिलव व शिल्पकार या मंडळीचाही उल्लेख केला आहे.”^५ बदलत्या काळानुसार दिग्दर्शनाची पद्धत बदलली. घटक बदलले पण उद्दिष्ट्य तेच आहे. या सर्व घटकांची समीक्षा नाट्यसमीक्षणात अपेक्षित असते. हे कोणा एकाचे कार्य नाही. या संदर्भात व. दि. कुलकर्णी म्हणतात - “आज नाट्यसमीक्षण हे एकट्या दुकट्याचे काम राहिलेले नाही. ती एक संघटित क्रिया होऊ लागली आहे.”^६ मराठी नाट्यसमीक्षेवर एक नजर

टाकली असता ही बाब आपल्या ध्यानात येते. नाटकाच्या विविध अंगाचा स्वतंत्रपणे विचार या समीक्षाग्रंथातून प्रस्तुत झाला आहे. नाटकांच्या संहिता, रंगमंचावरील प्रयोग, व्यक्तिरेखाटन, संभाषण, नेपथ्य, संवाद यांचाच केवळ विचार करणारे समीक्षाग्रंथ लिहिले गेले आहेत.

नाटककाराची संहिता हा नाट्यप्रक्रियेचा आरंभ असतो. नाटककाराच्या शब्दांवर नाट्यप्रयोग उभा असतो. नाट्यप्रयोगाचे सूचन संहितेत असते. संहितेत प्रयोग बीजरूपाने असतोच. नाटक लिहित असताना ते नाटककाराच्या मनःचक्षूंसमोर घडत असते आणि तिथेच नाटकाचे प्रयोगरूप निश्चित होते. व. दि. कुलकर्णी म्हणतात - “नाटकाच्या पुस्तकात नाट्यवृक्षच पानापानावर, शब्दाशब्दातून आकारित झालेला असतो असे म्हणणे अधिक योग्य ठरेल. त्या वृक्षाला सळसळायला लावण्याचे, त्याची इंद्रियगोचर प्रचीती देण्याचे कार्य दिग्दर्शकाचे आहे. नाट्यसंहितेतील हा नाट्यवृक्ष पाहणे, तो सूक्ष्म तपशिलांनिशी ओळखणे, त्याचा नाट्याकार अवलोकणे हे काम समीक्षकाचे आहे.”

नाट्यसमीक्षेविषयी आरंभीच्या काळातील शंकरराव मुजुमदार यांचे विचार त्यांच्या ‘नाटक कसे पाहावे’ या प्रदीर्घ निबंधातून व्यक्त झाले आहेत. यात नाटकाच्या टीकाकाराच्या ठायी कोणते गुण असावेत याची चर्चा केली आहे. डोळ्यांचे वरवर समाधान करणे किंवा कानांची तृप्ती करणे एवढाच नाटक पाहण्याचा हेतू मानणे चुकीचे आहे असे ते म्हणतात. कवीचे कल्पनाचातुर्य, संविधानकाचे सौंदर्य, नाटकातील विचार आणि नटांचे अभिनय चातुर्य इत्यादि गोष्टींचे मर्म जाणतेपणाने समजून घेतले पाहिजे असे मुजुमदार म्हणतात. टीकाकार मार्मिक पाहिजे. नाटक कसे पाहावे याचे शिक्षण देण्याचे कार्य टीकाकाराचे असते असे ते म्हणतात. तसेच नाटक कसे करावे हे ही टीकाकारानेच शिकवायचे असते त्यामुळे टीकाकाराच्या अंगी सहृदयता पात्रापात्रविवेचनशक्ती, ज्यावर टिका करावयाची त्या विषयाचे यथार्थ ज्ञान हे गुण आवश्यक आहेत. नाटककार आणि नट या दोघांच्याही लक्षात न आलेली एखादी मार्मिक गोष्ट ध्यानात येणे हे थोर टीकाकाराचे लक्षण आहे. टीकाकाराने प्रेक्षकातील वैगुण्यावरही टीका करावी आणि त्यांना गुणग्राहकत्व शिकवावे व निंद्य गोष्टींचा तिरस्कार करण्यास शिकवावे अशी अपेक्षाही मुजुमदार करतात. ते म्हणतात - “श्रद्धेने नाटक पाहिले असता निरनिराळ्या पात्रांसंबंधाने मनाचे जे धर्म व्हावयास पाहिजे असतात ते जागृत होतात एकाग्र मनाने नाटकाच्या संविधानाकडे लक्ष लागते आणि मार्मिकपणाने प्रत्येक पात्राच्या अभिनयकुशलतेचे निरीक्षण करण्यास सापडते ” तात्पर्य नाटककार नट आणि प्रेक्षक या सर्वांना व्यापणारी अशी टीकाकाराची टीका असावी असे शं.बा. मुजुमदार यांना वाटते.

प्रयोगांमध्ये ज्या अश्लाघ्य गोष्टी पुनः पुनः दिसून येतात त्या बंद पाडण्यास एकच उपाय आहे आणि तो म्हणजे निर्भीडपणे प्रयोगावर झालेली टीका असे मत श्री आण्णासाहेब कारखानीस यांनी १९१० साली स्पष्टपणे मांडले आहे. नाट्यग्रंथावर चांगल्या प्रकारची टीका निर्माण होत आहे. नाट्यप्रयोगावर मात्र चांगल्या प्रकारची टीका होत नाही. यासाठी वर्तमानपत्रांनी प्रयोगावरील टीका हे स्वतंत्र सदर अवश्य सुरु करावे व त्यातून प्रयोगावरील जबाबदार टीका होण्याची गरज त्यांनी व्यक्त केली आहे. याबाबतीत प्रेक्षकांचे काय कर्तव्य आहे ते ही कारखानीस सांगतात. प्रेक्षकांनीच उत्तम टीकाकार झाले पाहिजे. प्रेक्षकांच्या हातात टीका हे मोठे शस्त्र आहे. या शस्त्राचा योग्य उपयोग त्यांनी केला पाहिजे असे कारखानीसांना वाटते.

महाराष्ट्र नाटक मंडळीने नाट्य विषयाची चर्चा व्हावी म्हणून एक नाट्यचर्चा-मंडळ स्थापन केले होते. या चर्चा मंडळामध्ये नाटकांविषयी आणि रंगभूमीवरील प्रयोगांविषयी निरनिराळ्या विद्वानांकडून चर्चा व्हावी अशा प्रकारची योजना करण्यात आली होती.

नाटकांची व नाटकांच्या प्रयोगांची चर्चा करणारे स्वतंत्र बुद्धीचे टीकाकार निर्माण व्हायला पाहिजेत. पुण्यासारख्या शहरामध्ये नाट्यविषयाची चर्चा ज्या ठिकाणी नेहमी होत जाईल असा एखादा क्रिटिक्स क्लब स्थापन करण्याची गरज 'रंगभूमी'कारांनी १९०९ साली व्यक्त केली होती. नाट्यसमीक्षेविषयीची ही जागरूकता यामुळेच मराठीमध्ये नाटकांची समीक्षा दीर्घकालापासून सुरु आहे. नाटकांच्या बरोबरीनेच समीक्षेचा आरंभ झालेला दिसतो. १८५५ साली सांगलीकर हिंदू नाटककारांनी पुण्यात पौराणिक नाटक केले. त्याचे परीक्षण पाचव्या दिवशी 'ज्ञानप्रकाशात' आले. विष्णुदास भावे, अण्णासाहेब किल्लोस्कर यांच्या नाटकांचे प्रयोग, दौरे यांचे वर्णन मुंबईच्या 'टाइम्स' मध्ये आढळते.

नाट्यसमीक्षेच्या कक्षा रुंद आहेत. अनेक घटकांचा यात समावेश होतो. आणि म्हणून नाट्यसमीक्षणाच्या अनेक परी आहेत. नाट्यलेखन ते रंगमंचीय सर्व कला यांचे परीक्षण नाट्यसमीक्षेत अंतर्भूत आहे. ज्ञानेश्वर नाडकर्णी म्हणतात - "नाटकाची किंवा संहितेची समीक्षा ही जशी नाट्यसमीक्षा तसेच प्रयोगाचे वेधक वर्णन ही सुद्धा नाट्यसमीक्षात समजली पाहिजे"^९

माधव मनोहर म्हणतात नाट्यसमीक्षेत मूळ नाट्यवस्तू व नाट्यवस्तूला अनुसरणारा रंगमंचावरील अभिनीत आविष्कार एकत्र अभिप्रेत असतो. केवळ नाट्यसंहितेची समीक्षा ही साहित्यसमीक्षा मानली पाहिजे. नाट्यसमीक्षा अनेकजिनसी असते. मूळ नाट्यवस्तू काव्यरूप असते पण नाटक जोवर रंगभूमीवर सादर होत नाही तोवर त्याला नाट्यरूप प्राप्त होत नाही. म्हणून नाटकाच्या दृश्य व श्राव्य स्वरूपाची एकत्रित समीक्षा म्हणजे नाट्यसमीक्षा असे त्यांचे मत आहे. एकंदरीत नाट्यसमीक्षा म्हणजे केवळ नाट्यसंहितेची समीक्षा नव्हे. नाट्यसंहितेच्या बरोबरीने प्रयोगसमीक्षा ही अपेक्षित आहे. नाट्यसमीक्षा म्हणजे केवळ प्रयोगसमीक्षाही नव्हे. कारण नाट्यप्रयोगाचा आधार नाट्यसंहिता असते. नाट्यसमीक्षेचे रूप असे दुहेरी असते. प्रयोगाची समीक्षा संहितेवरच आधारित असते, असावी. संहितेच्या गुणवत्तेवर प्रयोगाचा पोत ठरतो. नाटककाराची संहिता प्रेक्षकांपर्यंत पोचवणे हेच प्रयोगाचे प्रयोजन असते. संहिता व प्रयोग यांच्या समीक्षेसंबंधी माधव मनोहर म्हणतात "नाटक हे दृश्य काव्य असले तरी नाट्यसंहितेची दृश्यता ही अल्पकालिक असते. तर मूळ संहितेची महत्ता चिरकालिक असू शकते. नाटकाचा प्रयोग तत्कालिक असतो तर नाटक कालातीत असू शकते."^{१०}

लक्ष्मण देशपांडे यांच्या मते "समीक्षा म्हटल्यावर नाट्यकृतीच्या गुण दोषांचे विश्लेषण अपेक्षित आहे. नाटक हा साहित्यप्रकार असला तरी तो जेव्हा रंगमंचावर येऊ लागतो तेव्हा दिग्दर्शकाच्या माध्यमातून नवी कलाकृती निर्माण होते. नाटकाची भाषा साहित्याला धरून असते. पोशाख, नेपथ्य, रंगभूषा, अभिनय, स्वर, आवाज ही सुद्धा भाषाच असते. समीक्षकांनी कलांचा समग्र अभ्यास करून, प्रसन्न अनुभव प्रेक्षकांपर्यंत पोहोचवणे म्हणजे समीक्षा असे मी समजतो"^{११} प्रेक्षकाला नाट्यानुभव घेण्यासाठी आवश्यक ते मार्गदर्शन करणे हे समीक्षकाचे काम आहे असे त्यांना वाटते.

“नाटकाची वाङ्मयीन चिकित्सा आणि नाट्यप्रयोग यांचे विवेचन म्हणजे नाट्यसमीक्षा होय”^{१२} अशी व्याख्या डॉ. चंद्रकांत धांडे करतात. भाषांतरित नाटकांच्या प्रस्तावना, नाटककारांची आत्मचरित्रे, नटांच्या आठवणी या सर्व साहित्यामध्ये समीक्षा विचार विखुरलेला आहे असे त्यांना वाटते.

नाट्यसमीक्षकाकडून साधारणतः काय अपेक्षा असते हे वरील विवेचनावरून स्पष्ट होते. असे नाट्यसमीक्षक तयार करणे गरजेचे आहे असे मत विजया मेहता यांनी प्रगट केले आहे. यासाठी त्यांनी युरोपातील ड्रामा टूर्ग या संस्थेचे उदाहरण दिले आहे. ड्रामा टूर्ग म्हणजे नाट्यकृतीचा साहित्यिक आणि प्रायोगिक आढावा घेऊन या कंपनीने हे नाटक कसे करावे हे सांगणारा माणूस. नाट्यपरीक्षण लिहिण्यासाठी कोणत्यातरी थिएटर मधील ड्रामा टूर्गचा किंवा दिग्दर्शकाचा असिस्टंट म्हणून काम करावे लागते. मग त्याची समीक्षक म्हणून नेमणूक होते. असा युरोपात प्रघात आहे. त्यांना जागतिक रंगभूमीचा अभ्यास करावा लागतो. त्यांना नाटकाची मूलतत्वे, नाट्यलेखनाची तत्वे, अभिनयाची तत्वे यांचा परिपाठ करावा लागतो. स्टेज मॅनेजमेंटही पाहावी लागते. नाटकाच्या सर्व अंगांचे प्रशिक्षण घेतलेला हा समीक्षक नाटकाच्या समीक्षणाला न्याय देऊ शकतो असे विजया मेहता यांना वाटते.

नाट्यसमीक्षकांबद्दल तेंडुलकरांनी ‘साहित्यातून सत्याकडे’ या ग्रंथात आपले मत नोंदवले आहे. टीकाकार स्वतःला असामान्य प्रेक्षक समजून नाटक पाहतो आणि अनेकदा सामान्य प्रेक्षकासारखीच त्याची कुवत आणि अनुभवाची मर्यादा असते. नाटकाविषयीच्या पूर्वकल्पना आणि ग्रह मनात ठेऊन स्वतःला विषयाचा तज्ज्ञ समजून अधिकारवाणीनं जो स्वतःचे मत आग्रहाने मांडतो. नाटकाला काय सांगायच आहे ते समजून घेण्याची त्याची तयारी नसते. प्रत्येक सर्जनशील कलावंताची, लेखकाची स्वतःची म्हणून एक प्रकृती असते. स्वतःचा म्हणून अनुभव असतो आणि हा अनुभव व्यक्त करण्याची त्याची स्वतःची पद्धती असते. हे ध्यानात न घेता जेव्हा समीक्षणं केली जातात तेव्हा ती कलाकृतीवर अन्याय करणारी असतात.

नाटकांच्या संमीश्र स्वरूपास अनुसरून नाट्यसमीक्षा ही दोन स्तरांवरील असते. नाटकाचे लिखित वाङ्मयीन स्वरूप व अभिनित प्रयोगरूप यांना व्यापणारी ही नाट्यसमीक्षा असते. मराठी नाट्यसमीक्षेची वाटचाल पाहता या दोन्ही स्वरूपांना व्यापणारी समीक्षा तर आहेच शिवाय केवळ नाटकाच्या संहितांची तसेच केवळ प्रयोगाची समीक्षाही भरपूर प्रमाणात आढळते. यांना ही नाट्यसमीक्षेच्या प्रवासात महत्वाचे स्थान आहे. समीक्षक हा आपण स्वीकारलेल्या दृष्टिकोनातून नाटकाचे मूल्यमापन करित असतो.

नाटककार नाट्यसंहिता तयार करतो. दिग्दर्शक ती नट व इतर घटकांच्या साहाय्याने रंगभूमीवर सादर करतो. नाटकाच्या आविष्कारात इतर कलांचा आश्रय घ्यावा लागतो म्हणून नाटक हा साहित्यप्रकार व कलाप्रकार ही आहे. जी नाट्यसंहिता प्रयोगरूपाने रंगमंचावर येते तीच नाटक म्हणवते. रंगभूमीवर न घेणाऱ्या संहितेस नाटक म्हणता येत नाही. म्हणूनच नाटक ही ‘प्रेक्षा’ असून रसिक हा ‘प्रेक्षक’ आहे अशी कल्पना रुढ झाली आहे. भरताच्या नाट्यशास्त्रातील नाटकाच्या व्याख्येनुसार सुखदुःखात्मक लोकस्वभाव जेव्हा गीतादी नाट्यांगे आणि अभिनय यांच्या माध्यमातून प्रगट होतो तेव्हा त्याला नाट्य ही संज्ञा प्राप्त होते असे म्हटले आहे.^{१३} लोकस्वभाव हा नाट्यविषय अभिनय हे माध्यम आणि नाट्याचे रसिक हृदयात होणारे संक्रमण हा अपेक्षित परिणाम - असे भरताने म्हटले आहे. नाटकाचे स्वरूप गोपुच्छप्रमाणे असावे असे भरतमुनी म्हणतात^{१४} नाटकाच्या सर्व घटकांचा कलात्मक विस्तार नाटककाराने साधावा पण त्याचे

साध्य नाटकाचा यथोचित परिणाम हेच असावे. नाटकातील भाव, प्रसंगचित्रण, पार्श्वपरिणाम हे नाटकाला अपेक्षित परिणामाकडे म्हणजे रसप्रतीतीकडे नेणारे असावेत. नाटकाच्या ओघात कोणत्याही एखाद्या घटकाचे प्रमाण कमी-जास्त झाले तर रस हानी होते असे भरतमुनींना सुचवायचे आहे.

नाटकाचा प्रयोग यशस्वी झाला का नाही हे पाहण्यासाठी नाट्यतज्ज्ञांची प्राश्निक म्हणजे परिक्षक म्हणून नेमणूक करीत असत ^{१५} असे भरतमुनींनी नाट्यशास्त्रात म्हटले आहे. हे प्राश्निक नाट्यकला, संगीत, काव्यशास्त्र इत्यादिकात निपुण असत, तसे ते धर्मनिष्ठ व चारित्र्यसंपन्न असत. प्राश्निकांपैकी सर्वच सगळ्या विद्याकलांचे ज्ञाते असतील अशी अपेक्षा करणे चुकीचे होईल. म्हणून त्यातही संगीत, चित्रकला, छंदशास्त्र इत्यादि विद्याकलांचे वेगवेगळे विशेषज्ञ नेमीत. त्याकाळी नाट्यस्पर्धा होत असत. त्यासाठी या प्राश्निकांची योजना करण्यात येत असे. या प्राश्निकांनी नाटकातील बारिक सारिक गुण दोष तपासून नाटकाची सिद्धी म्हणजे यश ठरवावयाचे असते. नाटकातील बारकावे हेरण्याचे काम प्राश्निकांनी करावयाचे असते. प्राश्निकांनी केवळ नाट्यप्रयोग बरा झाला किंवा वाइट झाला असे मोघम शेरे न मारता त्यातील बारिक सारिक गुणदोषांची छाननी करावी असे सांगितले आहे.

नाटकाला येणारे प्रेक्षक, ज्ञाते व रसिक असावेत अशी भरताची अपेक्षा आहे. प्रेक्षक बुद्धिमान, पवित्र धर्म जाणणारा, देशभाषा अवगत असणारा, विवेचक बुद्धीचा असावा. तो काव्य जाणणारा, निःपक्षपाती, प्रामाणिक, गुणांचा उपासक व दोषान्वेषण करण्यास योग्य असावा. ^{१६} अशा प्रेक्षकाला आनंद देणे यासाठी सर्व नाट्यव्यापार असतो. अशा विवेचक बुद्धीच्या सहृदय प्रेक्षकाचा प्रतिसाद नाटकाच्या मूल्यमापनातील निर्णायक घटक ठरतो. नटांनी उत्तम अभिनय केला म्हणजे प्रेक्षकांच्या मुखावर आनंदाची छटा दिसते. त्यांच्या अंगावर रोमांच उभे राहतात, त्यांच्या तोंडून 'साधु' (छान), अहो (वाः), कष्टम् (अरेरे!) असे ध्वनी बाहेर पडतात, ते आनंदाने टाळ्या पिटू लागतात. आपल्या जागेवरून उठून उभे राहतात. अशा प्रतिक्रिया भरताने वर्णिल्या आहेत.

नाट्यसमीक्षकाची योग्यता, नाट्यांगांविषयीचे त्याचे ज्ञान, याविषयीची चिकित्सा भरतमुनींपासून अनेकांनी केली आहे. मराठीत नाटकांच्या बरोबरीने नाट्यसमीक्षा लिहिली गेली. प्रथम नियतकालिकातून, मासिकातून नाट्यपरीक्षणे येत असत. नाट्यसमीक्षेच्या क्षेत्रात ही परीक्षणे मोलाची आहेत. ग्रंथरूपाने समीक्षा यानंतर झाली. मराठीत ग्रंथरूप नाट्यसमीक्षा अतिशय व्यापक आहे. अप्पाजी विष्णु कुलकर्णी यांचा 'मराठी रंगभूमी' हा १९०३ साली प्रसिद्ध झालेला ग्रंथ विसाव्या शतकातील नाट्यसमीक्षेचा आद्यग्रंथ म्हणता येतो.

यापूर्वीची नाट्यसमीक्षा वृत्तपत्रीय होती. अ.वि. कुलकर्णी यांनी मराठी नाटक व रंगभूमी या विषयीची निरीक्षणे नोंदवणारा मराठी रंगभूमी हा ग्रंथ लिहिला. विष्णुदास भाव्यांपासूनच्या नाटकांची चिकित्सा यात केली आहे. नाट्यलेखनात कसे बदल होत गेले, रंगभूमी चे स्वरूप व तिच्यातील परिवर्तन यांची चर्चा या ग्रंथात आली आहे. या ग्रंथातील विवेचनातील चिकित्सक बुद्धी, सूक्ष्म अवलोकन, रसिकता आणि रसाळ भाषा विचारात घेता अशा प्रकारचा हा ग्रंथ कालक्रमाने तर पहिला आहेच पण गुणवत्तेच्या दृष्टीनेही निःसंशय पहिला आहे असे मत 'मराठी नाट्यसमीक्षा' या ग्रंथात रा.शं. वाळिंबे यांनी मांडले आहे. या ग्रंथात मराठी नाटक आणि रंगभूमीशी निगडित अनेक बाबींचा विचार आला आहे. विष्णुदास

भाव्यांची नाटके, त्यांच्यानंतर पौराणिक नाटकांचा खालावलेला दर्जा, बुकीश नाटकांचे साहित्यिक व पौराणिक स्वरूप, ऐतिहासिक नाटके यांचा चिकित्स्क आढावा घेऊन काही नाटकांची समीक्षा कुलकर्णी यांनी केली आहे. १८७० ते १९०० या काळातील गाजलेल्या नाटकांचे व नाटक कंपन्याचे विवेचन यात आले आहे. संगीत नाटके रंगभूमीवर परिणामकारक होण्यासाठी सूचनाही त्यांनी दिल्या आहेत. लोकांची अभिरूची विघडण्यास नाटकमंडळी जबाबदार आहेत असा शेरा कुलकर्णी यांनी मारला आहे. याबाबतीत लोकांना दोष देता येणार नाही. हे वाक्य आजही विचारार्ह ठरते. या ग्रंथापासून मराठीत ग्रंथरूपी नाट्यसमीक्षेस आरंभ झाला.

नाट्यप्रयोग आणि नाट्यसमीक्षा हे प्रवाह समांतर असल्याचे आढळते. १९ व्या शतकात विष्णुदासांची व त्या पठडीतील नाटकांची समीक्षा आढळते. तसेच संस्कृत व इंग्लीश नाटकांचे जे अनुवाद झाले त्यांवरही समीक्षा लिहिल्या गेल्या. बुकीश नाटके, त्यांचे स्वरूप, त्यांचे प्रयोग, मराठी रंगभूमीला त्यांनी काय दिले ? त्यांची बलस्थाने व मर्यादा याविषयीही लिहिले गेले. रंगभूमीवर होणाऱ्या प्रयोगांची दखलही समीक्षकांनी घेतली आहे. गोपाळ वामन बापट यांनी 'नाटकविषयक व्यापक विचार' या आपल्या दीर्घ निबंधात तत्कालीन नाटक व रंगभूमीचा विचार विस्ताराने केला आहे. तत्कालीन नाटकांचे पाच प्रकार बापटांनी सांगितले आहेत. संस्कृत नाटकांची भाषांतरे, पौराणिक नाटके, पाश्चात्य नाटकांची भाषांतरे, पाश्चात्य नाटकांच्या आधारे लिहिलेली नाटके व सामाजिक नाटके हे ते प्रकार होत. आमचे खरे गुरुकुल म्हणजे आमचे संस्कृत नाटकाकर होत. आमची खरी परंपरा संस्कृत नाटकांची आहे. पण 'पश्चिमात्यांचा व आमचा संबंध आल्यामुळे आम्हांस अगदीच नवीन व अपरिचित असे नवीन गुरुकुल उत्पन्न झाले आहे.'^{११}' असे बापट या संदर्भात म्हणतात. गोपाळ वामन बापट यांचा हा दीर्घ निबंध नंतर ग्रंथरूपाने प्रसिद्ध झाला आहे. बापटांचा संस्कृत नाटकांचा व पाश्चात्य समीक्षेचा अभ्यास होता त्यामुळे त्यांनी केलेल्या या व्यापक विचाराला मराठी नाट्यसमीक्षाक्षेत्रात महत्वाचे स्थान आहे.

याच काळातील मराठी नाट्यविषयक तात्त्विक विचार करणारे विचारवंत शंकरराव मुजुमदार यांनी "नाटक कसे पहावे" हा दीर्घ निबंध लिहिला आहे. नाटकाशी संबंधित अनेक गोष्टींचा विचार यात मुजुमदारांनी केला आहे. नाट्याप्रयोग, प्रेक्षकांचे वेगवेगळे प्रकार, टीकाकाराचे गुण, रसिकतेचे महत्व अशा अनेक विषयांचा परामर्श लेखकाने घेतला आहे. डोळ्यांचे वरवर समाधान करणे किंवा कानांची तृप्ती करणे एवढाच नाटक पाहण्याचा हेतू मानणे चुकीचे आहे. कवीचे कल्पनाचातुर्य, संविधानकाचे सौंदर्य, नाटकांतील विचार आणि नटाचे अभिनयचातुर्य इत्यादी गोष्टींचे मर्म जाणतेपणाने समजून घेतले असता होणारा आनंद हा खरा आनंद होय.'^{१२}' ही मुजुमदार यांची भूमिका आहे.

एकोणिसाव्या शतकातील महत्वाचे नाट्यसमीक्षक म्हणजे श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर होत. १९४३ पासून १९१७ पर्यंत त्यांनी एकूण पंधरा नाटकांची परीक्षणे केली. यात ऐतिहासिक, सामाजिक, अनुवादित-भाषांतरित नाटकांचा समावेश आहे.

विसाव्या शतकातील नाट्यसमीक्षा बहुविध आहे. नाटकाचा अनेक अंगांनी विचार झाला आहे. या समीक्षाग्रंथांचा विचार करण्यासाठी त्यांचे वर्गीकरण करणे आवश्यक वाटते. अभ्यासाच्या सोयीसाठी खालील वर्ग पडू शकतात. हे वर्गीकरण ढोबळ मानाने केले आहे. हा प्रत्येक वर्ग हा हवाबंद डब्याप्रमाणे

नाही. ग्रंथात प्रामुख्याने कोणता विचार आला आहे, उद्दिष्ट्य काय आहे, विवेचनाची दिशा दिग्दर्शन पाहून वर्गीकरण केले आहे. साधारणपणे या समीक्षाग्रंथांचे विभाजन खालीलप्रमाणे होऊ शकते.

- i) नाट्येतिहासविषयक समीक्षाग्रंथ
मराठी नाटक व रंगभूमी यांचा इतिहास लिहिणारे ग्रंथ.
- ii) संस्कृत व पाश्चात्य नाट्यचर्चेसंबंधीचे लेखन
भरतमुनींपासून चालत आलेली संस्कृत नाट्यचर्चा आणि अॅरिस्टॉटल पासून चालत आलेली पाश्चात्य नाट्यचर्चा यावरील ग्रंथ.
- iii) नाट्यस्वरूपविषयक समीक्षाग्रंथ
नाटकाच्या दृश्य व श्राव्य स्वरूपाची चिकित्सा करणारे ग्रंथ.
- iv) नाटककारांवरील समीक्षाग्रंथ
किल्लोस्करांपासून ते एलकुंचवारांपर्यंत नाटककारांची समीक्षा करणारे ग्रंथ.
- v) नाटकांवरील समीक्षाग्रंथ
सौभद्रपासून ते वाडा चिरेबंदीपर्यंत अनेक नाटकांची समीक्षा करणारे ग्रंथ.
- vi) नटांवरील समीक्षाग्रंथ
रंगभूमीवरील नटाच्या कर्तृत्वाची समीक्षा करणारे ग्रंथ
- vii) नाट्यप्रकारानुसारी समीक्षाग्रंथ

सामाजिक, राजकीय, पौराणिक, ऐतिहासिक, अशा प्रकारे नाटकाचा आशय लक्षात घेऊन तसेच सुखांतिका, शोकांतिका, भाषांतरित, संगीतप्रधान, या प्रकारानुसार झालेली नाट्यसमीक्षा.

या वर्गामधील ग्रंथांची चर्चा त्या त्या प्रकरणातून येणार आहे. हे वर्गीकरण विवेचनाच्या सोयीसाठी केले आहे.

विसाव्या शतकातील काही नाट्यसमीक्षकांची कामगिरी लक्षवेधी आहे. त्यातील काही समीक्षक व त्यांचे समीक्षाग्रंथ पुढीलप्रमाणे आहेत.

- शंकर बापूजी मुजुमदार
 - १) कुलीन स्त्रिया आणि रंगभूषा
 - २) किल्लोस्कर संगीत मंडळी जुने व नवे प्रमुख नट, नाटककार व स्मरणीय पात्रे
 - ३) बाळकोबा नाटेकर
 - ४) भाऊराव कोल्हटकर यांचे चरित्र
 - ५) महाराष्ट्रीय नट
 - ६) मोरोबा बापुजी वाघोलीकर
 - ७) समाजात नटाची जागा
 - ८) नाटक कसे पाहावे
 - ९) नाटकाची घटना
 - १०) नाट्यशिक्षणाचे धडे

- ११) अण्णासाहेब किल्लोस्कर चरित्र
 १२) महाराष्ट्रीय नाटककार यांची चरित्रे
 १३) नाट्यकलेची उत्पत्ती
- गोपाळ वामन बापट
 - १) नाटकविषयक व्यापक विचार
 - २) नाटकांवरील टिकात्मक निबंध
 - शिवराम सीताराम वागळे
 - १) शेक्सपियरकृत हॅम्लेट नाटकाची मराठी भाषांतरे
 - वि. स. खांडेकर
 - १) गडकरी व्यक्ती आणि वाङ्मय
 - २) मराठीचा नाट्यसंसार
 - ३) रंग देवता
 - ४) निवडक कोल्हटकर
 - ५) समग्र कोल्हटकर खंड १, २
 - गणेश हरी केळकर
 - १) शेक्सपियर व तत्कालीन इंग्रजी रंगभूमी
 - पुरुषोत्तम रामचंद्र लेले
 - १) नाटकमंडळीच्या बिऱ्हाडी
 - २) नाटककार खाडिलकर
 - ३) महाराष्ट्राचे दुसरे वेड
 - ४) नाटकावरील टिकात्मक निबंध
 - वि. द. साठे
 - १) मराठी नाट्यकथा
 - २) मराठी नाट्यप्रवेश
 - ३) मराठी नाट्यरचना तंत्र आणि विकास
 - ४) पुण्यप्रभाव टिकात्मक विवेचन
 - के. नारायण काळे
 - १) नाट्यविमर्श
 - २) भूमिकाशिल्प
 - ३) प्रतिमा रूप आणि रंग
 - ४) अभिनयसाधना
 - ५) मराठी रंगभूमी मराठी नाटक : घटना आणि परंपरा

- श्री ना. बनहट्टी
 - १) नाट्य आणि रंगभूमी
 - २) मराठी रंगभूमीचा इतिहास
 - ३) मराठी नाट्यकला आणि नाट्यवाङ्मय
 - ४) नाट्याचार्य देवल
- वा. ल. कुलकर्णी
 - १) मराठी नाटक आणि रंगभूमी
 - २) नाटककार खाडिलकर
- रा. शं. वाळिंबे
 - १) मराठी नाट्य समीक्षा
 - २) रंगभूमीवरील वास्तववाद
 - ३) सुधाकर की एकच प्याला
 - ४) नाटककार गडकरी
 - ५) संगीत रंगभूमीचे सुवर्णयुग
 - ६) बालगंधर्व स्मरणिका
- गोविंद केशव भट
 - १) कालिदास दर्शन
 - २) खाडिलकरांचा विनोद
 - ३) विदूषक
 - ४) संस्कृत नाटके आणि नाटककार
 - ५) संस्कृत नाट्यसृष्टी
- र. पं. कंगले
 - १) रस भाव विचार
 - २) दशरूपक विधान
 - ३) कालिदासाची नाटके
- गो. म. कुलकर्णी
 - १) खंडन मंडन
 - २) मराठी नाट्यसृष्टी
- व. दि. कुलकर्णी
 - १) 'सं. सौभद्र' घटना आणि स्वरूप
 - २) नाटक : रंगाविष्कार आणि रंगास्वाद

- माधव मनोहर
 - १) मराठी नाटक थिटे का ?
 - २) मराठी कॉमिडी - ट्रॅजिडी
- पुष्पा भावे
 - १) आम्हाला भेटलेले डॉ. श्रीराम लागू
- मु. श्री कानडे
 - १) प्रयोगक्षम मराठी नाटके
 - २) कालचे नाटककार
 - ३) मराठी रंगभूमीचा उषःकाल
 - ४) नाट्यशोध
- रा. भा. पाटणकर
 - १) वसंत कानेटकरांची नाटके : वैविध्य आणि ध्रुवीकरण
- राजीव नाईक
 - १) नाटकातील चिन्हे
 - २) खेळ नाटकाचा एक पडदा तीन घंटा
 - ३) रङ्गनायक-अरविंद देशपांडे स्मृतिग्रंथ
- माया सरदेसाई
 - १) मराठी रंगभूमीचा उषःकाल
 - २) भारतीय रंगभूमीची परंपरा
 - ३) आद्य मराठी नाट्यरंग
 - ४) तंजावरच्या भोसले राजांची नाटके
- रामचंद्र शंकर वालिंबे
 - १) सुधाकर की एकच प्याला
 - २) भावबंधन विवेचन आस्वाद
 - ३) एकच प्याला विवेचन आस्वाद
 - ४) गडकऱ्यांचे अंतरंग
 - ५) नाटककार गडकरी
 - ६) रंगभूमीवरील वास्तवतावाद
 - ७) मराठी नाट्यसमीक्षा
 - ८) संगीत रंगभूमीचे सुवर्णयुग
 - ९) गडकरी संघर्ष आणि व्यथा
 - १०) प्राचीन भारतीय कला

- वसंत शांताराम देसाई
 - १) मखमलीचा पडदा
 - २) नट नाटक आणि नाटककार
 - ३) रागरंग
 - ४) कलेचे कटाक्ष
 - ५) मराठी रंगभूमी
 - ६) कलावंतांच्या सहवासात
 - ७) खाडिलकरांची नाट्यसृष्टी
 - ८) खाडिलकरांच्या विद्याहरणाचे अंतरंग
 - ९) क्लिर्लोस्कर आणि देवल
 - १०) बालगंधर्व व्यक्ती आणि कला
 - ११) गडकऱ्यांची नाट्यसृष्टी
 - १२) राम गणेश गडकरी यांच्या प्रेमसंन्यास नाटकाची पद्यावली
- वि. भा. देशपांडे
 - १) नाट्यस्पंदने
 - २) नाटककार खानोलकर
 - ३) नाट्य समीक्षा : काही दृष्टिकोन
 - ४) नाट्यरंग
 - ५) मराठी नाट्यलेखन दिग्दर्शनाचा प्रवास
 - ६) मराठी नाटक आणि रंगभूमी पहिले शतक
 - ७) मराठी नाटक : स्वातंत्र्योत्तर काळ
 - ८) आचार्य अत्रे प्रतिमा आणि प्रतिभा
 - ९) रायगडाला जेव्हा जाग येते : एक सिंहावलोकन
 - १०) कालचक्र : एक नाट्याभ्यास
 - ११) नाट्यव्यक्तिरेखाटन (पौराणिक ऐतिहासिक)
 - १२) भावलेली नाटके
 - १३) वसंत शिंदे : व्यक्ती आणि कलावंत
 - १४) नाट्यकोश

नाट्यसमीक्षेचे दुहेरी स्वरूप, नाट्यसमीक्षांकाकडून अपेक्षा, समीक्षेची व्याप्ती, निवडक नाट्यसमीक्षकांचे नाट्यविषयक ग्रंथ यांचा विचार येथवर केला. नाट्यसमीक्षा ग्रंथांचे वर्गीकरण अभ्यासाच्या सोयीसाठी केले आहे. पुढील प्रकरणांतून त्यांचे स्वरूप जाणून घेणार आहे.

संदर्भ :

१. नाट्यसमीक्षा : काही दृष्टिकोन संपादक वि.भा. देशपांडे, पृ. ७१
२. तत्रैव - पृ. ७३
३. भरत 'नाट्यशास्त्र' ३५, ९८
४. नाट्यसमीक्षा : काही दृष्टिकोण संपादक - वि.भा. देशपांडे, पृ. ५१
५. भरत नाट्यशास्त्र ३५, १०२, १०३, १०४, १०५, १०६, १०७
६. नाट्यसमीक्षा : काही दृष्टिकोण संपादक - वि.भा. देशपांडे, पृ. ७३
७. नाटक : रंगाविष्कार आणि रंगास्वाद - पृ. १९७-१९८
८. मराठी नाट्यसमीक्षा - रा. शं. वालिंबे - पृ. १३५
९. नाट्यसमीक्षा काही दृष्टिकोन - संपादक - वि.भा. देशपांडे - पृ. ५७
१०. तत्रैव - पृ. ८५
११. तत्रैव - पृ. ९५
१२. मराठी नाट्यसमीक्षा - डॉ. चंद्रकांत धांडे - पृ. १२
१३. भरत नाट्यशास्त्र १ : १२१
१४. तत्रैव २० : ४५
१५. तत्रैव २७ : ५५
१६. भारतीय नाट्यप्रयोगविज्ञान - अ. म. जोशी - पृ. ९१
१७. मराठी नाट्यसमीक्षा - रा. शं. वालिंबे - पृ. १४५
१८. तत्रैव - पृ. १३४

२. नाट्येतिहासविषयक समीक्षाग्रंथ

२. नाट्येतिहासविषयक समीक्षाग्रंथ

मराठी नाटक व रंगभूमी यांचा इतिहास सांगणारे ग्रंथ हा नाट्यसमीक्षेचा महत्वाचा भाग आहे. आप्पाजी विष्णु कुलकर्णी यांचा मराठी रंगभूमी हा या प्रकारचा पहिला ग्रंथ १९०३ मध्ये लिहिला गेला. ग्रंथाच्या पहिल्या भागात मराठी रंगभूमीची पूर्वपिठिका व पौराणिक, ऐतिहासिक बुकीश व सामाजिक नाटके करणाऱ्या मंडळींची माहिती आहे. दुसऱ्या भागात संगीत नाटकाचा प्रारंभ व ती नाटके करणाऱ्या मंडळ्यांची माहिती आहे. तिसऱ्या भागात नाटककार, नट, नाटक मंडळ्या या रंगभूमीच्या घटकांना उपयुक्त ठरतील असे विचार मांडले आहेत. मराठी रंगभूमीचा इतिहास सलगपणे मांडणारा हा पहिला ग्रंथ आहे. लोकांच्या बिघडत चाललेल्या नाट्याभिरुचीला योग्य वळण द्यावे हे ग्रंथकर्त्याचे उद्दिष्ट्य आहे.

मराठी रंगभूमीचा इतिहास या नावाचा ग्रंथ श्री ना. बनहट्टी यांनी लिहिला यात मराठी रंगभूमीचे कानडी मूळ, तंजावरच्या भोसले राजांची नाटके, विष्णुदासी नाटक असा आरंभ करून पुढे ग्रंथकाराने आंग्लविद्याविभूषित मंडळींनी रंगभूमीला दिलेले स्वरूप येथवर विवेचन केले आहे.

तंजावरच्या भोसले राजांची नाटके जी सरस्वती महाल ग्रंथालयात होती त्यांची माहिती प्रसिद्ध झाली आणि मराठी नाटकांचा इतिहास दीडशे वर्षे मागे गेला. विष्णुदास भावेना दीडशे वर्षांची परंपरा असल्याचे आढळून आले. मायाताई सरदेसाई यांनी तंजावरच्या भोसले राजांनी रचलेल्या पाच नाटकांच्या संहितांचे संपादन केले आहे तसेच तंजावरच्या सर्व नाटकांचा अभ्यासही केला आहे. सरोजिनी शेंडे यांनीही तंजावरच्या नाटकांचा अभ्यास करून ती मराठी नाटकाची गंगोत्री ठरते असे संशोधनाअंती पटवून देणारा समीक्षाग्रंथ लिहिला आहे. मराठी नाटक आणि रंगभूमी पहिले शतक या ग्रंथात वि. भा. देशपांडे यांनी इतिहास दिला आहे. तसेच मु. श्री. कानडे, पां ग. क्षीरसागर, रा. शं. वाळिंबे यांनीही नाटकांचा इतिहास लिहिला आहे. ह. वि.मोटे यांनी नाटक व रंगभूमीच्या प्रवासातील महत्वाच्या व्यक्तीच्या कार्यकर्तृत्वाचा आढावा घेऊन महत्वाच्या टप्प्यांची नोंद घेतली आहे.

मराठी रंगभूमीचा उगम आणि पूर्वरंग याविषयी संशोधनात्मक समीक्षा ग्रंथ लिहिले गेले आहेत. भारतीय रंगभूमी आणि मराठी रंगभूमी यांच्या संबंधी ही लेखन झाले आहे. रा. चिं. टेरे, माया सरदेसाई, मा. कृ. शिंदे, तारा भवाळकर, आदिंनी या प्रकारचे ग्रंथ लेखन केले आहे.

मराठी नाटक आणि रंगभूमीविषयक आठवणी व अनुभव कथन करत तो काळ चित्रित करणारे लेखनही ऐतिहासिक ऐवज ठरावा असे आहे. सुमंत जोशी, पु. गो. काणेकर, द. रा. गोमकाळे, सं. पां. बर्वे आदिंनी या स्वरूपात रंगभूमीचा इतिहास सांगितला आहे.

नाटकाच्या उत्पत्तीविषयीचा विचार शं. बा. मुजुमदार यांनी १९०७ साली मांडला.

अशा पद्धतीने विविध प्रकारांनी मराठी नाटक व रंगभूमी यांचा इतिहास आपल्यापुढे घेतो. सलगपणे नाटकांचा व रंगभूमीचा इतिहास लिहिणारे दोन, तीन ग्रंथ सोडता त्यासंबंधीत विषयांवरच लेखन अधिक झाले आहे. आधुनिक मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासात नाटक या प्रकाराचा जो इतिहास लिहिला गेला तोच

कालबद्ध इतिहास आहे. पण तेथे तो मर्यादित स्वरूपात येतो. तसे कालक्रमानुसार साद्यंत नाट्येतिहासलेखन अजून झालेले नाही असे नोंदवावे लागेल. पुढे नाट्येतिहासविषयक लेखन करणाऱ्या समिक्षकांच्या ग्रंथांची यादी दिली आहे. विवेचनाची व्यापकता ध्यानात यावी म्हणून काही ग्रंथांच्या अनुक्रमणिका दिल्या आहेत.

नाट्येतिहासविषयक समीक्षाग्रंथ

- १) कानडे मु. श्री - मराठी रंगभूमीचा उषःकाल, १९६८, व्हीनस बुकस्टॉल, पुणे
- २) कानडे मु. श्री - प्रयोगक्षम मराठी नाटके, १९६२, विदर्भ साहित्य संघ, नागपूर
- ३) काणेकर पु. गो. - माझ्या काही नाट्यस्मृती
- ४) कुलकर्णी अप्पाजी विष्णु - मराठी रंगभूमी, १९०३, आर्यभूषण छापखाना, पुणे
- ५) गुरुजी कृ. आ. - नाटकाची स्थित्यंतरे, १९११, आ. दु. १९७५, संपादक स.गं. मालशे, मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय, मुंबई
- ६) गोमकाळे द. रा. - मी पाहिलेली मराठी नाट्यसृष्टी, १९६५, व्हीनस बुक स्टॉल, पुणे.
- ७) जोशी गो. रा. - नाट्यपंढरी, १९८५, राजहंस प्रकाशन, पुणे
- ८) जोशी सुमंत - मराठी नाट्यसृष्टीतील मुशाफरी, १९६६, बलवंत पुस्तक भंडार
- ९) दंडवते गणेश रं. - मराठी नाटकांचा इतिहास
- १०) देशपांडे वि. भा. - मराठी नाटक आणि रंगभूमी पहिले शतक, १९८८, व्हीनस प्रकाशन, पुणे
- ११) देशपांडे वि. भा. - मराठी नाटक : स्वातंत्र्योत्तर काळ, १९९२, व्हीनस प्रकाशन, पुणे
- १२) देशमुख संजीवनी, सरदेसाई माया - तंजावरच्या भोसले राजांची नाटके, १९९३, कॉटिनेंटल प्रकाशन, पुणे
- १३) देसाई वसंत शांताराम - मखमलीचा पडदा, १९४७, पद्मजा प्रकाशन, बडोदा
- १४) नाईक बापूराव - मराठी रंगभूमीचा तंत्रदृष्ट्या विकास, मुंबई मराठी साहित्य संघ
- १५) ढेरे रा. चिं. - भारतीय रंगभूमीच्या शोधात १९९६ पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे
- १६) फडके म. वा. - मराठी रंगभूमीचे कथानक
- १७) बनहट्टी श्री. ना. - मराठी रंगभूमीचा इतिहास, १९५७, व्हीनस प्रकाशन, पुणे
- १८) बरवे, कानडे - मराठी नाट्यपरिषद इतिहास व कार्य, १९६१, व्हीनस प्रकाशन, पुणे
- १९) बरवे अ. वा. - नाट्यकथामृत, १९०७
- २०) बरवे अ. वा. - नाट्यबोध, १९२२
- २१) बरवे सखाराम पांडुरंग - माझ्या नाट्यस्मृती, १९९२, गोमंतक मराठी अकादमी
- २२) बोडस ग. गो. - मराठी रंगभूमीचे सप्तचिरंजीव, १९६३, परचुरे प्रकाशन, पुणे
- २३) भट गो. के. - मराठी रंगभूमीचा पूर्वरंग, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे

- २४) भवाळकर तारा - मराठी नाट्यपरंपरा : शोध आणि आस्वाद,
मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे
- २५) मराठे कृ. बा. - मराठी रंगभूमीचा पूर्वरंग, १९७९, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे
- २६) मालशे स. गं. - नीरक्षीर, १९७५, विश्वमोहिनी प्रकाशन, पुणे
- २७) मुजुमदार शं. बा. - नाट्यकलेची उत्पत्ती, १९०७, भारतभूषण पुणे
- २८) मोटे ह. वि. - विश्वब्ध शारदा खंड १,२,३, १९७५,
ह.वि. मोटे प्रकाशन, मुंबई
- २९) लांजे हिरामण - मराठी रंगभूमीचा उगम आणि विकास, १९९३,
विवेक प्रकाशन, भंडारा
- ३०) लेले य.गं. - मराठी रंगभूमीचा इतिहास (खंड १), १९४३,
अभिनव शारदोपासक मंडळ
- ३१) वालिंबे रा. शं. - प्राचीन भारतीय कला
- ३२) वालिंबे रा. शं. - संगीत रंगभूमीचे सुवर्णयुग, १९८४, मधुकंस प्रकाशन, पुणे
- ३३) शिंदे मा. कृ. - मराठी रंगभूमी उगम आणि विकास, १९७८,
श्रीरंग प्रकाशन, मुंबई
- ३४) शेंडे सरोजिनी - मराठी नाटकांची गंगोत्री, १९८६, महाराष्ट्र राज्य साहित्य
आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई
- ३५) सरदेसाई माया - आद्य मराठी नाट्यरंग
- ३६) सरदेसाई माया - भारतीय रंगभूमीची परंपरा, १९९६, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे
- ३७) सरदेसाई माया - मराठी रंगभूमीचा उषःकाल, १९७२,
उस्मानिया विद्यापीठ, हैदराबाद
- ३८) साठे वि. दा. - मराठी नाट्यकथा, १९४८, मंगल साहित्य प्रकाशन, पुणे
- ३९) साठे वि. दा. - मराठी नाट्यप्रवेश
- ४०) क्षीरसागर पां. ग. - मराठी रंगदेवतेच्या स्मरणातील शंभर वर्षांच्या मौजा
खंड १, २, १९४४, बळवंत पुस्तक भांडार

मराठी रंगभूमी
अ. वि. कुलकर्णी
आर्यभूषण छापखाना, पुणे १९०३

लोकांच्या बिघडत चाललेल्या नाट्याभिरूचीला योग्य वळण द्यावे हे ग्रंथकर्त्याचे उद्दिष्ट्य. ग्रंथाच्या पहिल्या भागात मराठी रंगभूमीची मूळ पिठिका व पौराणिक, ऐतिहासिक, बुकीश व सामाजिक नाटके करणाऱ्या मंडळींची माहिती आहे. दुसऱ्या भागात संगीत नाटकाचा प्रारंभ व ती नाटके करणाऱ्या मंडळांची माहिती आहे. तिसऱ्या भागात नाटककार, नट, नाटक मंडळ या रंगभूमीच्या घटकांना उपयुक्त ठरतील असे विचार मांडून नाट्यकलेसंबंधीचे जाणकारांचे विचार नमूद करण्यात आले आहेत. मराठी रंगभूमीसंबंधी अशा प्रकारचा हा पहिलाच स्तुत्य प्रयत्न.

मखमलीचा पडदा
वसन्त शान्ताराम देसाई
व्हीनस बुकस्टॉल, पुणे १९४७

अनुक्रमणिका

१. रामराम मंडळी!
२. मी पहिलेल्या पहिल्या नाटकापूर्वी
३. विद्यार्थ्यांसाठी निम्मे दर
४. 'भाऊरावां'चे हळदीकुंकुं!
५. तीन तुकाराम
६. शिवराजांची सुरेल बांसरी
७. ये सिद्धका संसार है!
८. सर्वच 'सवाई'!
९. अॅक्शन म्हणजे काय?
१०. छत्रपतींचा मुजरा
११. अगांतुकाला 'देव' पावला
१२. 'मयसभे, तूं मला धन्य केलेस...'
१३. 'आमचेच चोर चांगले!'
१४. 'बलवंत'ना अभयदान
१५. 'शांतारामाचा मुलगा'
१६. गंडेरीवाल्यांना शह!
१७. 'दो लॅट्रिन लाव'
१८. 'बोधामृताची बाटली'
१९. 'और पंजाब मेल है!'
२०. 'हजरत सलाम घ्यावा'
२१. छापील संस्कार
२२. 'वैच्याची रात्र आहे, जागा रहा!'
२३. चोरांचा बाजार!
२४. 'ना मारो पीऽचकारी'
२५. जोशी, जोशी आणि जोशी
२६. 'ही मी आले जळायला!'
२७. नवीनतेची ध्वनिमुद्रिका
२८. गुर्जर ज्योतिषांचे भविष्य
२९. नैतिक विजयाची हुंडी
३०. तीन तासांचे पांच तास

३१. 'रंगाचार्या'चे रुपेरी कोडे
 ३२. विदर्भ देशांत रुक्मिणी
 ३३. नाटक बसूं लागलें
 ३४. रंगीत बेरंग
 ३५. पहिली रात्र
 ३६. बारा हजारांचे बेछूट कोष्टक
 ३७. बायकांना आवडणारे नाटक
 ३८. भक्तीचा मळा
 ३९. 'नारायण तुला पुष्कळ देईल'
 ४०. शिवाजींचे दुसरे पलायन
 ४१. 'गायनहिरे'चे गोड गुंजन
 ४२. उजव्या तोंडाचा शंख...!
 ४३. चिंचेवर चंदू चढला
 ४४. नवीनता की नित्यता?
 ४५. 'मी गाणं म्हणणार आहे'
 ४६. 'प्रधानजी'चा बंदोबस्त!
 ४७. 'राखो लाज हमारी'!
 ४८. 'खरोखरच घराबाहेर'!
 ४९. 'अनंतचतुर्दशी'
 ५०. 'दगडाला शेंदूर'!
 ५१. 'मला मोकळं करा'
 ५२. निर्मात्याचे मरण
 ५३. शेवटाची सुरुवात
 ५४. ३०-१२-१९३७
 ५५. कर्नाटकी किमया!
 ५६. प्रतिमेची पाद्यपूजा
 ५७. पोखरलेला वृक्ष
 ५८. नाट्यशताब्दिमहोत्सव
 ५९. अंधारांतून उजेडाकडे
 ६०. 'मना तळमळसी'
 ६१. रसिकेतेचा कूट प्रश्न
 ६२. माझे मनोगत
- सूची

मराठी नाट्यकथा

वि. द. साठे

प्रस्तावक : आचार्य भागवत

मड्गल साहित्य प्रकाशन, पुणे १९४८

अनुक्रमणिका

अर्पणपत्रिका

प्रस्तावना (ले. आचार्य स.ज. भागवत)

भूमिका

- प्र. (१) मराठी नाट्यसृष्टीचा उगम व विकास
प्रातिनिधिक स्वरूपाचा लोकप्रिय कलाप्रकार (पृ.१७) मराठी नाट्याची उत्पत्ति
(पृ.१८) प्रारंभीचे पायाभूत प्रकार-कळसूत्री बाहुल्या (पृ.१९) बहुरूपी (पृ.१९)
गोविंदांची सोंगे (पृ.१९) दशावतारी सोंगे (पृ.१९) गोंधळ (पृ.२०) लळित
(पृ.२०) तमाशा (पृ.२१) प्रहसन (पृ.२२) विष्णुदास भाव्यांचे राम अवतारी खेळे
(पृ.२३) बुकिश नाटके (पृ.२६)
- प्र. (२) किलोस्करांची नाटके-सौभद्राचे वैशिष्ट्य-सुभद्राहरणावरील इतर नाटके
सौभद्र (नाट्यकथा)
- प्र. (३) सुधारणावादी वातावरण-सामाजिक नाटकांचे मूळ-देवलांची नाटके-
जरठ-तरुणी विवाहाच्या प्रश्नावरील इतर नाटके
शारदा (नाट्यकथा)
- प्र. (४) कपोलकल्पित नाटकांवरील उलटसुलट टीका-त्यांची परंपरा-
कोल्हटकरांची नाटके-त्यांचे वैशिष्ट्य
मूकनायक (नाट्यकथा)
- प्र. (५) एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभीचा राजकीय असंतोष-राजकीय
रूपकात्मक-पौराणिक नाटके-खाडिलकरांची नाटके-कीचक वधातील
राजकीय रूपक
कीचकवध (नाट्यकथा)
- प्र. (६) इतिहास संशोधनांत झालेली क्रांति-ऐतिहासिक नाटकांची परंपरा
केळकरांची नाटके-तोतयाच्या बंडाचा उगम
तोतयांचे बंड (नाट्यकथा)
- प्र. (७) १८४३ ते १९१३ या कालखंडात नाट्यक्षेत्रात झालेल्या प्रगतीचे
वैशिष्ट्य-इंग्रजी नाट्यसृष्टीशी असलेले साम्य-गडकऱ्यांच्या यशाचे
बीज-गडकऱ्यांची नाटके-दारूच्या दुष्परिणामावरील इतर नाटके.
एकच प्याला (नाट्यकथा)
- प्र. (८) १९२१ ची असहकारितेची चळवळ-राजकीय आंदोलनातून स्फुरलेली
कांही नाटके-वरेरकरांची नाटके-वरेरकरांच्या नाटकांचे वैशिष्ट्य-सत्तेचे
गुलाम नाटकविषयक वरेरकरांच्या काही उद्बोधक व मनोरंजक आठवणी.
सत्तेचे गुलाम (नाट्यकथा)

- प्र. (९) पौराणिक नाटकांना लागलेली ओहोटी-कीचकवधाने लाभलेले नवचैतन्य-धोक्याचा प्रयोग-मा.ना. जोश्यांची नाटके-पौराणिक नाटकातील अपयश-सामाजिक नाटकांचे वैशिष्ट्य
स्थानिक-स्वराज्य ऊर्फ सचित्र म्युनिसिपालिटी (नाट्यकथा)
- प्र. (१०) बोलपटांचे आक्रमण-रंगभूमीच्या पुनरुज्जविनार्थ नव्या-जुन्या नाटककारांचे प्रयत्न-नाट्यमन्वंतरने केलेला यशस्वी प्रयत्न-प्र.के. अत्रे यांचा व्यापक प्रयत्न-अत्र्यांची नाटके-अत्र्यांच्या नाटकांचे वैशिष्ट्य साष्टांग नमस्कार (नाट्यकथा)
- प्र. (११) १९४० च्या सुमारास मोडकळीस आलेली मराठी रंगभूमि-जुन्या-नव्या नाटककारांच्या काही नाट्यकृति-रंगणेकरांची नाटके-नाटकाचा कालावधि, सजावट, संवाद, प्रयोग या बाबतची रंगणेकरांची वैशिष्ट्ये-माझे घर मधील मध्यवर्ति कल्पना
माझे घर (नाट्यकथा)
- प्र. (१२) सिंहावलोकन :
मराठी रंगभूमीचा उज्ज्वल भविष्यकाल
परिशिष्टे :
- परिशिष्ट (अ) मराठी रंगभूमीविषयक काही उद्बोधक व मनोरंजक उतारे
- १) पाऊणशे वर्षापूर्वीची मराठी रंगभूमि
 - २) कालमर्यादातिक्रमणाची परिसीमा
 - ३) फार्साचा प्रवेश मराठी रंगभूमीवर कसा झाला?
 - ४) गणपतराव जोश्यांची समयसूचकता
 - ५) लेखकाला दर्जा नाही!
- परिशिष्ट (ब) मराठी रंगभूमीवरील संगीत
- १) पदांच्या संख्येत होत गेलेली घट
 - २) संगीत नाटकांची लोकप्रियता
 - ३) तबल्यासाठी एकच प्याल्याचा लहेरा
- परिशिष्ट (क) मराठी रंगभूमीवरील संवादांत व विनोदांत होत गेलेली स्थित्यंतरे दर्शविणारे निवडक चवदा उतारे
नाटककार : शाहू राजा भोसले, भावे, कीर्तने, किल्लोस्कर, कोल्हटकर, देवल, मा.ना. जोशी, खाडिलकर, गडकरी, केळकर, शं.प. जोशी, वरेरकर, अत्रे, रंगणेकर
- परिशिष्ट (ड) रंगभूमीच्या बाह्य साधनातील स्थित्यंतरे
- १) मराठी नाटकांच्या अंक-प्रवेशादि विभागणीत होत गेलेले बदल
 - २) रंगभूमीच्या बाह्य सजावटीत होत गेलेले बदल
- परिशिष्ट (इ) मराठी, संस्कृत व इंग्रजी नाट्यविषयक मराठीतील काही वाचनीय पुस्तके

मराठी रंगभूमीचा इतिहास भाग १ ला

श्री. ना. बनहट्टी

(इ.स.१८४३ - ७९)

व्हिनस प्रकाशन पुणे, १९५७

अनुक्रमनिका

१. रंगभूमी : मराठी जनतेचे प्रेमनिधान
२. मराठी रंगभूमी आणि तिचे कानडी मूळ
३. दक्षिणात्य नाट्यकला आणि तंजावरच्या भोसले राजांची मराठी नाटके
४. विष्णूदासांचे पौराणिक नाटक
५. रंगभूमीच्या निर्मितीचे श्रेय कोणाकडे
६. विष्णूदासांचा नाट्यव्यवसाय
७. इचलकरंजीकर मंडळी आणि दातार शास्त्री
८. रंगभूमीचा विकास व प्रसार
९. उत्तरकालीन नामवंत नाटक मंडळ्या
१०. नाटकवाल्यांचे चारित्र्य व दानत
११. पौराणिक नाट्याचे परिणत स्वरूप आणि आंतरिक तत्व
१२. रंगभूमी आणि आंग्लविद्याविभूषित वर्ग
१३. रंगभूमीचे बाह्यांग आणि उपकरण
१४. रंगभूमीचा व्यवहार आणि नाटक मंडळ्यांची अंतर्व्यवस्था

* परिशिष्ट १ - प्रा रंगाचार्य जागिरदार (आद्य रंगाचार्य)

प्राचीन कानडी (दक्षिणात्य) रंगभूमीविषयी कळविलेली माहिती

* परिशिष्ट २ - इलिचपूर शहर येथील नाट्यसंस्था

* परिशिष्ट ३ - गोमंतकातील परंपरागत नाट्यप्रकार

* परिशिष्ट ४ - दक्षिण कोकणातील जत्रा व दशावतारी खेळ

* परिशिष्ट ५ - मराठी रंगभूमी व गोमंतक

* परिशिष्ट ६ - विष्णूदासांच्या नाट्य व्यवसायासंबंधीचे कागदपत्र

* परिशिष्ट ७ - विष्णूदासांच्या मुंबईच्या पहिल्या दौऱ्यातील प्रयोगांसंबंधी मुंबई टाईम्समध्ये आलेला मजकूर

* परिशिष्ट ८ - विष्णूदासांची नाट्यकविता

* परिशिष्ट ९ - पौराणिक नाटकाला सिनसिनरीचे अलंकरण आणि फार्साची जोड गण

* परिशिष्ट १० - इचलकरंजीकर मंडळीने मिळविलेली प्रशस्तीपत्रके

* परिशिष्ट ११ - नाटकाची भितीपत्रके (पोस्टर्स) १ हस्तपत्रके

* परिशिष्ट १२ - पौराणिक रंगभूमीची सामाजिक बाजू

* परिशिष्ट १३ - इचलकरंजीकर मंडळीचे ठरावपत्रक

* परिशिष्ट १४ - साधनसंशोधन आणि आभार संस्मरण

सूची

शुद्धीपत्र

मराठी नाट्यपरिषद इतिहास व कार्य

बरवे - कानडे

व्हिनस बुक स्टॉल पुणे १९६१

सांप्रत जी संस्था मराठी नाट्यपरिषद या नावाने ओळखली जाते तिची सुरुवात -महाराष्ट्र नाटक मंडळाचे संमेलन- या नावाने अनंत वामन बरवे यांनी सन १९०५ मध्ये केली. त्यानंतर -भारत नाट्यसंमेलन - आणि - महाराष्ट्र नाट्यसंमेलन - अशी तिची नामांतरे होऊन बेळगाव येथे भरलेल्या ३८ व्या अधिवेशनात तिचे मराठी नाट्य परिषद असे नाव कायम झाले.

पुरस्कार - वि. स. खांडेकर

नांदी - सुलोचना लिमये

अनुक्रम :

प्रस्तावना - वसंत शांताराम देसाई

नाट्य संमेलनाची प्रेरणा

मराठी नाट्यसंमेलनांची हकीकत

परिषदेचे कार्य

नाट्यपरिषद : विहंगमावलोकन

परिशिष्टे

तिसऱ्या नाट्यसंमेलनात मंजूर झालेली भारतीय नाट्य समाजाची घटना

बेळगाव येथे भरलेल्या संमेलनात संमत झालेली घटना

आजवरची नाट्यसंमेलने

आजवरच्या संमेलनातून वाचलेले निबंध

संमेलनातर्फे झालेल्या निबंध स्पर्धा

संमेलनातील लेखी परीक्षेचे नमुने

मराठी नाट्यपरिषदेशी सलग्न असलेल्या संस्था

मराठीतील निवडक नाट्य वाङ्मयाची सूची

मराठी रंगभूमीचा उषःकाल
प्रा. सौ. माया सरदेसाई
उस्मानिया विद्यापीठ, हैदराबाद १९७२

अनुक्रम -

Twilight

नांदी - डॉ. श्री. रं. कुलकर्णी

ऋणनिर्देश

प्रस्तावना

हरिहरविलास

लक्ष्मीनारायणकल्याण

सुभद्रापरिणय

गंगा कावेरीसंवाद

पंचभाषाविलास

परिशिष्टे

आधार ग्रंथांची सूची

विश्रब्ध शारदा

ह. वि. मोटे

ह. वि. मोटे, मुंबई १९७५

पत्रानुक्रम

१. डॉ. भाऊ दाजी लाड
२. सीताराम बाळभट पुरोहित
३. विनायक गोपाळभट फाटक
४. विष्णु अमृत भावे
५. अळतेकर मंडळीतील नटवर्ग
६. इचलकरंजी नाट्यमंडळीचे ठरावपत्र
७. बडोद्याचे प्रमुख नागरिक
८. मेजर जनरल हेवेट
९. बळवंत पांडुरंग किलोस्कर
१०. महादेव चिमाजी आपटे
११. बाळ गंगाधर टिळक व नीलकंठ विनायक छत्रे
१२. महादेव गोविंद रानडे
१३. बळवंत पांडुरंग किलोस्कर
१४. बाळकृष्ण बोवा नाटेकर
१५. रामचंद्र बापूजी कोल्हटकर
१६. लक्ष्मण बापूजी कोल्हटकर व रामचंद्र विठ्ठल किंजवडेकर
१७. भाऊराव कोल्हटकरांचे मृत्यूपत्र
१८. बळवंत पांडुरंग किलोस्कर
१९. शंकर बापूजी मुजुमदार
२०. राम गणेश गडकरी
२१. राम गणेश गडकरी
२२. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर
२३. कृष्णाजी प्रभाकर खाडिलकर
२४. राम गणेश गडकरी
२५. नारायण श्रीपाद राजहंस व गणेश गोविंद बोडस

२६. गोविंद सदाशिव टेंबे, ना. श्री राजहंस व ग.गो. बोडस
२७. कृष्णाजी प्रभाकर खाडिलकर
२८. माधव नारायण पाटणकर
२९. माधव नारायण पाटणकर
३०. जी.बी. माटे
३१. गणेश कृष्ण जोशी
३२. यशवंत नारायण टिपणीस
३३. विष्णु सखाराम खांडेकर
३४. नारायण सीताराम फडके
३५. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर
३६. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर
३७. विनायक गणेश गडकरी
३८. विनायक गणेश गडकरी
३९. व्यंकटेश बळवंत पेंढारकर
४०. हिराबाई बडोदेकर
४१. श्रीधर विनायक वर्तक
४२. नारायण श्रीपाद राजहंस
४३. नारायण श्रीपाद राजहंस
४४. नारायण श्रीपाद राजहंस
४५. नारायण श्रीपाद राजहंस
४६. नारायण श्रीपाद राजहंस
४७. नारायण श्रीपाद राजहंस
४८. केशव त्र्यंबक दाते
४९. चिंतामण गणेश कोल्हटकर
५०. गणेश गोविंद बोडस
५१. गंगाधर मेघश्याम लोंढे
५२. कृष्णराव गणेश फुलंब्रीकर
५३. राम गणेश गडकरी
५४. गंगाधर मेघःश्याम लोंढे
५५. नाना हर्डीकर
५६. मुकुंदराव रामराव जयकर
५७. गोविंद सदाशिव टेंबे

५८. रघुनाथ कृष्ण फडके
५९. राजाराम वासुदेव आजगांवकर
६०. वामन श्रीधर पुरोहित
६१. प्रल्हाद केशव अत्रे
६२. चिंतोबा दिवेकर (गुरव)
६३. नारायण श्रीपाद राजहंस
६४. नारायण श्रीपाद राजहंस
६५. नारायण श्रीपाद राजहंस
६६. हिराबाई बडोदेकर
६७. चिंतामण गणेश कोल्हटकर
६८. केशव त्र्यंबक दाते
६९. भार्गवराम विठ्ठल वरेरकर
७०. भार्गवराम विठ्ठल वरेरकर
७१. भार्गवराम विठ्ठल वरेरकर
७२. भार्गवराम विठ्ठल वरेरकर
७३. प्रल्हाद केशव अत्रे
७४. भार्गवराम विठ्ठल वरेरकर
७५. गणेश गोविंद बोडस
७६. पुरुषोत्तम भास्कर भावे
७७. गोपाळ गोविंद फाटक (रोजनीशीतील उत्तरे)
७८. अमृत नारायण भालेराव
७९. अमृत नारायण भालेराव
८०. अमृत नारायण भालेराव
८१. अमृत नारायण भालेराव
८२. गणेश शिवराम जोग
८३. गणेश शिवराम जोग
८४. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर

मराठी रंगभूमीचा पूर्वरंग
कृ. बा. मराठे
श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे १९७९

अनुक्रम

रूपमाया - डॉ. रा. चि. ढेरे
पूर्वार्ध -
लळित आणि काला
एकनाथी भारूड
भारूडाकडून नाटकाकडे
गोंधळी आणि दशावतारी
मराठी पवाडा
भागवत नाटक
मराठी नाटकाचा मूळारंभ
उत्तरार्ध -
अर्वाचिन मराठीतील पहिले नाटक
मराठी रंगभूमीचा पूर्वरंग
मराठी नाटकाचा अरूणोदय
बेळगावची रंगभूमी
बेळगावचा नाट्यरसिक
किलोस्करांच्या संगितिका
किलोस्करांच्या नाटकांचा छंद
संगीत शाकुंतल : रंगभूमीवरील क्रांती
फाल्गुनराव अथवा तसबिरीचा घोटाळा
परिशिष्ट
किलोस्करांचा नाटकांचा छंद
कोष्टके - बेळगावची रंगभूमी
नाम सूची
संदर्भ साहित्य

हिरव्या चादरीवर भाग १
वा. य. गाडगीळ
वसंत बुक स्टॉल, मुंबई १९८४

मोहिनी मासिकातून हिरव्या चादरीवर ही लेखमाला प्रसिद्ध झाली.
कलावंतांचा परिचय
अण्णासाहेब किलोस्कर
भाऊराव कोल्हटकर
बाबाजीराव राजे
नटसम्राट बालगंधर्व
सदुभाऊ रानडे
सीतारामपंत जोशी
नानासाहेब फाटक
दामुअण्णा जोशी
रंगदेवता रघुवीर सावकार
मास्टर नरेश
श्रीपादराव नेवरेकर
पंडितराव नगरकर
विमल पटवर्धन
सतीश दुभाषी
शांता जोग
रामचंद्र वर्दे
श्रीधर चाफेकर
गोपाळ बकरे
परशुरामपंत शाळीग्राम
शंकरराव सरनाईक

मराठी नाटकांची गंगोत्री
अर्थात
तंजावरी मराठी संगीत नाटके
डॉ. सरोजिनी शेंडे

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई १९८६

अनुक्रमणिका भाग पहिला

प्राक्कथन

प्रकरण १ ले - तंजावरचे नायक व राजे भोसले राजे : यांची नाट्यनिर्मिती

- (१) सा रम्या नगरी तंजावूर
- (२) नायक राजांची कलाभिज्ञता
- (३) मराठी नाटकाची गंगोत्री
- (४) तंजावरचे भोसले राजे
- (५) तंजावरचे मराठे राजे आणि वाङ्मयनिर्मिती
- (६) शाहराजासंबंधी लिहिलेले संस्कृत ग्रंथ
- (७) शहाजी राजे व समकालीन ग्रंथकार
- (८) भोसले घराण्याचा संक्षिप्त इतिहास

प्रकरण २ रे - तंजावरी नाटकांवरील भरतमुनींच्या नाट्यशास्त्राचा संस्कार

- (१) तंजावरी नाटकातील पूर्वरंग
- (२) बांबी
- (३) त्रिगत
- (४) प्ररोचना
- (५) भरतवाक्य
- (६) संस्कृत नाटकातील रचनाविशेष आणि तंजावरी नाटके
- (७) तंजावरी नाटकांचे संविधानक

प्रकरण ३ रे - संस्कृत नाटकांतील रचना विशेष आणि तंजावरी नाटके

- (१) तत्कालीन व पूर्वकालीन संस्कृत नाटके
- (२) संस्कृत नाट्यसृष्टी
- (३) पूर्वकालीन व समकालीन संस्कृत नाटकांचे तंजावरी नाटकांवरील संस्कार

अनुक्रमणिका भाग पहिला - चालू

प्रकरण ४ थे - तंजावरची संगीत नृत्यनाटके : पूर्वपीठिका व स्वरूप

- (१) भोसले राजांची नाट्यकला
- (२) नृत्यनाट्याची परंपरा
- (३) दक्षिण भारतीय नृत्यनाटक
- (४) तंजावरच्या नृत्यनाटकांचे स्वरूप
- (५) कोर्वजी नाटके
- (६) कोर्वजी नाटकांची वैशिष्ट्ये

- (७) जानकी सुखोल्लास
 (८) नृत्यनाटकांतील संगीत
 प्रकरण ५ वे - तंजावरी नृत्यनाटकांचे वाङ्मयीन स्वरूप व चिकित्सा
 (१) सुखात्मिका : व्याख्या व निकष
 (२) विनोदाचे स्वरूप
 (३) तंजावरी मराठीचे भाषाविशेष
 प्रकरण ६ वे - तंजावरी नाटकांतील काव्य
 (१) काव्यविचार
 (२) छंदविचार
 प्रकरण ७ वे - नाटककार शहाजी राजे
 (१) शहाजी अभिनव भोज
 (२) शहाजी राजांचे ग्रंथकर्तृत्व
 (३) पल्लकी सेवा प्रबंधम् व इतर तेलगू नाटके
 (४) नाटककार शहाजी राजे
 (५) सूत्रधार
 (६) विदूषक आणि विनोद
 (७) अनेक भाषाकोविद शहाजी राजे
 (८) नाटकातील प्रमुख पात्रे
 (९) तंजावरी नाटकांतील जनसामान्य
 (१०) राजकन्या परिणय नाटक

अनुक्रमणिका भाग पहिला - चालू

- प्रकरण ८ वे - राजे एकेन्द्र ऊर्फ एकोजी व तुळजेन्द्र ऊर्फ तुळजागी राजे यांनी लिहिलेली नाटके
 (१) राजे एकेन्द्र ऊर्फ एकोजी
 (२) शाकुंतल
 प्रकरण ९ वे - नाटककार राजे प्रतापसिंह
 (१) यथार्थ नामा राजे प्रतापसिंह
 (२) मराठी नाट्यरचना
 (३) नाटकातील नायक व नायिका
 (४) नाटकातील काव्यरचना
 प्रकरण १० वे - नाटककार राजे शरभेन्द्र ऊर्फ सरफोजी
 (१) राजे सरफोजी यांची वंशावळ
 (२) शिक्षण
 (३) नाट्यलेखन
 (४) नाटकांची पृथगात्मता
 (५) भरतमुनीचे नाट्यशास्त्र व सरफोजींची नाटके
 (६) भाषा

(७) व्यक्तिचित्रण

प्रकरण ११ वे - राजे शिवेन्द्र ऊर्फ शिवाजी दुसरे

(१) उपसंहार

अनुक्रमणिका भाग दुसरा

तंजावरच्या सरस्वती महाल ग्रंथालयातील मराठी नाटके

शाहराज ऊर्फ शहाजी राजे

- (१) लक्ष्मीनारायण कल्याण नाटक
- (२) गोवर्धनोद्धारण नाटक
- (३) सुभद्रा परिणय नाटक
- (४) गंगा कावेरी संवाद नाटक
- (५) लक्ष्मी भूदेवी संवाद नाटक
- (६) हरिहर विलास नाटक
- (७) मृत्युंजय चिरंजीव नाटक
- (८) पंचभाषा विलास नाटक

एकेन्द्र ऊर्फ एकोजी राजे

शाकुंतल नाटक

तुळजेन्द्र

कमलाम्बात्यागेश कल्याण नाटक

प्रताप सिंहेन्द्र राजे

- (१) सीता कल्याण नाटक
- (२) रुक्मिणी कल्याण नाटक
- (३) पार्वती कल्याण नाटक
- (४) श्री कोर्वजी ऊर्फ जानकी सुखोल्लास नाटक
- (५) मित्रविंदा परिणय नाटक
- (६) मायावती परिणय नाटक
- (७) प्रभावती परिणय नाटक
- (८) रुक्मांगद चरित्र नाटक
- (९) ध्रुव चरित्र नाटक
- (१०) अनसूया उपाख्यान नाटक
- (११) कृष्णजनन नाटक
- (१२) ययाति चरित्र नाटक
- (१३) पारिजातक नाटक
- (१४) स्यमंतकोपाख्यान नाटक
- (१५) प्रबोध चंद्रोदय नाटक
- (१६) उषा कल्याण नाटक
- (१७) लक्ष्मणा परिणय नाटक

शरभेंद्र ऊर्फ सरफोजी राजे

- (१) गंगाविश्वेश्वर परिणय नाटक
- (२) गणेश लीलार्णव नाटक
- (३) मीनाक्षी (परिणय) कल्याण नाटक
- (४) गणेश विजय नाटक
- (५) मोहिनी महेश परिणय नाटक
- (६) देवेन्द्र कोर्वजी नाटक
- (७) राधाकृष्ण विलास नाटक
- (८) शिवरात्री उपाख्यान नाटक

शिवेन्द्र ऊर्फ शिवाजी राजे (दुसरे)

नटेश विलास नाटक

त्र्यंबक ज्योतिर्विंद

राजकन्या परिणय नाटक

नाटकांतील अपरिचित शब्दांचे अर्थ

परिशिष्टे

आधारभूत ग्रंथ

मराठी नाटक आणि रंगभूमी : पहिले शतक

वि. भा. देशपांडे

व्हीनस प्रकाशन पुणे १९८८

भालबा केळकर यांच्या स्मृतीदिनी प्रा. भालबा केळकर स्मारक समितीद्वारे प्रसिद्ध
१८४३ ते १९४३ या शतकातील मराठी नाटक आणि रंगभूमी यांचा धावता संक्षिप्त आलेख

अनुक्रम

विष्णुदास भावेपूर्व रंगभूमी

किलोस्कर समकालीन रंगभूमी

अण्णासाहेब किलोस्करांचे कार्य

गोविंद बल्लाळ देवल

श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर

कृष्णाजी प्रभाकर खाडिलकर

राम गणेश गडकरी

अन्य नाटके - नाटककार

नाटकातील संगीत

नाटक मंडळ्या

बालगंधर्व आणि केशवराव भोसले

दीनानाथ मंगेशकर

साररूप विशेष

१९२० नंतरची रंगभूमी

वरेरकरांची नाटके

नाट्यमन्वंतर आणि आंधळ्यांची शाळा

नाटककार आचार्य अत्रे

मो. ग. रांगणेकरांची नाटके

हेन्रिक इब्सेनचा प्रभाव

अन्य नाटके

शतकाची अखेर आणि महोत्सव

समारोप

माझ्या नाट्यस्मृती
सखाराम पांडुरंग बरवे
गोमंतक मराठी अकादमी १९९२

अनुक्रम

१. दशावताराचे दर्शन
२. मी पाहिलेले पहिले नाटक
३. शेतातील रंगीत तालीम
४. बाजाच्या पेटीचे आकर्षण
५. ध्यानी-मनी स्वप्नी-पेटी, पेटी आणि पेटीच
६. पेटीसाठी अन्नत्याग
७. गायानाचार्यांच्या सहवासात
८. धैर्यधराने भारून गेलो
९. वझेबुवांना ललितकलेचे निमंत्रण
१०. नाटकाच्या नादाने पलायन
११. रामभाऊ कुंदगोळकर तथा सवाई गंधर्व
१२. वैभवशाली नूतन संगीत मंडळी
१३. सवाई गंधर्वांच्या गायनाने भारून गेलो
१४. नूतन संगीत मंडळीत प्रवेश
१५. कलेसाठी शास्त्र-संन्यास
१६. माझा भाग्योदय
१७. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर नूतनमध्ये
१८. वामनराव जोशींचे वीर वामनराव झाले
१९. याच्या पायी घाला खोडा ग ५५
२०. लग्नाची बेडी, पण सुटेना नाटकाची गोडी
२१. बालनाट्य समाजाची समाप्ती
२२. ललितकलेच्या सहवासात - १
२३. ललितकलेच्या सहवासात - २
२४. ललितकलेचे धार्जिणे नाही
२५. “आत्मतेज” नाटकाचा थाट
२६. दुर्देवी रामभाऊ
२७. सांगलीचा सुखद दौरा
२८. आई-बाबा वैतागून काशीयात्रेला
२९. मी नाटक कंपनी काढतो !
३०. नवीन कंपनीत प्रवेश
३१. ललितकलेचे वेध
३२. बापूराव चाफेकर “मानापमान”
३३. नवी कंपनी - ललित प्रभा संगीत मंडळी
३४. जित्याची खोड मेल्याशिवाय जाईना

मराठी नाटक स्वातंत्र्योत्तर काळ (१९४७ ते ९०)

वि.भा. देशपांडे

व्हिनस प्रकाशन पुणे १९९२

अशीही एक (न लिहीलेली) प्रस्तावना - माधव मनोहर

अनुक्रम

पूर्वसूत्र

व्यावसायिक नाटक

प्रायोगिक नाटक

बाल नाटक

दलित नाटक

अन्य विभागातील नाटक

एकांकिका लेखन

उपसंहार

सूची

तंजावरच्या भोसले राजांची नाटके
संजीवनी देशमुख, माया सरदेसाई
कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पुणे १९९३

स्वस्तिवचनम् - डॉ. श्रीधर रंगनाथ कुलकर्णी

मनोगत

ऋणानुबंध

प्रस्तावना

पूर्वार्ध

१. नाट्यकलेची पूर्व परंपरा व प्राचीनत्व
२. नायक राजांच्या काळातील वाङ्मय व कला यांचा सांस्कृतिक वारसा
३. तंजावरचे भोसले राजे (इतिहास व वाङ्मयीन कर्तृत्व)
४. भोसले राजांच्या नाटकांचा मूलस्रोत : यक्षगान नाटके
५. यक्षगानाचे घटक संगीत व नृत्य
६. भरतमुर्तीच्या नाट्यशास्त्राचा (भोसले राजांच्या) नाटकांवर झालेला परिणाम

उत्तरार्ध

७. शाहराज भोसले यांची नाटके
८. राजा प्रतापसिंहाची नाटके
९. राजा शरफोजी यांची नाटके
१०. भोसले राजांची नाटके - सर्व साधारण विवेचन
११. दक्षिणात्य यक्षगानावर व मराठी रंगभूमीवर झालेला परिणाम
१२. मराठी रंगभूमीच्या इतिहासात भोसले राजांच्या नाटकांचे महत्त्वपूर्ण स्थान
भोसले राजांची नाटके

संदर्भ ग्रंथ

उल्लेख सूची

भारतीय रंगभूमीच्या शोधात
रा. चि. ढेरे
पद्मगंधा प्रकाशन पुणे प्र.आ.१९९६ (पुनर्मुद्रण - २०१४)

अनुक्रम

१. भक्ती आणि नाट्य
२. वेंकटेशमहात्म्यातील कुरवंजी नाट्य
३. कुरवंजी नाटकातील महामाया
४. संत साहित्यातील कैकाय
५. कुरवंजी, कृष्णपारिजात आणि सौभद्र
६. वानर आणि विदूषक
७. लोकगाथा आणि कथन नाट्य
८. लोकनागर प्रकृतीचे एक प्रभावी नवनाट्य
९. भारतीय रंगभूमीच्या शोधात

परिशिष्टे

१०. दशावतार : तीन टिपणे
११. ललित : लोकनाट्याकडून लीलानाट्याकडे
१२. बाळक्रीडा, कला आणि भारूडे
१३. नाथांचे एक भारूड : विंचू
१४. मिथक आणि नाटक
१५. शाहिरांचे गणवंदन
१६. पोवाडा एक कथननाट्य

भारतीय रंगभूमीची परंपरा
डॉ. माया सरदेसाई
स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे १९९६

अनुक्रम

१. पुरस्कार
२. ऋणानुबंध

विभाग पहिला

मराठी नाटकांचा दक्षिण संबंध

१. मराठी नाटकांचा दक्षिण संबंध
२. मराठी संगीत नाटके : एक परंपरा
३. प्राचीन भारतीय नाटकात नृत्याचे स्थान
४. यक्षगान नाटकांचा मूलस्रोत
५. यक्षगान बयलाट

विभाग दुसरा

अर्वाचिन मराठी नाटकांचे स्वरूप

६. मराठी रंगभूमीचा नंदादीप - राम गणेश गडकरी
७. ऐतिहासिक नाट्यकृती - इतिहास आणि कल्पित
८. वसंत कानेटकारांची ऐतिहासिक नाटके
९. आनंद पर्यवसायी नाटके
१०. मराठी नाट्य व रंगभूमीवरील वास्तवता आणि तिच्या मर्यादा

विभाग तिसरा

लोकनाट्य व त्याची रूपरेषा

११. तमाशा आणि त्याची पूर्व परंपरा
१२. लावणी वाङ्मयातील लोकजीवन
१३. चंद्रपूर जिल्ह्यातील लोकनाट्य 'दण्डार'
१४. गुजरातचे लोकनाट्य 'भवाई'
१५. एक मनोवेधक नृत्यनाट्य 'रास'

परिशिष्ट

१. लेखांची पूर्वप्रसिद्ध
२. ग्रंथसंपदा

३. मराठीतील संस्कृत व पाश्चात्य
नाट्यचर्चेविषयीचे लेखन

३. मराठीतील संस्कृत व पाश्चात्य नाट्यचर्चेविषयीचे लेखन

भरतमुनीचा 'नाट्यशास्त्र' हा ग्रंथ पौरात्य नाट्य परंपरेतील सर्वात प्राचीन ग्रंथ आहे तर अरिस्टॉटलचा 'पोएटिक्स' हा ग्रंथ पाश्चिमात्य नाट्यपरंपरेचा विचार करणारा सर्वात पुरातन ग्रंथ आहे. मराठी नाटकाला संस्कृत नाटकांची परंपरा आहे तसेच इंग्रजी नाटकांचाही खोलवर परिणाम मराठी नाटकांवर झालेला आढळतो. मुंबई विद्यापीठाच्या स्थापनेनंतर संस्कृत भाषेचे पद्धतशीर अध्ययन सुरु झाले आणि इंग्लिश भाषेशी नवशिक्षित पिढीचा परिचय झाला. या अध्ययनातून दोन्ही परंपरांतील जाणकार मंडळी पुढे आली. आणि यातून संस्कृत व इंग्लिश भाषातील नाटकांचे अनुवाद व अभ्यास होऊ लागला. नवशिक्षितांपुढे एकीकडे अभिजात संस्कृत नाटके होती तर दुसरीकडे शेक्सपियरसारखा विपुल नाट्यसंपदा देणारा पाश्चात्य नाटककार होता. या दोहोंच्या प्रभावातून जी नाट्यसमीक्षा झाली ती द्विविध आहे. संस्कृत नाटकांचे रसग्रहण, नाटककारांच्या नाट्यसृष्टीचे स्वरूप, नाटकाची रचना, कथावस्तु, विनोद अशा अनेक अंगांवर प्रकाश टाकणारे ग्रंथ लिहिले गेले. तसेच शेक्सपियरच्या नाटकांचे विश्लेषण, रसग्रहण करणारे ग्रंथही लिहिले गेले.

१९०३ साली नारायण पावगी यांनी अशा प्रकारच्या नाट्यसमीक्षा ग्रंथांची मुहुर्तमेढ रोवली. त्यांनी 'भारतीय नाटकशास्त्र व नाट्यकला आणि पौरस्त्य व पाश्चात्य 'रंगभूमी' हा ग्रंथ लिहिला. यात भारतीय नाटकांचा विस्ताराने उहापोह केला आहे. भारतीय नाटकांचा हेतू, उपयुक्तता, प्रयोगपद्धती, नाटकाचे प्रकार, नाटकाचे संविधानक, पात्रे, भाषा, प्रयोगातील नैपुण्य, संगीत यांचा विचार स्वतंत्र प्रकणांतून केला आहे. तसेच ग्रीक, रोमन, इतालियन, स्पॅनिश, फ्रेंच, जर्मन व आंग्ल नाटकशाळांनी नाट्याभिरुची कशी जोपासली याबद्दलचे विवेचन केले आहे. शेवटच्या प्रकरणात आर्य रंगभूमी व पाश्चात्य नाटकांची तुलना केली आहे.

लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांनी रससिद्धांताची संकल्पना आधुनिक मराठी साहित्याशी जोडली आहे. 'आधुनिक मराठी साहित्याची समीक्षा आणि रससिद्धान्त' या आपल्या ग्रंथात त्यांनी याविषयीचे विवेचन केले आहे.

भरतमुनींचा नाट्यशास्त्र हा ग्रंथ प्राचीनतम तर आहेच शिवाय सर्व नाट्यांगाची सखोल, विस्तृत चर्चा करणारा ही आहे. नाट्यशास्त्र मराठीत आणण्याचे प्रयत्न या कालखंडात झाले. गोदावरी केतकर यांनी नाट्यशास्त्राचे विवेचन करणारा 'भरतमुनींचे नाट्यशास्त्र' हा ग्रंथ लिहिला. र.पं. कंगले यांनी भरताने सांगितलेल्या नाट्यप्रकारांवर प्रकाश टाकणारा 'दशरूपकविधान' आणि विभाव अनुभाव व्यभिचारी भावावर आधारित रसाचा विचार करणारा 'रस भाव विचार' हे दोन ग्रंथ लिहिले. चिं. ग. भानू, गो. गो. अधिकारी, सरोज देशपांडे यांनी भरतमुनींच्या नाट्यशास्त्रावर ग्रंथ लिहिले. तर गो. के. भट, के. ना. वाटवे यांनी संस्कृत नाटके, नाटककार, नाटकातील विदूषक यावर ग्रंथरचना केली आहे. 'संस्कृत नाट्यसृष्टी' या ग्रंथात गो.के. भटांनी संस्कृत नाटकाचे विशेष, नाट्यरचनेचे बंध आणि नाट्यांतर्गत मूल्यांचा विचार या क्रमाने विवेचन केले आहे. 'नाट्यदर्शन' या सुनील सुभेदार यांच्या ग्रंथात तीन व्याख्यानांचा समावेश आहे. भारतीय नाटक : परंपरा आणि तत्वज्ञान, रससूत्र, तत्वज्ञान आणि पाश्चात्य नाट्यसृष्टी ही ती तीन व्याख्याने आहेत. गो. के. भटांनी संस्कृत नाटके आणि नाटककार या ग्रंथात संस्कृत नाटकांची व

नाटककारांची समीक्षा केली आहे.

भरतमुनीप्रणित रससिद्धान्त हा भारतीय नाट्यमूल्यमापनाचा मापदंड होता. रससिद्धांताचा विचार अनेक अभ्यासकांनी अनेक परींनी केला आहे. यज्ञेश्वर शास्त्री कस्तुरे यांचा 'रसविचार' आणि 'प्राचीन दर्शनकार' हा ग्रंथ तसेच नरहर कुरुंदकरांचा 'रससूत्र', पद्माकर दादेगांवकर यांचा 'रसचर्चा', उमा दादेगांवकर यांचा 'रस-सिद्धान्त आणि सिद्धी' या आणि अशा ग्रंथातून रससिद्धांताची चर्चा करण्यात आली.

रघुनाथ कुलकर्णी यांनी भरतमुनींनी नाट्यशास्त्रात नाट्यमंडपाची जी संकल्पना मांडली आहे त्यावर आधारित 'भरतप्रणित नाट्यमंडप' हा ग्रंथ लिहिला आहे.

चारुशिला गुप्ते यांनी 'हास्यकारण आणि मराठी सुखान्तिका' या ग्रंथात एका प्रकरणात भरतमुनीप्रणित हास्यरसाचा विचार केला आहे.

मराठीतील पाश्चात्य नाट्यविचार थेट अॅरिस्टॉटलपासून शुरु होतो. गो. वि. करंदीकरांनी 'अॅरिस्टॉटलचे काव्यशास्त्र' हा ग्रंथ लिहिला. कृ. रा. सावंतानी आपल्या ग्रीक आणि रोमन रंगभूमी या ग्रंथात ग्रीक व रोमन रंगभूमीविषयी लिहिले आहे. सुखान्तिका आणि शोकांतिका हे नाट्यप्रकार पाश्चात्यांनी मानले आहेत. आळतेकरांनी शोकांतिकेचा तात्विक विचार मांडणारा 'शोकाकारण आणि मराठी शोकांतिका' हा ग्रंथ लिहिला. त्यानंतर गोकाककर सु. गो. व दुंडगेकर एन. आर. यांनी 'शोकनाट्याची मूलतत्वे' हा ग्रंथ संपादित केला. यात वा. ल. कुलकर्णी, गो. के. भट, श्री के. क्षीरसागर, गो. वि. करंदीकर, के. रं. शिरवाडकर, गोकाककर, दुंडगेकर, सदा कऱ्हाडे आदि मान्यवरांचे लेख आहेत. शोकनाट्याची अनुभूती, स्वरूप, परिणाम, नायक, भाषा अशा अनेक पैलूंवर प्रकाश टाकला आहे. सदा कऱ्हाडे यांनीही शोकनाट्याच्या मूलतत्वांची चर्चा त्यांच्या ग्रंथात केली आहे. विलास खोले यांनी 'शोकांतिकेचा उदय' या ग्रंथात शोकांतिकेचे अभ्यासक, त्यांची मते, त्यांचे प्रतिपादन यांचा विचार केला आहे. ग्रीक शोकांतिकेच्या निर्मितीमागील पार्श्वभूमी ग्रंथात स्पष्ट झाली आहे. श्री के. क्षीरसागर यांचा 'शोकनाट्याची मूलतत्वे' हा या विषयाचा उहापोह करणारा ग्रंथ लिहिला. 'हास्यकारण आणि मराठी सुखान्तिका' या चारुशीला गुप्ते यांच्या ग्रंथात अॅरिस्टॉटल, हर्षट स्पेन्सर, शोपेन हॉयरेर आदि पाश्चात्यांची मते देऊन संस्कृत, मराठी विचारवंताची मतेही नोंदवली आहेत. मराठीतील सुखान्तिका व सुखान्तिकाकार यांची माहिती देऊन समीक्षा केली आहे. माधव मनोहर यांनी 'मराठी कॉमिडी-ट्रॅजिडी' या ग्रंथात मराठी कॉमिडी, कॉमिडीचे प्रकार, ट्रॅजिडीविषयक मतमतांतरे, ट्रॅजिडिचे प्रकार असे तात्विक विवेचन करून गडकऱ्यांची नाटके, नटसम्राट व किंग लियर यांचा ट्रॅजिडिच्या संदर्भात विचार केला आहे.

पाश्चात्य नाटककारांपैकी मराठीत शेक्सपियरची सर्वाधिक चर्चा झालेली आढळते. गो. म. वाटवे यांनी 'रूपकम्, शेक्सपियरखंड' मध्ये शेक्सपियरच्या नाटकांची विविध दृष्टिकोनातून समीक्षा प्रस्तुत केली आहे. 'शोध शेक्सपियरचा' या ग्रंथात वि. वा. शिरवाडकरांनी शेक्सपियरविषयी चिंतन केले आहे. त्यांनी अनुवादित केलेल्या राजमुकुट व ऑथेलो विषयीचे विवेचन केले आहे. मराठी रंगभूमी आणि शेक्सपियर यांचे परस्पर नातेही स्पष्ट केले आहे. शेक्सपियरच्या काही नाटकांचे प्रारंभ, मॅक्बेथमधील अंधारआणि प्रकाश, आयागो इतर सर्व आणि तत्ववेत्ताही ही या ग्रंथाची काही प्रकरणे आहेत. के. रं. शिरवाडकर यांनी आपल्या 'रंगविश्वातील रसयात्रा' या ग्रंथात शेक्सपियरचे जीवन आणि साहित्य यांची मीमांसा केली आहे.

शिवराम सीताराम वागळे यांनी हॅल्मेट नाटकाच्या मराठी भाषांतरांवर ग्रंथलेखन केले तर लता मोहरीर यांनी 'शेक्सपियर आणि मराठी नाट्यविचार' हा ग्रंथ लिहिला. गणेश हवालदारांनी शेक्सपियरच्या नाटकातील सौंदर्यस्थळांचा शोध घेतला. परशुराम देशपांडे यांनी 'शेक्सपियरची शोकनाट्ये' हा ग्रंथ लिहिला. गणेश हरी केळकर यांनी शेक्सपियरकालीन इंग्रजी रंगभूमीच्या पार्श्वभूमीवर शेक्सपियरचे कार्यकर्तृत्व नोंदवले आहे. ढवळे वि.ना. यांनी शेक्सपियरचा परिचय करून देणारा ग्रंथ संपादित केला आहे. हेन्रिक इब्सेन व बर्टोल्ट ब्रेख्त यांच्या नाटकांचा व नाट्यविचारांचा उहापोह करणारे ग्रंथही लिहिले गेले. 'रंगभूमी मराठीतील अनुवादित नाटकांची' या ग्रंथात रंगभूमीवर यशस्वी झालेल्या अनुवादित नाटकांचा विचार केला आहे. त्याची कारणमीमांसा केली आहे. पाश्चात्य रंगभूमीवरील स्थित्यंतरांचा मागोवा घेणारा कृ. रा. सावंत यांचा ग्रंथ पाश्चात्य रंगभूमीचा परिपूर्ण परिचय करून देणारा आहे. संस्कृत व इंग्रजी नाटकांशी देवाण घेवाण करत मराठी नाट्यकला परिपुष्ट झाली. मराठी नाटकांवरील इंग्रजी प्रभाव या ग्रंथात आनंद पाटील यांनी या विचाराची मीमांसा केली आहे.

यापुढे संस्कृत व पाश्चात्य नाट्यचर्चेविषयी जे ग्रंथलेखन झाले त्यांची सूची देऊन वेचक ग्रंथांच्या अनुक्रमणिकांद्वारे अभ्यासविषयावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे.

मराठीतील संस्कृत व पाश्चात्य नाट्यचर्चेविषयीचे लेखन

- १) अजमेरा सूर्यकांता - शोकांतिका काही विचार, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे
- २) अधिकारी गो. गो. - भरतमुनीप्रणित नाट्यशास्त्र, आ. दु. १९६३
आळतेकर म.मा. - शोककारण आणि मराठी शोकांतिका, १९५२, हिंदमाता प्रकाशन
- ३) इंदुरकर विनोद - जागतिक नाटककार, १९९४, त्रय्या प्रकाशन, नागपूर
कऱ्हाडे सदा - शोकनाट्याची मूलतत्वे, पी.पी.एच. बुकस्टॉल, मुंबई
- ४) करंदीकर गो. वि. - ऑरिस्टॉटलचे काव्यशास्त्र, १९७८, मौज प्रकाशन, मुंबई
- ५) कस्तुरे यज्ञेश्वर शास्त्री - रसविचार आणि प्राचीन दर्शनकार, १९५७,
मराठी साहित्य परिषद, हैदराबाद
- ६) कुरुंदकर नरहर - रससूत्र
- ७) कुलकर्णी अनिरुद्ध - इब्सेनच्या नॉर्वेत, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे
- ८) कुलकर्णी रघुनाथ - भरतप्रणित नाट्यमंडप, १९९५
- ९) केतकर गोदावरी - भरतमुनींचे नाट्यशास्त्र, आ.दु. १९९३,
पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई
- १०) केळकर गणेश हरी - शेक्सपियर व तत्कालिन इंग्रजी रंगभूमी, १९३७
- ११) कंगले र. पं. - कालीदासाची नाटके, १९५७, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई
- १२) कंगले र.पं. - दशरूपक विधान, १९७४,
महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई
- १३) कंगले र. पं. - रसभावविचार, १९७३,
महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई
- १४) खोले विलास - शोकांतिकेचा उदय, १९९२, मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई
- १५) गुप्ते चारुशीला - हास्यकारण आणि मराठी सुखान्तिका, १९६२,
इंदिरा प्रकाशन, मुंबई
- १६) गोकककर सु.गो. - शोक नाट्याची मूलतत्वे, १९७६,
दुंडगेकर एन.आर. - कॉटिनेंटल प्रकाशन, पुणे
- १७) जोशी अशोक - बर्टोल्ट ब्रेख्तचा नाट्यविचार, - २०००
- १८) जोशी लक्ष्मणशास्त्री - आधुनिक मराठी साहित्याची समीक्षा व रससिद्धान्त
- १९) दादेगावकर उमा - रस-सिद्धान्त आणि सिद्धी, पुष्प प्रकाशन, १९९५
- २०) दादेगावकर पद्माकर - रसचर्चा पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, १९९४
- २१) दुंडगेकर ना. रा. - शोकनाट्याचे अंतरंग, नवसाहित्य प्रकाशन, बेळगाव

- २२) देशमुख परशुराम - शेक्सपियरची शोकनाट्ये
- २३) देशमुख शोभा - रंगभूमी मराठीतील अनुवादित नाटकांची, १९८७, जगन्नाथ प्रकाशन, पुणे
- २४) देशपांडे सरोज - भरतमुनींचे नाट्यशास्त्र
- २५) ढवळे वि. ना. - शेक्सपियर परिचय, १९७९, महाराष्ट्र राज्य संस्कृती मंडळ, मुंबई
- २६) पाटील आनंद - मराठी नाटकांवरील इंग्रजी प्रभाव, १९९३, लोकवाङ्मयगृह
- २७) पावगी नारायण - भारतीय नाटकशास्त्र व नाट्यकला, आ. प. १९०३, आ. गु. १९९१, वरदा बुक्स, पुणे
- २८) चारुशीला - हास्याकरण आणि मराठी सुखान्तिका, १९६२, इंदिरा प्रकाशन, मुंबई
- २९) सु. गो. दुंडगेकर एन आर - शोकनाट्याची मूलतत्वे, १९७६, कॉटिनेंटल प्रकाशन, पुणे
- ३०) भट गो. के. - कालिदास दर्शन, १९६८
- ३१) भट गो. के. - विदूषक
- ३२) भट गो. के. - संस्कृत नाटके आणि नाटककार, १९८०, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे
- ३३) भट गो. के. - संस्कृत नाट्यसृष्टी, १९६४, कॉटिनेंटल प्रकाशन, पुणे
- ३४) भानू चिं. गं - नाट्यशास्त्र
- ३५) मनोहर माधव - मराठी कॉमिडी - ट्रेजिडी, १९८९, वसंत बुक स्टॉल
- ३६) मोहरीर लता - शेक्सपियर आणि मराठी नाट्यविचार
- ३७) वागळे शिवराम सीताराम - शेक्सपियरकृत हॅम्लेट नाटकाची मराठी भाषांतरे
- ३८) वाटवे के. ना. - संस्कृत नाट्यादर्श, १९७३, मराठी साहित्य परिषद, पुणे
- ३९) वाटवे के. ना. - रसविमर्श, ए. के. पब्लिशिंग, पुणे
- ४०) वाटवे गो. म. - रूपकम् शेक्सपियरखंड
- ४१) शास्त्री वासुदेव, के.ए. कृष्णस्वामी - नाट्यशास्त्रसंग्रह भाग - १, १९९०, सरस्वतीमहान महाडिक रावसाहिब, नागराजराव लायब्ररी, तंजाऊर
- ४२) शास्त्री वासुदेव, के.ए. कृष्णस्वामी - नाट्यशास्त्रसंग्रह भाग - २, १९९६, सरस्वतीमहान महाडिक रावसाहिब, नागराजराव लायब्ररी, तंजाऊर
- ४३) शिरवाडकर के. रं. - रंगविश्वातील रसयात्रा, १९७६, गो. य. राणे प्रकाशन, पुणे
- ४४) शिरवाडकर वि. वा - शोध शेक्सपियरचा, १९८३, सुपर्ण प्रकाशन, पुणे

- ४५) सावंत कृ. रा - ग्रीक आणि रोमन रंगभूमी, १९७२,
मॅजेस्टिक बुक स्टॉल, मुंबई
- ४६) सावंत कृ. रा. - पाश्चात्य रंगभूमीची वाटचाल, १९९६,
मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई
- ४७) सुभेदार सुनील - नाट्यदर्शन, १९८१, मुंबई मराठी साहित्य संघ, मुंबई
- ४८) हवालदार गणेश - शेक्सपियरच्या नाटकातील सौंदर्यस्थळे
- ४९) क्षीरसागर श्री के. - शोकनाट्याची मूलतत्वे, कॉटिनेंटल प्रकाशन, पुणे

भारतीय नाटकशास्त्र व नाट्यकला आणि पौरस्त्य व पाश्चात्य रंगभूमी

नारायण भवानराव पावगी

वरदा बुक्स, पुणे प.आ. १९०३, दु.आ.१९९१

अनुक्रमणिका

भाग पहिला

नाटकाची उपयुक्तता

भाग दुसरा - भारतीय नाटकाचा मूळ हेतू

भाग तिसरा - भारतीय नाटकाची प्रयोगपद्धती

भाग चवथा - भारतीय नाटकाचे प्रकार

भाग पाचवा - भारतीय नाटकशाळा व नेपथ्यरचना

भाग सहावा - भारतीय वस्तुग्रथन अथवा नाटकाने संविधानक

भाग सातवा - भारतीय नाटकातील पात्रे व त्यांची भाषा

भाग आठवा - भारतीय नाटकशास्त्राचे शास्त्रे व नाट्यकलेचे प्रवर्तन

भाग नववा - भारतीय नाटकांतील वाक्सरणी

भाग दहावा - भारतीय नाटकाचा पूर्व वृत्तांत

भाग अकरावा - भारतीयांच्या नाटकशास्त्राचा प्रादुर्भाव व नाट्यकलेचे बीजांकुर

भाग बारावा - भारतीयनाटकशास्त्राचे संवर्धन व नाट्यकलेचा उत्कर्ष

भाग तेरावा - भारतीयांचे रंगभूमीवरील नैपुण्य आणि त्यांची प्रयोग परिणती

भाग चौदावा - भारतीय नाटकाची अपकृष्टदशा

भाग पंधरावा - भारतीय रंगभूमीची पुनश्च उन्नति

भाग सोळावा - भारतीय नाट्य संगीत यांची जोड

भाग सतरावा - भारतेतर पौरस्त्य व पाश्चात्य यांची नाटकाभिरुची

भाग अठरावा - ग्रीक रंगभूमी

भाग एकोणिसावा - रोमन नाटकशाळा

भाग विसावा - इतालियन रंगभूमि

भाग एकविसावा - स्पॅनिश नाटकशाळा

भाग बाविसावा - फ्रेंच नाटकशाळा

भाग तेविसावा - आंग्ल नाटकशाळा

भाग चौविसावा - जर्मन नाटकशाळा

भाग पंचविसावा - आर्य रंगभूमि आणि पाश्चात्य नाटकशाळा यांची तुलना

शोककारण आणि मराठी शोकांतिका
(Tragic Element and Marathi Tragedy)

मनोहर माधव अळतेकर

हिंदमाता प्रकाशन १९५२

अनुक्रमणिका

पूर्वार्ध

प्रकरण १ ले - शोक परिणाम

प्रकरण २ रे - शोक कारण

प्रकरण ३ रे - शोकांतिका

उत्तरार्ध

प्रकरण ४ थे - इतिहास वर्गीकरण आणि परीक्षण

प्रकरण ५ वे - नियतिप्रधान शोकांतिका

प्रकरण ६ वे - स्वभावप्रधान शोकांतिका

प्रकरण ७ वे - परिस्थितीप्रधान शोकांतिका

प्रकरण ८ वे - समारोप

संदर्भ

संदर्भ ग्रंथ

पारिभाषिक शब्द व त्यांचे मराठी पर्याय

मराठी शोकांतिका ग्रंथ आणि ग्रंथकार सूची

विषयसूची

मुद्रणशोध

हास्यकारण आणि मराठी सुखान्तिका

इ.स.१८४३ - १९५७

Comic Element and Comedy in Marathi Literature

प्रा.डॉ.सौ. चारुशीला बाळकृष्ण गुप्ते

इन्दिरा प्रकाशन, मुंबई १९६२

अनुक्रमणिका

प्रकरण १ ले पृ.१ ते ३४

हास्यकारण म्हणजे काय? पृ.१-२

बालकाच्या व मोठ्या माणसाच्या हंसण्यातील फरक पृ.२-५

हास्याविषयी वेगवेगळ्या उपपत्ति पृ.३-६

प्लेटो पृ.६-८

ऑरिस्टॉटल पृ.८-१४

ट्रॅक्टॅटस् कॉइस्कनिएन जॉम्ब्लीकस् पृ.९

सिसेरो पृ.९-१०

किंटिलिअन् पृ.१०-११

जी. विको पृ.११

थॉमस् हॉक्स पृ.१२-१३

गॉथशेड् पृ.१६-१७

श्लेगेल व कॅन्ट पृ.१४-१५

हर्बर्टस् स्पेन्सर पृ.१५

शोपेने हॉयेर पृ.१६-१७

जॉर्ज मेरिडिथ् पृ.१७

बर्गसाँ पृ.१७-१९

क्रोचे पृ.२०-२१

कॅरिट पृ.२०

लीकॉक पृ.२१-२२

फ्राईड पृ.२२-२७

एन्सायक्लोपिडिआ ब्रिटानिका व वेस्टर्टन पृ.२७

हास्याच्या मागे असलेल्या प्रेरणा व मर्यादा पृ.२७-२९

सुखान्तिका व तिची रचना पृ.२९-३२

सुखान्तिकेची अंगे पृ.३२-३३

सुखान्तिकेचे परिणाम पृ.२३३-३४

प्रकरण २ रे पृ.३५ ते ६०

हास्यकारणाविषयी संस्कृत साहित्यकार व मराठी टीकाकारांची उपपत्ति नवरसांत हास्यरसाचे स्थान पृ.३५

हास्यरस व भरतमुनी पृ.३५-३६

हास्यरस व अभिवनवगुप्त पृ. ३६-३७
भरत व शारदातनय पृ. ३७-३९
हास्य व जगन्नाथ पंडित पृ. ४०
मराठी टीकाकार चाफेकर पृ. ४०
गोदावरी केतकर पृ. ४१
वि.स. खांडेकर पृ. ४१-४२
सहस्रबुद्धे पृ. ४३
यशवंत रघुनाथ आगाशे व सारस्वतसमीक्षा पृ. ४३
वासुदेव गोविंद आपटे पृ. ४४-४५
रा.श्री. जोग पृ. ४५
न.चिं. केळकर पृ. ४५-४६
प्रो. बापट पृ. ४७
सी.श्री. काळे पृ. ४७-४८
के.ना. वाटवे पृ. ४८
दा.न. शिखरे पृ. ४९-५०
प्रल्हाद केशव अत्रे पृ. ५०-५३
वा.ल. कुलकर्णी पृ. ५३-५५
हास्यकारणाच्या आनंदाची मीमांसा पृ. ५६-५९
ऑरिस्टॉटल व कॅथारिसिस सुखान्तिका पृ. ६०

प्रकरण ३ रे पृ. ६१ ते ७६
विदूषक
वेद वाङ्मयांतील विनोद पृ. ६१-६२
विदूषकाचे वर्णन पृ. ६३
विदूषक व शकार पृ. ६२
विदूषकाचे अंगचे विशेष पृ. ६३-६४
प्लॉटस् पृ. ६४
ऑरिस्टॉफेनीस् पृ. ६४
शेक्सपिअरच्या नाटकांतील विदूषक पृ. ६५
संस्कृत नाटकांतील विदूषक पृ. ६५-६६
बुकीश नाटके व विदूषक पृ. ६८
फार्स पृ. ६८
दक्षिणाप्राईझ कमिटी व भाषांतरे पृ. ६८
इंग्रजी नाटकांतील भाषांतरे पृ. ६९
इंग्रजी नाटकांतील विनोदी पात्रे पृ. ६९
शेक्सपिअर आणि मोलिअेर पृ. ७०

शाँचा विनोद पृ.७१
देवलांचा फाल्गुनराव पृ.७१-७२
धुंडिराज पृ.७३-७४
पाणिग्रहण पृ.७४-७५
पोफळे गुरुजी पृ.७५
इतर नाटकांतील विनोदी पात्रे पृ.७५-७६

प्रकरण ४ थे पृ.७७ ते ८९
सुखान्तिकेची चर्चा आणि पाश्चात्य व मराठी टीकाकारांची मते
आदि मानवाचे हास्य पृ.७७
ग्रीकांची देवता व कॉमेडी पृ.७७-७८
प्राचीन सुखान्तिका पृ.७८
मध्ययुगीन सुखान्तिका पृ.७८
नवीन सुखान्तिका पृ.७९
फ्रेंच सुखान्तिका व फार्स पृ.७९-८०
मोलिअर व शेक्सपिअर पृ.८०-८४
कांही इंग्रजी लेखकांच्या सुखान्तिकेच्या व्याख्या पृ.८४-८५
कांही मराठी टीकाकारांच्या सुखान्तिकेच्या व्याख्या केळकर-आगाशे-वि.स. खांडेकर-अत्रे-काळे-
काणेकर-वा.ल. कुलकर्णी - पृ.८५-८९
मराठी सुखान्तिकेची रचना व आशय पृ.८९

प्रकरण ५ थे पृ.९० ते १०६
मराठीतील लोकसाहित्यांतील विनोद व सुखान्तिका
सुखान्तिकेच्या विनोदाची उत्क्रांती पृ.९०
लोकासाहित्यातील विनोद पृ.९०-९४
कळसूत्री बाहुल्या पृ.९५-९६
दशावतारी नाटके पृ.९६
वासुदेव, दिंडीगाणा, गोंधळ, माट, जंगम, वाघ्या, लावणी पृ.९७-१०३
फार्स व प्रहसन पृ.१०३-१०५
स्वभावनिष्ठ व प्रसंगनिष्ठ विनोद, म्हणी आणि सुभाषिते पृ.१०५-१०६

प्रकरण ६ वे पृ.१०७ ते १२२
प्राचीन सन्तवाङ्मयातील हास्यकारण आणि नाटककार
माधवराव पाटणकर, आण्णासाहेब किल्लोस्कर व देवल
भास्करभट बोरीकर व विनोद पृ.१०७-१०८
ज्ञानेश्वर व विनोद पृ.१०८

एकनाथ व विनोद पृ.१०८-१०९
तुकाराम व विनोद पृ.१०९-११०
वृत्तपत्रीय विनोद पृ.११४
नाट्यवाङ्मय व सामाजिक परिस्थिती पृ.११५-११६
१८४३ ते १८८० पृ.११६-११७
माधवराव पाटणकर पृ.११७-११८
आण्णासाहेब किलोस्करांची नाटके पृ.११८-१२०
देवल व त्यांच्या सुखान्तिका पृ.१२०-१२२

प्रकरण ७ वे पृ.१२३ ते १४७
सुखान्तिकाकार : कै.श्री.कृ. कोल्हटकर
कोल्हटकरपूर्व रंगभूमि पृ.१२३-१२४
कोल्हटकरांच्या नाटकांचे स्वरूप पृ.१२४-१२६
कोल्हटकरांच्या नाटकांवर झालेले सत्कार पृ.१२६-१२७
कोल्हटकरांच्या नाटकांतील कल्पनारम्यता पृ.१२७-१३१
कोल्हटकरांच्या नाटकांतील पात्रे पृ.१३१-१३३
कोल्हटकरांच्या नाटकांतील विनोद पृ.१३३-१३८
कोल्हटकरांचे 'मतिविकार' पृ.१३८-१४३
कोल्हटकरांचे 'प्रेमशोधन' पृ.१४३-१४४
कोल्हटकरांची उज्वल परंपरा पृ.१४७

प्रकरण ८ वे पृ.१४८ ते १६२
सुखान्तिकाकार : कृ.प. खाडिलकर, राम गणेश गडकरी
खाडिलकरांचा काळ व रंगभूमीची परिस्थिती पृ.१४८
खाडिलकरांचे तत्त्वज्ञान पृ.१४९-१५०
खाडिलकरांच्या शोकान्तिका व शेक्सपियर पृ.१५०
खाडिलकरांची नाटके पृ.१५१
विषय व पात्रे पृ.१५२
विनोद पृ.१५२-१५४
विनोद पात्रे पृ.१५४-१५६
गडकरी व त्यांचा काल पृ.१५६-१५७
गडकऱ्यांच्या प्रतिभेवरील संस्कार पृ.१५७
गडकऱ्यांचा विनोद व विनोद पात्रे पृ.१५८-१६२
सुखान्तिकार म्हणून गडकऱ्यांचे मूल्यमापन पृ.१६२

प्रकरण ९ वे पृ. १६३ ते १८४

सुखान्तिकाकार- भा.वि.वरेरकर, मा.ना.जोशी. व शं.प.जोशी
वरेरकरांची नाट्यतपस्या पृ.१६३-१६४.
मामांच्या प्रतिमेवरील संस्कार पृ.१६५-१६६.
मामांचे स्त्री चित्रण पृ.१६७-१६८
मामा व बर्नार्ड शॉ पृ.१६८-१७१
मामांच्या सुखान्तिकांतील विनोद पृ.१७२-१७५
माधवरावांची नाटके पृ.१७५-१७८
माधवरावांचा विनोद पृ.१७८
माधवरावांचा धेनुवल्लभ पृ.१८१
शंकरराव जोशी व त्यांची नाटके पृ.१८२
शंकररावांच्या सुखान्तिका पृ.१८२-१८४

प्रकरण १० वे पृ.१८५ ते २०१
मराठी सुखान्तिकाकार - आचार्य प्रल्हाद केशव अत्रे, श्री वर्तक व मो. ग. रांगणेकर
मराठी नाटकांची परंपरा पृ.१८५
१९२५ ते १९४० चा कालखंड पृ.१८५-१८६
अत्र्यांच्या नाटकांवर झालेले संस्कार पृ.१८६-१८८
अत्र्यांच्या सुखान्तिकेतील व गंभीर नाटकांतील स्वभावरेखन पृ.१८९
अत्र्यांचा विनोद पृ.१८९
अत्रे व माधवराव पृ.१८९
अत्र्यांच्या नाटकांतील विनोदाचे प्रकार पृ.१८९-१९४
गडकरी व कोल्हटकरांचे ऋण पृ.१९५
श्री.वि. वर्तक पृ.१९५
वर्तकांची नाट्यविषयक कामगिरी पृ.१९५-१९६
वर्तकांच्या नाटकातील हास्यकारण पृ.१९६-१९७
मो.ग. रांगणेकर १९७
रांगणेकरांची नाटके पृ.१९८-१९९
रांगणेकरांच्या नाटकांतील प्रमेय व वरेरकर पृ.१९९-२००
रांगणेकरांच्या नाटकांतील विनोद पृ.२०१

प्रकरण ११ वे पृ.२०२ ते २१२
आजचे काही मराठी सुखान्तिकाकार
१८८० ते १९५० यांतील नाटके पृ.२०२-२०३
१८४८ ते १९५७ सुखान्तिकेची प्रगती पृ.२०३
मराठी रंगभूमीचा न्हास व उपायसूचन पृ.२०३-२०५
१९५० व रंगभूमी पृ.२०५

१९५० ते १९५७ या काळातील रंगभूमी पृ. २०६
पु.ल. देशपांडे पृ. २०६-२०७
भाव्यांची स्वामिनी पृ. २०७
बाबुराव गोखले पृ. २०९
वेड्यांचा चौकोन पृ. २०९
बाळ कोल्हटकर पृ. २१०
बाळ कोल्हटकरांचा विनोद पृ. २१०-२११
दुदवडकरांची 'खोली पाहिजे' पृ. २११-२१२
आजच्या नाटकांचे स्वरूप पृ. २१२

प्रकरण १२ वे पृ. २१३ ते २३२
सुखान्तिकेचे प्रकार व मराठीतील काही निवडक सुखान्तिका
सुखान्तिकेतील विषय, पात्रे व विनोद पृ. २१३
सुखान्तिकेतील प्रकार व डॉब्री पृ. २१५
सुखान्तिकेचे प्रकार व विलार्ड स्मिथ पृ. २१६
सुखान्तिकेचे प्रकार व ए. निकोल पृ. २१६
कल्पनारम्य सुखान्तिका सौभद्र व मूकनायक पृ. २१७-२२२
स्वभावनिष्ठ सुखान्तिका व संशयकल्लोळ पृ. २२२-२२४
प्रसंगनिष्ठ सुखान्तिका व भावबंधन पृ. २२५-२२७
प्रहसनात्मक सुखान्तिका व साष्टांग नमस्कार पृ. २२७-२२९
सुखान्तिका व सत्त्वपरीक्षा, संन्यासाचा संसार पृ. २२९-२३२

प्रकरण १३ वे फलश्रुती
पृ. २३३-२३५

ग्रीक आणि रोमन रंगभूमी
कृ. रा. सावंत
मॅजेस्टिक बुक स्टॉल मुंबई १९७२

- . ग्रीक रंगभूमी
- . रोमन रंगभूमी

संस्कृत नाट्यादर्श

डॉ. के. ना. वाटवे

मराठी साहित्य परिषद, पुणे - १९७३

अनुक्रम

- १) भासाचे अविमारक
- २) प्रतिमा
- ३) प्रियदर्शिका
- ४) नागानन्द
- ५) महावीरचरित
- ६) मालती माधव
- ७) प्रसन्न राघव

शोकनाट्याची मूलतत्वे
सु.गो. गोकाककर/एन.आर. दुंडगेकर
कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे १९७६

अनुक्रमणिका

प्रस्तावना - शोकनाट्याची उत्पत्ती आणि विकास

१. शोकात्मिका : अनुभूतीचे स्वरूप - वा.ल. कुलकर्णी
२. शोकनाट्यातील संघर्ष - सी.एन. रामचंद्रन
३. रससिद्धांत आणि शोकात्मिका - गो.के. भट
४. शोकनाट्यातील भवितव्य कल्पना - श्री. के.क्षीरसागर
५. शोकनाट्य शोकात्मिका आणि तत्वज्ञ - अनिरुद्ध कुलकर्णी
६. शोकनाट्ये आणि आनंदनिर्मिती - ना.रा. दुंडगेकर
७. शोकांतिकेचा भावनात्मक परिणाम कॅथार्सिस - गो.वि. करंदीकर
८. शोकनाट्याचा नायक - के.रं. शिरवाडकर
९. शोकनाट्याची कथावस्तू - सदा कऱ्हाडे
१०. शोकनाट्याची भाषा - सु.गो. गोकाककर
११. शोकनाट्याची संकल्पना : ना.रा. दुंडगेकर
१२. शोकनाट्याचे प्रकार - सु.गो. गोकाककर

टीपा

- परिशिष्टे -
- १) हॅमर्शिया
 - २) शोकनाट्य आणि विनोद
 - ३) शोकात्म चित्रपट

नामसूची

विषयसूची

ठळक मुद्रणदोष

लेखक परिचय

रंगविश्वातील रसयात्रा
शेक्सपिअर : जीवन व साहित्य
के. रं. शिरवाडकर
प्रस्तावना : पु.ल. देशपांडे
गो.य. राणे प्रकाशन, पुणे १९७६

अनुक्रम

१. नावात काय आहे?
२. आला वसंत कवि कोकिळ हाहि आला
३. किशोरपण ये मावळतीला
४. असं नाटक असतं राजा
५. शतकाचा शेवट
६. ऐतिहासिक नाटके
७. ही सामर्थ्यशाली कविता
८. क्षण एक पुरे प्रेमाचा
९. श्रावणमासी हर्ष मानसी
१०. सुखात्मिकांचे इंद्रधनुष्य
११. तीन सरस सुखात्मिका
१२. जुलियस सीझर
१३. हे काय असे होई?...
१४. कोठुनि येते मला कळेना... हॅम्लेट
१५. ऑथेल्लो : तेच कारण; तेच कारण
१६. किंग लिअर : एका अग्निचक्रावर
१७. मॅक्बेथ : तेजातुनी तिमिराकडे
१८. दोन रोमन नाटके
१९. शेवटची नाटके आणि शेवट
परिशिष्ट १ रंगभूमीवरील शेक्सपियर
परिशिष्ट २ शेक्सपियरची नाटके व कविता

संस्कृत नाट्यसृष्टी
गो. के. भट
काँटिनेंटल प्रकाशन, पुणे १९७८

प्रास्ताविक - वि.स. खांडेकर

अनुक्रम

१. संस्कृत नाट्याचे विशेष
 २. संस्कृत नाट्यरचनेचे बंध
 ३. नाट्यांतर्गत मूल्यांचा विचार
- परिशिष्टे

नाट्यदर्शन
डॉ. सुनील सुभेदार
मुंबई मराठी साहित्य संघ, मुंबई १९८१
प्रस्तावना - प्रा. अरविंद मंगळूकर

अनुक्रम

प्रकाशकाचे निवेदन

ऋणभार

नाट्यदर्शनाच्या पूर्वी (प्रस्तावना)

अरविंद मंगळूकर

पहिले व्याख्यान

भारतीय नाटक : परंपरा आणि तत्त्वज्ञान

दुसरे व्याख्यान

रससूत्र

तिसरे व्याख्यान

तत्त्वज्ञान आणि पाश्चात्य नाट्यसृष्टी

परिशिष्ट

शोध शेक्सपियरचा
वि. वा. शिरवाडकर
सुपर्ण प्रकाशन, पुणे १९८३

पहिली मुलाखत
राजमुकुट
शेक्सपियरच्या काही नाटकांचे प्रारंभ
मॅक्बेथमधील अंधार आणि प्रकाश
ऑथेल्लोचे आदिपर्व
अयागो - इतर सर्व आणि तत्ववेत्ताही
'ऑथेल्लो'तील विषारोपणाचा प्रारंभ
हेच एक कारण?
मराठी रंगभूमी आणि शेक्सपियर

रंगभूमी मराठीतील अनुवादित नाटकांची
डॉ. सौ. शोभा देशमुख
जगन्नाथ प्रकाशन, पुणे १९८७

प्रस्तावना : प्रा. भालबा केळकर

अनुक्रमणिका

१. अनुवादित नाटक : प्रेरणा व स्वरूप
 २. 'वेणीसंहार' ते 'संशयकल्लोळ'
 ३. 'आंधळ्याची शाळा' ते 'ऑथेल्लो'
 ४. पाश्चात्य नाटकांचे मराठी रंगभूमीवर संस्कार
 ५. अनुवादित नाटकांचे लक्षणीय व्यक्तिमत्व
 ६. 'वेणीसंहार' ते 'ऑथेल्लो' नाटकांची यादी
- अनुवादित नाटकांची सूची

मराठी कॉमिडी - ट्रॅजिडी
माधव मनोहर
वसंत बुक स्टॉल, मुंबई १९८९

अनुक्रमणिका

निवेदन : लेखकाचे

१. मराठी कॉमिडी : कालची व आजची
२. कॉमिडी : डार्क आणि ब्लॅक
३. ट्रॅजिडी - ग्रीक, शेक्सपीरीयन, इब्सेनिक - आणि मराठी
४. ट्रॅजिडीच्या शोधात : गडकरी
५. ट्रॅजिडीच्या संदर्भात : 'नटसम्राट व किंग लोअर'
६. फार्स : सोपपत्तिक टिपण

शोकांतिकेचा उदय
विलास खोले
मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई १९९२

विषयानुक्रमणिका

शोकांतिकेचा अन्वयार्थ
शोकांतिकेच्या उदया मागील पार्श्वभूमी
विविध उपपत्ती
सॅटिरनाट्य व शोकांतिका
गिल्बर्ट मरी, रिजवे आणि पिकार्ड केंब्रिज
डायनायसस
सोलॉन
थेस्पिस
ईस्किलस
उपसंहार
परिशिष्ट
तीन शोकांतिकाकार - ईस्किलस, सॉफक्लिझ, युरिपिडिज
संदर्भ
टिपा

मराठी नाटकावरील इंग्रजी प्रभाव
तौलनिक नमुना चिकित्सा
आनंद पाटील
लोकवाङ्मय गृह, मुंबई १९९३

अनुक्रम

पहिली घंटा

प्रकरण पहिले : प्रास्ताविक

१.१ भूमिका

१.२ इंग्रजी नाटक - रंगमंचाशी संपर्क

१.१.२ चार अवस्था / टप्पे

१.१.३ भौमिक लोकनाट्य आणि लिखित नाटके

१.१.४ नवे नाटक

१.२ मुख्य समस्या

१.२.१ मराठी नाटकाच्या रोगांचे नमुना - निदान

१.२.२ प्रभावाचे सौंदर्यशास्त्र

अ) स्वागत सौंदर्यशास्त्र

ब) प्रभाव संकल्पना आणि त्यांची व्याप्ती

आकृती १.

१.२.३ प्रस्तुत अभ्यासाच्या मर्यादा

१.३.१ अभ्यास साधनांविषयी टिपणी

१.३.२ अभ्यासपद्धतीची समस्या : वाङ्मयप्रकार मीमांसा

१.३.३ चिकित्सापद्धती : दृष्टिकोन

आकृती २.

आकृती ३.

संदर्भ आणि टीपा

प्रकरण दुसरे : आंतर संस्कृतिवाद : संपर्क परिचय आणि अनुकरण

पहिला टप्पा : १८१८ - १८५७

२.१ रंगभूमीवरील आंतरसंस्कृतिवादाची पूर्वतयारी

२.१.१ राजकीय पार्श्वभूमी १८१८ - १८५७

२.१.२ सामाजिक परिवर्तन

२.१.३ वाङ्मयीन दृश्य

अ) नवे शिक्षण

ब) क्रमिक पुस्तके, शिक्षक व विद्यार्थी

क) ख्रिश्चन मिशनऱ्यांचे कार्य व नवहिंदुवाद

ड) वृत्तपत्रसृष्टी

इ) ग्रंथालये

फ) वाङ्मयीन अभिरूचीचा भोवरा

- २.२ समकालीन इंग्रजी नाट्यगृहातील वाङ्मय प्रकारांचे अराजक
- २.३ संपर्क स्थितीतील इंग्रजी नाट्यकला क्षेत्र
- २.४ इंग्रजी नाटकाची परपुष्टता आणि मुंबईतील पिलावळ
- २.५ स्वीकार करणाऱ्यांच्या भूमीत प्रभाव प्रेक्षकांचे आंगल नाटक
- २.५.१ मुंबईतील नाट्यगृहे
- २.५.२ परिचयातून संकराची बीजधारणा
- २.६.१ वाचक / प्रेक्षकांचा उदय आणि स्वीकार प्रक्रियेचे स्वरूप
- २.६.२ लोकरंगभूमी : संकराची पोचट बीजे
- २.६.३ विषमसमायोजन : पौराणिक आख्यानाची अनौरस फार्सची लग्नगाठ
- २.६.४ देशी नाट्य रचनेत इंग्रजी नाट्यप्रकाराचा चंचुप्रवेश
- २.६.५ तृतीय रत्न : इंग्रजी संवाद नमुन्यातील वास्तववादी गद्य नाटक
- २.७ निष्कर्ष
 - जोड तक्ता - अ
 - जोड तक्ता - ब
 - संदर्भ टीपा

प्रकरण तिसरे : अनुकृती, भाषांतर आणि रूपांतरयुग

दुसरा कालखंड : १८५७ - १८८०

- ३.१ प्रभाव : प्रसारक / स्वीकारणाऱ्या घटकांची छाननी
- ३.२.१ अनुकरण : देशी लोकनाट्यातील बदल
- ३.२.२ वाङ्मयप्रकारांचे मिश्रण
 - झाशीचे राणीचे नाटकाला जोडलेली नक्कल (१९७०)
- ३.२.३ विजोड्यांचा मनोरंक फार्स (१८८४)
- ३.३.४ ऐतिहासिक शोकांतिका : थोरले माधवराव पेशवे (१९६१)
- ३.२.५ भाषांतर, रूपांतर, अनुकरण आणि विडंबनाची गुंतावळ
 - शुद्ध वाङ्मयीन भाषांतर : अथेल्लो नाटक (१९६७)
- ३.२.६ रूपांतर आणि वैचित्रपूर्ण भेसळ
 - भ्रांतिकृत चमत्कार (१८७८)
- ३.३ निष्कर्ष
 - संदर्भ टीपा

प्रकरण चौथे : शेक्सपिअर आणि मोल्लिएरचे युग

तिसरा कालखंड : १८८० - १९२०

- ४.१ पडद्यामागील संस्कृतिसंयोग
 - आकृती ४.
- ४.२ लोकनाट्यप्रकारांत पाझरलेले इंग्रजी घटक
 - ४.२.१ नमुने
 - अ) तमाशा
 - ब) कीर्तन

- ४.२.२ वाङ्मयचौर्य, विनोदी तुकडे, विडंबन आणि नाट्य आंतरसंहिता संबंध वाद
गडबडरावांची गंमत प्रहसन
- ४.२.३ अनुकरण, नवता आणि संगीत मंत्रतंत्रांचे मिश्रण
संगीत सौभद्र (१९९३)
- ४.२.४ दुबळ्या क्षमतेचे अनुकरण
संगीत ययाती नाटक
- ४.२.५ जनसामान्यांच्या अभिरूचीने गौरविलेले नाट्यमिश्रण
संत तुकाराम संगीत नाटक (१९१२)
- ४.२.६ शेक्सपिअरचे संस्कृतकरण आणि रूपांतरांची महामारी
अतिपीडचरित (१८८९)
- ४.२.७ आंतरसंहितात्मकता आणि स्पर्धात्मकता
सवाई माधवराव यांचा मृत्यु (१८९६)
- ४.२.८ अतिसामान्य जुळवाजुळवी - व्याजैतिहासिक भडक नाट्य
आधुनिक पापाचार परिस्फोट निर्मला नाटक (१८९५)
- ४.२.९ संगीत मेलोड्रामा
मोहनराव ऊर्फ फुकट श्रम
- ४.२.१० शेक्सपिअरच्या अद्भुतरम्य नाटकाचे वेषांतर
मोहविलसित नाटक (१९८९)
- ४.२.११ शेक्सपिअरच्या सुखांतिकांचे अवतार
वेषविभ्रम (१८९१)
- ४.२.१२ सुखान्तिकेत संगीत मिश्रण
संगीत प्रेमगुंफा (१९०८)
- ४.२.१३ फ्रेंच व इंग्रजी फांद्यांची भेट कलमे
राव बहादुर पर्वत्या प्रहसन (१९०४)
- ४.२.१४ इंग्रजी रूपांतरांचे मराठीकरण
संशय कल्लोळ (१९९२)
- ४.२.१५ गर्भपतित प्रभाव
सं. तापसी शारदा (१९११)
- ४.२.१६ नाट्यप्रकारांच्या रूपांतरातील संकल्पनांचे मिश्रण
सुशिल गृहस्थ (१८८५)
- ४.२.१७ अपरिपक्व प्रभावाची निर्मिती
अ) संगीत मतिविकार
ब) संगीत एकच प्याला (१९१९)
- ४.३ निष्कर्ष
संदर्भ व टीपा
- प्रकरण पाचवे : संघर्ष, बदलते वारे आणि इब्सेनची लोकप्रियता
चौथा टप्पा : १९२० - १९४७

- ५.१ पार्श्वभूमी : राष्ट्रवादी संस्कृती आणि स्वातंत्र्याकडील वाटचाल
आकृती ५.
- ५.२ लोकनाट्यप्रकारातील स्थित्यंतर
- ५.३ संगीत नाटकातील लोकप्रिय मिश्रण
- ५.३.१ स्वर्गावर स्वारी (१९२८)
- ५.३.२ पुरोगामी विचारांचे 'तिखट' मिश्रण
सं. खरा ब्राह्मण नाटिका (१९३३)
- ५.३.३ नाट्यप्रकारांतील दुहेरी शृंगापत्ती
अ) संन्यासाचे लम्न (१९४५)
ब) सत्तेचे गुलाम (१९२२)
- ५.४.१ इब्सेनची मराठी वेषांतरे
अ) घराबाहेर
ब) कुलवधू (१९४२)
- ५.५ ऐतिहासिक नाटक
- ५.५.१ अग्र्याहून सुटका (१९३३)
- ५.५.२ दुसरा पेशवा
- ५.६ विनोदी नाटक
- ५.६.१ सं. स्थानिक स्वराज्य (१९२५)
- ५.७ भाषांतरे व रूपांतरे
- ५.८ ब्रिटिश वसाहतवादाची अखेर
- ५.९ निष्कर्ष
संदर्भ व टीपा
- प्रकरण सहावे : निष्कर्ष
आकृती ६.
- परिशिष्ट - अ
शेक्सपिअरच्या नाटकांच्या प्रॉम्प्ट कॉपीजमधील नमुन्यांची
माहिती व छायाचित्रे
- परिशिष्ट - ब तक्ता नं. ६
ब्रिटन व भारतातील घडामोडींचा कालपट व रंगभूमी
- परिशिष्ट - क तक्ता नं. ७
इंग्रजीतून मराठीत अनुवादित झालेली नाटके
- निवडक ग्रंथ सूची
अ) इंग्रजी ग्रंथ, नियतकालिके इत्यादी
ब) मराठी ग्रंथ, नियतकालिके
- संदर्भ सूची

रसचर्चा
पद्माकर दादेगांवकर
पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई १९९४

अनुक्रमणिका

प्रास्ताविक : सात - नऊ

संक्षेपसूची : सतरा

प्रकरण पहिले

भरतपूर्व रसचर्चा : १-५०

प्रास्ताविक

भरतपूर्व रसचर्चेची सामग्री नाट्यशास्त्रातच उपलब्ध, रसचर्चा करणारे चार ग्रंथ, भरताच्या रसविवेचनाचे स्थूलरूप, नाट्यशास्त्रातील आनुवंशिय श्लोकांतील रसचर्चा व भरतविवेचनाशी तुलना, अनुवंशिय आर्यांतील०, ० श्लोकांतील०, भरतपूर्व रसचर्चेचे कालखंड, भरतपूर्व रसचर्चा करणारे ग्रंथकार, उपसंहार.

प्रकरण दुसरे

भरतप्रणीत रससिद्धान्त : ५१-१४४

प्रास्ताविक

रसचर्चेचे समग्र स्वरूप भरत - नाट्यशास्त्रातच, भरताचा भावविचार, ० विभावविचार, अनुभावविचार, ० ची भावसामान्याची संकल्पना-स्थायी, व्यभिचारी हे मूलतः भावसामान्यच, ० ची स्थायिभावविचार (रति ०, हास शोक, क्रोध ०, उत्साह ०, भय ०, जुगुप्सा ०, विस्मय ०) ० व्यभिचारिभाव ० (व्यभिचारिभावांचे स्वरूप, तेहतीस व्यभि ०, व्यभि ० ची संख्या, ० चा आविष्कार) सात्त्विकभाव ० (० चे भरतकल्पित वेगळेपण, सत्त्व चा अर्थ, सत्त्वाभिनयाचे महत्त्व, लोकधर्मी-नाट्यधर्मी : तुलना, अष्टसात्त्विकभाव) भरतप्रणीत रसव्यवस्था (रसांचे महत्त्व, रससूत्र (रससूत्रामधील व्यभि ० हे भावसामान्य - ० सामान्याची संक्रमणशीलता - व्यभि ० चे सर्वसमावेशक स्वरूप - ० चे रसनिर्णायक म्हणून महत्त्व - रसनिष्पत्ती), आस्वाद्यता ही रसत्वाची कसोटी, रसांची उत्पत्ती - वर्ण आदी, स्थायिभाव आणि रस तुलनात्मक विवेचन (रतिस्थायी व शृंगाररस, हासस्थायी व हास्यरस, शोकस्थायी व करुणरस, क्रोधस्थायी व रौद्ररस, उत्साहस्थायी व वीररस, भयस्थायी व भयानकरस, जुगुप्सास्थायी व बीभत्सरस, विस्मयस्थायी व अद्भुतरस) रति व शोकाचे इतर स्थायींहून वेगळेपण, भरतप्रणीत रसव्यवस्थेचे तीन टप्पे (रसनिष्पत्ती, रसाभिव्यक्ती, रसास्वाद)), उपसंहार.

प्रकरण तिसरे

भरतोत्तर रसविवेचन : १४५ - २२८

पूर्वसूत्र

भरतोत्तर रसविवेचक व त्यांच्या विवेचनाचा परामर्श (मातृगुप्त, दण्डी-भामह, उद्भट, वामन, रुद्रट, लोल्लट, शंकुक, आनंदवर्धन, राजशेखर, मुकुलभट, भट्टनायक, भट्टतोत, कुन्तक, अभिनवगुप्त (०

ची तात्त्विक भूमिका - शैवतत्वज्ञान - स्पन्दशास्त्र व साहित्यशास्त्र - चमत्कार - रसविघ्ने), संस्कृत साहित्यशास्त्रातील शांतरसविवेचन ३०१-२९ (नाट्यशास्त्रातील ० - रुद्रकृत ० - आनंदवर्धनाचे ० - अभिनवगुप्ताचे ० - धनंजयधनिकांचे०), उपसंहार.

प्रकरण चौथे

रसप्रक्रियेची दोन रूपे - नाट्यरसःकाव्यरस : २२९-२६२

प्रास्तविक

भरतोत्तर काव्यशास्त्रज्ञांचे तीन गट,

नाटक-काव्य : सोदाहरण तुलना - मृच्छकटिक - सौंदरानन्द

लक्षण - अलंकार - विवेक : सोदाहरण विवेचन - बुद्धचरित - रघुवंश

गुण : कथनशैलीचे विशेष, भरताची गुणसंकल्पना, गुणसंकल्पनेचा ऐतिहासिक आढावा

(दण्डीची गुणसंकल्पना, दण्डी - भरत गुणसंकल्पनेची तुलना, श्लेष, प्रसाद, समता, माधुर्य, सुकुमार, अर्थव्यक्ती, उदार, ओज, कान्त, भामहाची गुणसंकल्पना, ओज, माधुर्य, प्रसाद, वामनाची गुणसंकल्पना, गुणसंकल्पनेचा संकोच व ऱ्हास), ध्वनिसंकल्पनेचा उदय.

नाट्यरस - काव्यरस - विचार (भट्टनायकाचा०, भट्टतोतांचा०, अभिनवगुप्तांचा०) चर्चणा

नाट्य - काव्य - रसाची एकात्मता, काव्यातील प्रत्यक्षवत्तेचे महत्त्व, त्यासाठी सत्त्वाभिनय व अलंकारांचा उपयोग, उपसंहार.

परिशिष्ट - र.पं. कंगले यांचे पत्र

अभ्याससाधने

नामसूची

विषयसूची

रस : सिद्धान्त आणि सिद्धी

डॉ. उमा दादेगावकर - डॉ. पद्माकर दादेगावकर

पुष्प प्रकाशन, पुणे - १९९५

अनुक्रम

- १) भरत, मर्ढेकर आणि खेड्यातली रात्र
- २) भरतपूर्व रस चर्चा आणि भरतोक्त सात्विक भाव
- ३) रसाची लौकिकता
- ४) अभिनवगुप्तांना विरोध का ?
- ५) भावाभास रसाभास
- ६) भरताची संहिता सादरीकरणाची संकल्पना (महानिर्वाणच्या संदर्भात)
- ७) नाट्यशास्त्रातील मत्तवारणी विषयी डॉ. मिराशी यांचे विवेचन
- ८) भरत, तेंडुलकर आणि घाशीराम कोतवाल
- ९) रससिद्धान्त आणि नामदेवरचित समाधीच्या अभंगातील रससिद्धी

पाश्चात्य रंगभूमीची वाटचाल
कृ.रा. सावंत
मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई १९९६

अनुक्रमणिका

१. ग्रीक आणि रोमन
२. मध्ययुगीन युरोप
३. इटलीमधील पुनरुज्जीवनवाद
४. इंग्लंड आणि स्पेनमधील सुवर्णयुग
५. फ्रान्समधील अभिजाततावाद
६. रेस्ट्रेशन काळ आणि अतिनाट्य
७. स्वच्छंदतावाद आणि अतिनाट्य
८. वास्तववाद आणि निसर्गवाद
९. वास्तववादाविरोधी नाट्य चळवळी
१०. दुसऱ्या महायुद्धानंतर १९४५-१९६०
११. आजकालची रंगभूमी अमेरिका
१२. उपसंहार

४. नाट्यस्वरूपविषयक समीक्षाग्रंथ

४. नाट्यस्वरूपविषयक समीक्षाग्रंथ

नाटक म्हणजे काय, त्याचे स्वरूप कसे असावे, लिखित व अभिनीत रूपांची चर्चा, नाटकाचे घटक, घटकांचे स्वरूप व भूमिका इत्यादि विषयाची चर्चा म्हणजे नाट्यस्वरूपाचा विचार. अप्पाजी विष्णु कुलकर्णी यांचा 'नाट्यविषयक सुशिक्षित चर्चा' हा अशा प्रकारचा पहिला ग्रंथ आहे. यापूर्वी अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात उटके गोविंदाचार्य यांनी नाट्यशास्त्रसंग्रह नावाच्या ग्रंथात नाट्यस्वरूपाची चर्चा केली होती. परंतु ग्रंथाचा काळ निश्चित नाही. नाट्यस्वरूप विषयक समीक्षा ग्रंथाचा धांडोळा घेतला असता साधारण दीडशे ग्रंथांची माहिती मिळाली.

नाटकाचे विषय कोणते असावेत याविषयीची चर्चा १९१३ मध्ये अप्पाजी विष्णु कुलकर्णी यांनी केली आहे. साधुसंतांची चरित्रे कलेच्या दृष्टीने नाटकास कितपत योग्य आहेत असा सवाल करून ते म्हणतात सुख-दुःख, हर्ष-खेद, राग लोभ आदि मनोविकारांचे प्रगटीकरण संतांच्या चरित्रात अल्प असल्यामुळे त्यांचे जीवन नाट्यविषयाला योग्य नाही असा अभिनव विचार त्यांनी मांडला. याच वर्षी प्रकाशित झालेल्या ग्रंथात अनंत वामन बर्वे यांनी तत्कालीन नाटके, नाटक मंडळ्या, ऐतिहासिक नाटके, नाटकातील देखावे, नटाचा अभिनय, नटाचे वर्णन, नाट्यवास्तुरचना यांचा विचार केला आहे.

नाट्यलेखन आणि आविष्कार ही नाटकाची दोन अंगे आहेत. केवळ संहितेचा विचार करणारे ग्रंथ आहेत तसेच केवळ प्रयोगाचा विचार करणारेही ग्रंथ आहेत. पण बहुतेक ग्रंथामधून या दोन्ही अंगाचा विचार आला आहे. 'नाट्यकलाप्रवेश' मध्ये अवधूत महादेव जोशी यांनी भाषणपद्धती, संवादपद्धती, रंगभूमीवरील हालचाली, अंगविक्षेप, क्रिया-प्रतिक्रिया, मुद्राभिनय अशा प्रयोगाशी संबंधित घटकांचे विवेचन केले आहे.

'नाट्यचर्चा' या ना. वा. गोडबोले यांनी संपादित केलेल्या ग्रंथात नाटकातील विनोद, संवाद, खलपुरुष, याबरोबर नाट्यकला आणि तिच्या सख्या असेही एक प्रकरण बा. भा. दाभाडे यांनी लिहिले आहे. नाटक ही एक संमिश्र कला आहे हे जाणवून दिले आहे. याच ग्रंथात नाट्य शाखांचा विभाग आहे. त्यात शोकांतिका, सुखान्तिका यांच्या प्रमाणेच प्रश्नात्मक नाटके, हे ही एक प्रकरण आहे. नाटकातून सामाजिक प्रश्न, मानवी कुटुंबातील, जीवनातील इतकेच नव्हे तर मानवी मनातील प्रश्न मांडले जातात. हे अ. म. जोशी यांना या लेखातून सुचवायचे आहे.

अ. म. जोशी यांच्या 'नाट्यकलाप्रवेश' या ग्रंथात नाटकाच्या प्रयोगाचे वेळी कोणकोणत्या बाबींचे ध्यान ठेवणे आवश्यक आहे ते सांगितले आहे. रंगभूमीवरील भाषणपद्धती कशी असावी, हालचाली, समूह रचना, अक्षविक्षेप, क्रिया, उपक्रिया, मुद्राभिनय यांचा सखोल अभ्यास या ग्रंथातून सादर झाला आहे. याच लेखकाने 'भारतीय प्रयोगविज्ञान' या ग्रंथात भारतीय नाट्योत्पत्तीपासून किलोस्करांच्या संगीत नाटकांपर्यंत नाटकाचे स्वरूप कसे बदलले ते विशद केले आहे. श्री ना. बनहट्टी यांच्या 'मराठी नाट्यकला आणि नाट्यवाङ्मय' या ग्रंथाच्या शिर्षकातच ग्रंथाचे स्वरूप स्पष्ट होते. नाटक म्हणजे काय याची चर्चा करून नाट्यवाङ्मय आणि नाट्यकला यांचा परस्परसंबंध स्पष्ट केला आहे. पौराणिक नाटक, फार्स, बुकीश नाटके, गद्य आणि संगीत रंगभूमी यांच्या संदर्भात विवेचन केले आहे.

‘रंगभूमीवरील नेपथ्य’ हा पु. श्री काळे यांचा ग्रंथ हा रंगभूमीवरील नेपथ्य कसे होते, कसे असावे याविषयीचा महत्वाचा दस्तावेज ठरावा. पु. श्री काळे स्वतः रंगमंचाशी चित्रकार या नात्याने निगडित होते. त्यामुळे या विषयाची विस्तृत आणि माहितीपूर्ण चर्चा या ग्रंथात झाली आहे.

प्रा. यशवंत केळकर यांचा ‘नाट्यनिर्मिती’ हा ग्रंथ रंगभूमीचा अनेक अंगांनी विचार करणारा ग्रंथ आहे. रंगभूमीच्या उभारणीत दिग्दर्शकाचे कार्य, त्याची कार्यपद्धती, नाट्यनिर्मितीच्या विविध शैली याचे विवेचन केले आहे. नाटकाच्या रंगावृत्तीचा प्रथम विचार या ग्रंथात आला आहे. नाटककाराच्या संहितेवर संस्कार करून प्रयोगाच्या दृष्टीने तिचे रूप घडविले जाते. हे रंगभूमीवर घेणारे नाट्यरूप म्हणजे त्याची रंगावृत्ती. रंगावृत्तीची वैशिष्ट्ये तसेच ज्या रंगभूमीवर हा प्रयोग होणार त्या रंगभूमीचा भूगोल, दृश्यबंध, दृश्य आयोजकाची पूर्वतयारी कशी असावे तसेच जी भूमिका करणार आहेत त्यासाठी नटाची आंतरिक तयारी कशी असावी हे ही या ग्रंथात स्पष्ट केले आहे. दृश्यबंधाचे विविध प्रकार आणि त्यांचे प्रयोगातील महत्व व कार्य या विषयीचा विचारही मोलाचा आहे. दिग्दर्शकाच्या हाती नाट्यसंहिता आल्यापासून ते प्रयोगाच्या सादरीकरणपर्यंतचा सर्वांगीण विचार या ग्रंथात आला आहे. प्रकाशयोजना, रंगभूषा, वेशभूषा तसेच रंगमंचावरील छाया, प्रकाश आणि प्रकाशाचे रंगमिश्रण याविषयी सविस्तर लेखन केले आहे. नाट्यप्रयोगाचा सर्व अंगांनी विचार करणारा हा ग्रंथ आहे.

वि. भा. देशपांडे यांनी संपादित केलेल्या ‘रंगयात्रा’ या ग्रंथात रंगभूमीच्या वेगवेगळ्या स्वरूपांची चर्चा आली आहे. मराठी नाट्यकलेतील प्रायोगिकता, प्रायोगिक रंगभूमीची वाटचाल, मराठी रंगभूमी आणि संगीत, कामगार रंगभूमी, दलित रंगभूमी अशा महत्वाच्या विषयावरील लेख या ग्रंथात समाविष्ट आहेत. समांतर भारतीय रंगभूमी व भाषांतरित रूपांतरित नाटके हे या ग्रंथातील लेख नाट्यसमीक्षेच्या कक्षा रुंदावणारे आहेत. नाटक आणि रंगभूमी याविषयीचे मान्यवरांचे लेख या ग्रंथात आहेत. यात नाटककार आहेत तसेच अभिनेते व अभिनेत्रीही आहेत.

‘नाट्याभिनय आणि संवाद’ हा दीनानाथ टाकळकरांचा ग्रंथ नाट्यकलावंतांसाठी हॅंड बुक ठरावा असा आहे. अभिनयाविषयी भरतमुनीनी केलेले सर्वांगपरिपूर्ण विवेचन आदर्शवत ठरावे असे आहे. या ग्रंथाच्या आरंभी त्याची नोंद घेतली आहे. नाटकातील रस आणि रसचर्चा अशी दोन प्रकरणे आहेत. यानंतर नट जो मुखवटा धारण करून तीन तास रंगमंचावर वावरत असतो त्या मुखवट्यामागील नट कसा घडतो, कसा घडावा याचे दिग्दर्शन केले आहे. नटासाठी आवश्यक गुण, त्याची मानसिक तयारी, आवाजातील तालबद्धता, शब्दावरील जोर, विराम आणि हावभाव कसे असावेत याविषयी या ग्रंथात विस्तृत विवेचन केले आहे. नटाला अखंड परिश्रम आवश्यक असतात तसेच नाट्यशिक्षणाचे महत्व पटवून दिले आहे. रंगभूमीवरील धोक्यांची कल्पनाही दिली आहे.

वा. शि. आपटे यांच्या ‘नाट्यव्यवहार’ या ग्रंथातही प्रयोगाची समीक्षा केली आहे. नाट्यप्रयोगाची जाहिरात, नाटकाची व नटांची निवड, पडदा, प्रेक्षागृह, आसनव्यवस्था, रंगमंच याविषयीची चर्चा यात आली आहे. नटांनी प्रेक्षकांशी संवाद कसा साधावा, प्रयोगाआधी होणारे नाट्यवाचन, तालमीची आवश्यकता अशा अनेक बाबींवर प्रकाश टाकण्यात आला आहे.

कृ.रा. सावंत यांच्या ‘नाट्यसहवास’ व ‘अभिनय पाठ’ या दोन्ही समीक्षा ग्रंथांतून रंगभूमीविषयक

चिंतन केलेले दिसते. नाट्यकलेची ओढ, त्यातून नाट्यशिक्षणाचा छंद लागणे व छंदाला शास्त्रशुद्ध वळण देण्यासाठी आवश्यक ते नाट्यशिक्षण या सर्व स्तरांवरून विचार नाट्यसहवास मध्ये आला आहे. तर अभियनाट या ग्रंथात हालचाली, हावभाव आणि मूकभिनय अर्थवाही कसा असावा ते सांगून ध्वनीशिवाय नाट्यखेळ आणि ध्वनीसह नाट्यखेळ कसा असतो याविषयी विवेचन केले आहे. नाट्यविष्कार हा उत्सूर्त असावा असे सावंत ठासून सांगतात.

राजीव नाईक यांच्या 'खेळ नाटकाचा एक पडदा तीन घंटा' या ग्रंथात नाट्यप्रयोगाचा विचार वेगळ्या दृष्टिकोनातून केला आहे. नट, अभिनय, नेपथ्य या प्रयोगाच्या अंगाचा विचार यात नाही तर अवकाश आणि काल आणि नाटकातला अवकाश या दोन प्रकरणांतून प्रयोगविषयक विचार मांडले आहेत. अवकाशाचे मंडपावकाश, मंचावकाश, नाट्यावकाश असे भाग कल्पिले आहेत. मंडपावकाशात ग्रीक, संस्कृत, जपानी, चिनी, शेक्सपियरी मंडपावकाशाचे विशेष नोंदवले आहेत. नाट्यावकाशाचा विचार उल्कांत अवकाश, उपलब्ध अवकाश, निवडित अवकाश, उसना अवकाश, दुपेडी नाट्यावकाश या उपमथळ्याखाली केला आहे.

'वाचिक अभिनय' या श्रीराम लागूंच्या ग्रंथात स्वानुभावर आधारित विश्लेषण आढळते. तसेच स्वतः नाट्यदिग्दर्शक असणाऱ्या श्रीधर राजगुरु यांचा नाट्यप्रयोग निर्मिती आणि तंत्र हा ग्रंथ नाट्यप्रयोगाची अनुभवावर आधारित समीक्षा करणारा आहे.

वर नमूद केलेल्या ग्रंथांमधून रंगभूमीविषयक व्यापक विचार केला आहे तर नाटकाच्या लिखित रुपाची, नाट्यसंहितेची चर्चा करणारे ग्रंथही विपुल आहेत. वि.द. साठे यांचा 'मराठी नाट्यरचना तंत्र आणि विकास' हा या विषयावरील विस्तृत ग्रंथ आहे. नाटकाच्या श्राव्य आणि दृश्य रुपांची जोपासना नाट्यसंहितेत कशी व्हायला पाहिजे, नाटकाचे संविधानक संवाद, प्रेक्षकवर्ग, स्वभावदर्शन, संघर्ष, व्यक्तीदर्शन, अंकरचना याचा विचार वि. द. साठे यांनी केला आहे.

नरहर कुरुंदकर यांनी 'रंगशाळा' या ग्रंथात नाटकाच्या स्वरूपाची चर्चा भरतमुर्नीच्या नाट्यशास्त्राच्या आधारे केली आहे. नाटकाचा उगम, स्वरूप, रसविचार या क्रमाने विवेचन आले आहे.

डॉ. वि.द. कुलकर्णी यांच्या 'नाटक : रंगविष्कार आणि रंगास्वाद' या ग्रंथात नाटकाचे अस्तित्व रूप, संगीत नाटकाचे स्वरूप, नाटककार आणि दिग्दर्शक याविषयी तात्विक विवेचन आले आहे. तसेच संगीत सौभद्र, भावबंधन, एकच प्याला, नटसम्राट, रायगडाला जेव्हा जाग येते, एक शून्य बाजीराव या नाटकाच्या स्वरूपावर प्रकाश टाकला आहे.

'मराठी नाट्यलेखनतंत्राची वाटचाल' या अरविंद वा. कुलकर्णी यांच्या ग्रंथात नाट्यसंहितेचे स्वरूप, घटक यांचा विचार मांडला आहे.

याशिवाय नाट्यसंहितेच्या घटकांचा स्वतंत्रपणे विचार करणारे समीक्षा ग्रंथही आहेत. शंकुतला खोत यांनी नाटकातील स्वगतांचा विचार करणारा 'नाट्यस्वगत : स्वरूप व समीक्षा' हा ग्रंथ लिहिला आहे. यात स्वगतांचे स्वरूप, प्रकार व त्यांची नाट्यविषयक कामगिरी कोणती याचे विवेचन करून किल्लोस्कर,

देवल, कोल्हटकर, खाडिलकर, गडकरी यांच्या नाटकातील स्वगते त्यांचे स्वरूप, महत्व व कार्य यांची चर्चा केली आहे. परिशिष्टात मराठीतील काही अनुवादित नाटकातील, एकांकिकेतील स्वगते दिली आहेत.

सुनीता सहस्त्रबुद्धे यांनी मराठी नाटकातील संवादाचे बदलते स्वरूप आपल्या ग्रंथात टिपले आहे. यातील पहिल्या प्रकरणात नाटकाचे स्वरूप विशद करून एक वाङ्मयप्रकार म्हणून नाटकाची व्याख्या केली आहे. दुसऱ्या प्रकरणात नाटकाच्या आकृतीबंधात संवादाचे महत्व, हेतू, कार्य व संवादाचे पद्यसंवाद, मूकसंवाद, पात्रनामविरहित संवाद असे प्रकार कल्पिले आहेत. पुढील प्रकरणांतून एकूण ७१ नाटकातील स्वगतांचा विचार प्रस्तुत केला आहे. 'संगीत सौभद्र' ते 'हमीदाबाईची कोठी' असा नाटकांचा विस्तार आहे. या कालखंडादरम्यान नाटकातील संवादाचे रूप कसे बदलत गेले याचा अभ्यास सादर केला आहे.

सुप्रिया पेंढारी यांनी 'मराठी नाट्यसृष्टीतील विद्रोह आणि नवता' या ग्रंथात नाट्यसंहितांच्या आधारे समीक्षा केली आहे. तेंडुलकर, खानोलकर एलकुंचवार यांच्या नाटकातील विद्रोह आणि वाङ्मयीन नवता यांचा विचार केला आहे. सुषमा जोगळेकर यांनी नाटकाचा आकृतीबंधात्मक विचार केला आहे. 'नाट्यलेखन आणि नाट्यविष्कार' या ग्रंथात शोभा देशमुख यांनी लेखन व प्रयोग यांचा परस्परानुबंध स्पष्ट करून १९८५ पर्यंतच्या निवडक नाट्यकृतींचा विचार केला आहे.

शं. ना. सहस्त्रबुद्धे यांचा 'नाट्यलेखन रहस्य', शं.बा. मुजुमदार यांचा 'नाटकाची घटना', मा.कृ. शिंदे यांचा 'नाट्यसंहिता', सुधा शाळिग्राम यांचा 'मराठी नाटक आणि मनोविकृती' अशा अनेक ग्रंथामधून नाट्यसंहितेचा वेगवेगळ्या दृष्टिकोनातून विचार केला आहे. नाट्याशयाच्या या विचाराने नाट्यसमीक्षेतील मोठा भाग व्यापला आहे. काही वेचक ग्रंथांच्या आधारे समीक्षेची दिशा जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

नाट्यसंगीत, संगीत नाटके, नाट्यपद या विषयांचा विचार करणारी ग्रंथरचना झाली आहे. ह.रा. महाजनी यांचा 'नाट्यसंगीत' हा ग्रंथ विश्लेषणात्मक आहे. संगीत हे मराठी रंगभूमीचे वैशिष्ट्य आहे. संगीतरचनेला ते महत्व देतात. आणि या पार्श्वभूमीवर नाट्यसंगीताचे रसग्रहण त्यांनी केले आहे.

बाबुराव जोशी यांच्या 'संगीताने गाजलेली रंगभूमी' या ग्रंथात तीन भागातून मराठी नाट्यसंगीताचा विचार केला आहे. पहिल्या अंकात मराठी नाटकाच्या सुवर्णकाळातील किलोस्करा संगीत, संगीतात झालेले विविध प्रयोग याचे चित्रण करून या यशातच आपत्कालाची बीजे दडलेली होती आणि अखेरचा अंक सुरु झाला असे सांगून दुसरा अंक पुढील कालखंडाचे विश्लेषण करणारा आहे. शरपंजरी पडलेल्या रंगभूमीला शतसांवत्सरिक महोत्सवाने संजीवनी दिली आणि नाट्यसंगीताला पुन्हा बहर आला - या पार्श्वभूमीवर संगीत नाटकाचे भवितव्य वर्तवले आहे. तिसऱ्या अंकात नाट्यसंगीताला आवश्यक असणाऱ्या साथ संगत व साथीदार यांच्या भूमिकांचा विचार करून लोकप्रिय पदे, नाटके व ध्वनीमुद्रिका यांची माहिती दिली आहे.

'मराठी नाट्यसंगीत' या बाळ सामंतांच्या ग्रंथातून मराठी नाट्यसंगीताची वाटचाल उलगडून दाखविली आहे. आण्णासाहेब किलोस्करांच्या 'सौभद्र' पासून रणजीत देसाई यांच्या 'बंध रेशमाचे' या नाटकातील पदांपर्यंतच्या पदांची अनुक्रमणिका दिली आहे.

अ.द. वेलणकर यांचा 'मराठी नाट्यपद स्वरूप व समीक्षा' हा ग्रंथ नाट्यपदाचे स्वरूप व विकास यांचा विचार करतो. यात नाट्यपदाचा उद्गम, स्वरूप व प्रकार असा तात्विक विचार आला आहे. यानंतर

किलोस्करपूर्व नाट्यपद, किलोस्कर, देवल, कोल्हटकर, खाडिलकर आणि नाट्यमन्वंतर काळातील नाट्यपदांचे विश्लेषण केले आहे.

‘वेध संगीत नाटक आणि नाट्यसंगीत’ हा श्रीरंग संगोराम यांनी संपादित केलेला ग्रंथ नाट्यसंगीताचे विस्तृत व सखोल विश्लेषण करणारा आहे. वि. वा. शिरवाडकर, वसंत शांताराम देसाई, सीताकांत लाड, माधव मनोहर, मु. श्री कानडे, वा. य. गाडगीळ, चारुशिला दिवेकर, व.दि. कुलकर्णी, भालचंद्र पेंढारकर या आणि अशा नामवंत लेखकांनी या ग्रंथांत महत्वाच्या विषयांवर लेख लिहिले आहेत. मराठी संगीत नाटकांच्या प्रत्येक पैलूवर या ग्रंथातून प्रकाश टाकला आहे. संगीत नाटके, संगीताचे स्वरूप, त्यातील वेगवेगळे प्रयोग, गायक, नट-नटी, स्वानुभवकथन, सांस्कृतिक संदर्भ, संगीत नाटक मंडळ्या, संगीतकार असा विवेचनाचा विस्तृत पट या ग्रंथाने टिपला आहे.

शाम कुलकर्णी यांचा ‘संगीत नाटक’ : आमचा मानबिंदू’ हा ग्रंथ किलोस्कर ते रांगणेकर या काळातील संगीताविषयीचा आहे. मराठी संगीत नाटक ही एक सुंदर परंपरा व संकल्पना आहे. तो मराठी माणसाचा मानबिंदू आहे हे नाट्यसंगीतातील विविध टप्यांच्या आधारे मांडले आहे.

नाटकाचे लिखित व अभिनीत रूप, संगीत याचप्रमाणे नाट्यसमीक्षेचे निकष, स्वरूप, व्याप्ती, मर्यादा यांची चर्चा ही स्वतंत्र ग्रंथरूपात करण्यात आली आहे. रा. शं. वाळिंबे यांचा ‘मराठी नाट्यसमीक्षा’ हा ग्रंथ याविषयाचा गांभिर्याने विचार करणारा ग्रंथ आहे. एकंदरीत पंधरा प्रकरणातून नाट्यसमीक्षा विचार केला आहे. आरंभापासूनचे नाटकाचे व नाट्यसमीक्षेचे स्वरूप कसे होते हे या प्रकरणांतून मांडले आहे. नाट्यसमीक्षा क्षेत्रातील रंगभूमी मासिकाचे योगदान अधोरेखित केले आहे. वि. भा. देशपांडे यांनी संपादित केलेल्या ‘नाट्यसमीक्षा काही दृष्टिकोन’ या ग्रंथात वेगवेगळ्या अभ्यासकांचे याविषयावरील विचार जाणून घेण्यात आले आहे.

नाटकाच्या स्वरूपविषयक ग्रंथांचे अवलोकन केले असता प्रमुख्याने जाणवते ते नाटकाच्या विविध घटकांची, प्रयोगाच्या प्रत्येक अंगाची सर्वसमावेशक समीक्षा या ग्रंथांतून आली आहे. संहिताविषयक व प्रयोगविषयक असे भाग पाडता येत नाहीत कारण या दोहोंचाही विचार करणारे अनेक ग्रंथ आहेत. स्मृतीग्रंथ दर्जेदार समीक्षेचा मानदंड ठरावेत असे आहेत. डॉ. अमृत नारायण भालेराव स्मृतीग्रंथ, रा. श्री जोग गौरव ग्रंथ, अरविंद देशपांडे स्मृतीग्रंथ या यापैकी उल्लेखनीय आहेत.

नाट्यस्वरूपाप्रमाणेच नाट्याचे समाजातील स्थान, नाटकाने समाजाला काय दिले, मराठी नाटक थिटे का, कुलिन स्त्रिया आणि रंगभूमी, नाटकातील मिथक, नाटकातील भाषणरंग अशा विषयावरील ग्रंथरचनाही आढळते. पुढे नाट्यस्वरूपविषयक समीक्षाग्रंथांची यादी दिली आहे व तद्नंतर काही निवडक ग्रंथांच्या अनुक्रमणिका प्रतिपाद्य विषय स्पष्ट व्हावा या दृष्टीने उद्धृत केल्या आहेत.

नाट्यस्वरूपविषयक समीक्षाग्रंथ

१. आपटे वा.शि. - नाट्यव्यवहार, १९८९, श्रीराम बुक एजन्सी, पुणे
२. उटके, गोविंदाचार्य - नाट्यशास्त्र संग्रह, १८ वे शतक उत्तरार्ध
३. कानडे, मु.श्री - नाट्यशोध, १९८७, निहारा प्रकाशन, पुणे
४. कानेटकर, वसंत - नाटक एक चिंतन, १९७४, नीलकंठ प्रकाशन, पुणे
५. काव्यविहारी - नाट्य सुगंध, जोशी ब्रदर्स अँड पब्लिशर्स, १९६०
६. काळे के नारायण - अभिनय साधना, १९७१, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृति मंडळ, पुणे.
७. काळे के नारायण - नाट्यविमर्श, १९६१, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई
८. काळे के नारायण - प्रतिमा रूप आणि रंग, नुतन प्रकाशन, पुणे
९. काळे के नारायण - मराठी रंगभूमी : मराठी नाटक, घटना आणि परंपरा, मुंबई, मराठी साहित्य संघ, १९७१
१०. काळे के नारायण कुलकर्णी, वा.ल. - मराठी नाटक आणि रंगभूमि : समीक्षा, १९६३, मुंबई मराठी साहित्य संघ
११. काळे, पु.श्री - रंगभूमीवरील नेपथ्य, १९६८, व्हीनस प्रकाशन, पुणे
१२. काळे, पु.श्री - ललितकलेच्या सहवासात, १९५६, भालचंद्र व्यंकटेश पेंढारकर, मुंबई
१३. कुरुंदकर नरहर - रंगविमर्श
१४. कुरुंदकर नरहर - रंगशाळा, आ.प. १९९४, आ.दु. २००७, देशमुख आणि कंपनी पुणे
१५. कुरुंदकर नरहर - रूपवेध
१६. कुलकर्णी, अप्पाजी विष्णु - नाट्यविषयक सुशिक्षित चर्चा, १९१३, भरत नाट्य समाज
१७. कुलकर्णी, अप्पाजी विष्णु - मराठी रंगभूमीची किल्ली, १९०४
१८. कुलकर्णी, अरविंद वा. - मराठी नाट्यलेखनतंत्राची वाटचाल, १९७६, व्हीनस प्रकाशन, पुणे
१९. कुलकर्णी, गो.म. - खंडन मंडन, १९६८, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई
२०. कुलकर्णी, गो.म. - मराठी नाट्यसृष्टी, १९९३, मेहता पब्लिशिंग हाऊस पुणे
२१. कुलकर्णी, द.भि. - नाट्यवेध, १९७८, नूतन, प्रकाशन, पुणे
२२. कुलकर्णी, भीमराव जेस्ते, मीना - साहित्य आणि नाट्य : कांही समस्या, १९७४
२३. कुलकर्णी, व्यं.जा. - नाट्य संकीर्तन कर्मयोग, १९६४
२४. कुलकर्णी, व.दि. - नाटक : रंगाविष्कार आणि रंगास्वाद, २००१, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे

२५. कुलकर्णी वा.ल. काळे, - समीक्षा : मराठी नाटक आणि रंगभूमी,
नारायण, नाडकर्णी ज्ञानेश्वर १९६३, पॉप्यूलर प्रकाशन, मुंबई.
२६. कुलकर्णी श्याम - संगीत नाटक आमचा मानबिंदु, १९९६,
शुभेच्छा प्रकाशन, मुंबई
२७. केळकर, यशवंत - नाट्य निर्मिती, १९८२, परिमल प्रकाशन, औरंगाबाद
२८. कोठारी, वालचंद - नाट्यविषयक व इतर लेख, १९७३
२९. कोल्हटकर, चिं.ग. - बहुरूपी, १९५७, ह.वि. मोटे, मुंबई
३०. खाडिलकर, शुभदा - मराठी कादंबऱ्यांची रंगयात्रा, मानसन्मान प्रकाशन पुणे
३१. खांडेकर, वि.स. - मराठीचा नाट्य संसार, १९४५, देशमुख आणि कंपनी, पुणे
३२. खांडेकर, वि.स. - रंगदेवता, १९५३
३३. खोत, शकुंतला - नाट्य स्वगत, स्वरूप व समीक्षा, १९७७,
सुविचार प्रकाशन मंडळ, नागपूर
३४. खोटे, नंदू - नाट्यदर्शन अर्थात नाटक कसे बसवावे, १९५९,
रामकृष्ण बुक डेपो, मुंबई
३५. गोगटे, निर्मला - मराठी, गुजराथी, कानडी रंगभूमीचा परस्पर सांगितिक संबंध,
१९८५, ज्ञानेश प्रकाशन, नागपूर
३६. गोखले, द.न. भावे, स.शि. - रा.श्री. जोग गौरवग्रंथ, १९६४, व्हीनस प्रकाशन, पुणे
पाध्ये, सं.कृ.
३७. गोडबोले, ना.वा. - नाट्यचर्चा, १९४३, गं.ल. खिरवाडकर कार्याध्यक्ष,
मराठी रंगभूमी शतसांवत्सरिक उत्सव मंडळ, ग्वाल्हेर
३८. गोमकाळे, द.रा. - रंगभूमीच्या परिसरात, १९६५ विद्यामंदिर प्रकाशन, पुणे
३९. जागिरदार, गजानन - अभिनय कसा करावा, १९८३
४०. जाधव, लक्ष्मणराव - मराठी रंगभूमीची जडण घडण, १९७८
४१. जोगळेकर, नाना - रंगभूषाशास्त्र व कला, १९६२
४२. जोगळेकर, सुषमा - आधुनिक नाटक आशय आणि आकृतिबंध, १९६६
गोकुळ मासिक प्रकाशन पुणे
४३. जोशी, अ.म. - भारतीय नाट्य प्रयोग विज्ञान, प्र.आ. १९६५,
स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाऊस, पुणे. द्वि.आ. १९९९
४४. जोशी, अ.म. - नाट्यकला प्रवेश, १९५४, व्हीनस प्रकाशन, पुणे
४५. जोशी, गो.रा. - नाट्यगान निपुण, १९९२
४६. जोशी, बाबुराव - संगिताने गाजलेली रंगभूमी, प्र.आ. १९५९, द्वि.आ. १९७४,
कॉटिनेंटल प्रकाशन, पुणे
४७. जोशी बाबुराव - संगिताचे रसग्रहण

४८. जोशी, वासुदेव वि. - नाट्यनिबंध, १९४२, साहित्यमाला, बडोदे
४९. जोशी, सुमंत - नमन नटवरा, १९७१, साहित्य सहकार प्रकाशन, मुंबई
५०. तोरडमल मधुकर - रंगरूपदर्शन, २००१, मॅजेस्टिक प्रकाशन, पुणे
५१. दंडवते, ग.रं - मराठी नाट्यकला व नाट्यवाङ्मय, भास्कर काळे बडोदे
५२. दाते - भावे - वाङ्मय प्रकार नाटक : एक अभ्यास
५३. देवस्थळी, गो.म. - नाटकापासून समाजाला फायदे
५४. देशपांडे, गो.पु. - नाटकीय निबंध, १९९९ (आ.दु.) लोकवाङ्मय गृह मुंबई
५५. देशपांडे, वा.ह. - घरंदाज गायकी, १९६१
५६. देशपांडे, वि.भा. - नाट्यसमीक्षा : कांही दृष्टिकोन, १९८५, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे
५७. देशपांडे, वि.भा. - नाटकीय वेध, २००२, श्रीपाद प्रकाशन, पुणे
५८. देशपांडे, वि.भा. - नाट्यस्पंदने, १९६६, सिग्नेट पब्लिकेशन्स, पुणे
५९. देशपांडे, वि.भा. - निवडक नाट्यस्वगते, पुनर्मुद्रण २००२, नितीन प्रकाशन, पुणे
६०. देशपांडे, वि.भा. - मराठी नाट्यलेखन / दिग्दर्शनाचा प्रवास, १९८८
६१. देशपांडे, वि.भा. - रंगयात्रा, १९८८, नाट्यसंपदा प्रकाशन, पुणे
६२. देशमुख अनंत - आधुनिक नाट्यविचार, १९९३, पुष्प प्रकाशन, पुणे
६३. देशमुख अनंत - नाट्यविचार, १९८८, निहार प्रकाशन, पुणे
६४. देशमुख, शिवाजी - नाट्यपंच, १९९८
६५. देशमुख, शोभा - नाट्यलेखन आणि नाट्याविष्कार, १९९८, शोभा देशमुख, हैदराबाद
६६. देशमुख, शोभा - स्वातंत्र्यपूर्व काळातील तेलुगू व मराठी नाटक, १९९८ शोभा देशमुख, हैदराबाद
६७. देसाई वसंत शांताराम - कलेचे कटाक्ष
६८. देसाई वसंत शांताराम - नट, नाटक, नाटककार, १९५६, कॉटिनेंटल प्रकाशन, पुणे
६९. देसाई वसंत शांताराम - मराठी रंगभूमि, आ. अकरावी, १९७५, मोटे प्रकाशन, मुंबई
७०. देसाई वसंत शांताराम - रागरंग, १९६०, व्हीनस प्रकाशन, पुणे
७१. नाईक राजीव - नाटकातील चिह्ने
७२. नाईक राजीव - नाटकातलं मिथक, १९९४
७३. नाईक राजीव - रड्ग नायक, अरविंद देशपांडे स्मृतिग्रंथ १९८८, काकडे अरुण आविष्कार प्रकाशन, मुंबई
७४. नाडकर्णी ज्ञानेश्वर - अभिनय, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे
७५. नाडकर्णी ज्ञानेश्वर - अश्वत्थाची सळसळ, प.आ. १९८८, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई

७६. नाडकर्णी ज्ञानेश्वर	-	मराठी थिएटर
७७. टाकळकर दीनानाथ	-	नाट्याभिनय आणि संवाद, १९८८, व्हिनस प्रकाशन, पुणे
७८. टाकळकर दीनानाथ	-	लिखित अभिनित नाट्यसंवाद, १९९६, नविन उद्योग, पुणे.
७९. टिळक विजया	-	मराठी नाट्यसंगीत स्वरूप आणि समीक्षा, १९९९
८०. टेंबे गो. स.	-	रंगाचार्य व इतर लेख, १९५६, पु.रा. लेले, मुंबई
८१. ठाकूर द.ना.	-	नाट्यलेखन रहस्य, ठाकूर आणि कंपनी, अमरावती
८२. ठोसर सं. ना.	-	नाट्यकला, रुक कुठार मात्रा वळसा
८३. पटवर्धन का. ना.	-	नाट्याचे तारे, १९१४
८४. पाध्ये सुरेशचंद्र	-	नाटकाची सावली, १९९१, विमल प्रकाशन, पुणे
८५. पाळंदे वासुदेव	-	नाट्यदिग्दर्शन
८६. पेंढारी सुप्रिया	-	नाट्यसृष्टीतील विद्रोह आणि नवता, २००२, (तेंडुलकर, खानोलकर आणि एलकुंचवार यांच्या संदर्भात) विजय प्रकाशन, नागपूर
८७. फडके ना. सी.	-	झंकार
८८. फडके ना. सी.	-	टाकीचे घाव, सा. स. संस्था, कोल्हापुर
८९. फडके ना. सी.	-	लहरी (नाट्यसंगीत विषयक टिका लेख), १९६६, व्हीनस प्रकाशन, पुणे
९०. फडके. र. कृ.	-	नाट्यपरामर्श, १९४७
९१. फाटक व बर्वे	-	नाट्यविषयक सुशिक्षित चर्चा, फाटक, द. आ. पुणे
९२. बनहट्टी श्री ना.	-	नाट्य व रंगभूमी, १९५५, बनहट्टी, ग्रंथ प्रकाशन मंडळ, नागपुर
९३. बनहट्टी श्री ना.	-	मराठी नाट्यकला आणि नाट्यवाङ्मय, १९५९, वा.ह. गोळे, पुणे विद्यापीठ, पुणे
९४. बर्वे अनंत वामन	-	नेपथ्य
९५. बर्वे अनंत वामन	-	रंगसूचना अथवा सामान्य नाट्यशिक्षण
९६. बर्वे अनंत वामन	-	नाट्यविषयाची सुशिक्षित चर्चा, १९१३, प्रकाशक दत्तात्रेय आत्माराम फाटक, पुणे
९७. ब्रह्मे मो. द.	-	मराठी नाट्यतंत्र, १९६४, सुविचार प्रकाशन, पुणे
९८. बापट गो. वा.	-	नाटकांवरील टिकात्मक निबंध
९९. भवाळकर तारा	-	मिथक आणि नाटक, १९८८, सविता प्रकाशन, औरंगाबाद
१००. भवाळकर तारा	-	मराठी नाटक, नव्या दिशा, नवी वळणे, १९९७, मेहता पब्लिकेशन हाऊस, पुणे

१०१. भावे पु. भा. - रंगमंच १९६३
१०२. मनोहर माधव - मराठी नाटक थिटे कां ?, १९८७, वसंत बुक स्टॉल, मुंबई
१०३. मराठे रा. व. - नावल व नाटक ह्याविषयी निबंध, १९६२ (आ.दु.)
मॉडर्न बुक डेपो प्रकाशन, पुणे
१०४. महाजनी ह. रा. - नाट्यसंगीत, १९५८, मकरंद साहित्य, मुंबई
१०५. माकोडे, बलवंत कमलाकर - रूपक प्रबोध अर्थात नाट्यलक्षणमाला
१०६. मिरजकर दा.बा. - अभिनय कला
१०७. मुजुमदार शं. बा. - कुलीन स्त्रीया व रंगभूमी
१०८. मुजुमदार श.बा. - नाटक कसे पहावे, १९०२
१०९. मुजुमदार श.बा. - नाटकाची घटना
११०. मुजुमदार श.बा. - नाट्यशिक्षणाचे धडे
१११. मंगसुळीकर भा. व्यं. - कुलीन स्त्रीया व रंगभूमी
११२. राजगुरु श्रीधर - नाट्यप्रयोग निर्मिती आणि तंत्र
११३. रानडे अशोक दा. - भाषण व नाट्यविषयक विचार, २००१,
पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई
११४. रानडे अशोक दा. - भावणरंग व्यासपीठ आणि रंगपीठ, १९९५
पूनर्मद्रण १९९८, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई
११५. लागु श्रीराम - वाचिक अभिनय, आ.प. १९८८, आ.ति. २००६
राजहंस प्रकाशन, पुणे
११६. लाड सिताकांत - स्मृति संगीत, २००१, कॉटिनेंटल प्रकाशन, पुणे
११७. लेले पु. रा. - नाटक मंडळीच्या बि-हाडी, १९४२, के. भि. ढवळे, मुंबई
११८. लेले पु. रा. - नाटकावरील टिकात्मक निबंध
११९. लेले. पु. रा. - महाराष्ट्राचे दुसरे वेड, १९६५, कर्नाटक प्रकाशन, मुंबई
१२०. वनारसे वि. व, मोहिते - मराठी नाट्यवाङ्मयाची वास्तवता एक मूल्य, १९९५,
शिवाजीराव, धांडगे मीरा वनारसे सेवा प्रतिष्ठान, पुणे
१२१. वाळिंबे रा. शं. - मराठी नाट्य समीक्षा, १९६८, पुणे विद्यापीठ, पुणे
१२२. वाळिंबे रा. शं. - रंगभूमीवरील वास्तवतावाद, १९६६,
कॉटिनेंटल प्रकाशन पुणे
१२३. विश्वेश्वर - रंगभूमीवरील व्यासपीठ
१२४. वेलणकर अ.द. - नाट्यचिंतन, १९८५, सुधा अरूण वेलणकर, नागपूर
१२५. वेलणकर अ. द. - मराठी नाट्यपद स्वरूप व समीक्षा, १९९६,
सौ. सुधा अरूण, वेलणकर, नागपूर
१२६. वैद्य गो. वि. - नाट्यनिबंध, १९८०, प्रपंच प्रकाशन, पुणे

१२७. व्यवहारे शरद - लोकधर्मी नाट्याची जडण घडण,
विश्व भारती प्रकाशन नागपूर, १९९०
१२८. व्हटकर नामदेव - अभिनय शास्त्र आणि तंत्र, १९५८, मकरंद साहित्य, पुणे
१२९. शाळिग्राम सुधा - मराठी नाटक आणि मनोविकृती, १९९०,
विमल प्रकाशन, पुणे
१३०. शिंदे मा. कृ. - नाटक शास्त्र आणि तंत्र, १९५२,
नवभारत प्रकाशन संस्था, मुंबई
१३१. शिंदे मा. कृ. - नाट्यसंहिता, १९५६, इंदिरा प्रकाशन, मुंबई
१३२. सहस्त्रबुद्धे शं. ना. - मराठी नाट्यसमीक्षा, विदर्भ नाट्यमंदिर, अमरावती, १९५६
१३३. सहस्त्रबुद्धे शं. ना. - नाट्यलेखन रहस्य, १९५०, रामकृष्ण बुक डेपो, मुंबई
१३४. सहस्त्रबुद्धे सुनीता - मराठी नाटकातील संवाद बदलते रूपरंग, १९९५,
पुष्प प्रकाशन लि. पुणे.
१३५. संगोराम श्रीरंग - वेध संगीत नाटक आणि नाट्यसंगीत, १९९३,
प्रोग्रेसिव्ह इमॅटिक असोसिएशन, पुणे
१३६. साठे, वि. द. - मराठी नाटक : तंत्र आणि विकास, १९५५,
वि.द. साठे स्मारक समिति, पुणे
१३७. सामंत बाळ - मराठी नाट्यसंगीत, १९७५,
आयुक्त बृहन्मुंबई महानगरपालिका, मुंबई
१३८. सावंत आत्माराम - मध्यंतर, श्रद्धा प्रकाशन, पुणे
१३९. सावंत कृ. रा. - अभिनयपाठ, २००३, अथर्व प्रकाशन, बोरिवली
१४०. सावंत कृ. रा. - नाट्य सहवास, २००२, शारदा प्रकाशन ठाणे
१४१. सावंत कृ. रा. - रंगचर्या, आ. दु. १९९८, मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई
१४२. सुखटणकर ज.स. - रूपडी, १९७०, धि गोवा हिंदु असोसिएशन, मुंबई

नाट्याविषयाची सुशिक्षित चर्चा

अनंत वामन बर्वे

दत्तात्रय आत्माराम फाटक, पुणे १९१३

अनुक्रमणिका

१. रंगदेवतास्तवन (रा. श. नरसोपंत केळकर कृत पद)
२. श्रीयुत गणेश श्रीकृष्ण खापर्डे यांचे भाषण
३. हल्लीची नाटके व नाटक मंडळाच्या (रा. रा. अप्पाजी विष्णु कुलकर्णी यांचा निबंध)
४. स्वागतपर कविता
५. रा. रा. नरसिंह चिंतामण केळकर बी.ए. एल.एल.बी. यांचे भाषण
६. मृच्छकटिक नाटकाच्या परिक्षेचे प्रश्न
७. संगीत मुलांचा आवाज (डॉक्टर डी. के. कुंटे, धुळे)
८. किलोस्कर मंडळीतर्फे स्वागतपर भाषण (रा.रा. शंकर बापुजी मुजुमदार)
९. नाटकासंबंधाने चार शब्द (रा. रा. लक्ष्मण गणेशशास्त्री लेले)
१०. श्रौतस्मार्तधर्म मार्तंड रा. रा. काशीनाथशास्त्री लेले यांचा नाट्यविषयक अभिप्राय
११. रावबहादुर विष्णु मोरेश्वर महाजनी यांचे नाट्यकलेसंबंधी काही विचार
१२. रा. रा. नरसिंह चिंतामण केळकर यांचे पुनः काही विचार
१३. शाकुंतल नाटकाच्या परिक्षेचे प्रश्न
१४. विश्वनाट्यालय (कविता)
१५. रा.रा. नीलकंठ विनायक छत्रे बी.ए. यांचे भाषण
१६. स्टूडंट्स सोशल क्लबतर्फे स्वागतपर भाषण (रा.रा. फाटक, बी.ए.एल.एल.बी)
१७. डॉ. गणेश कृष्ण गर्दे एल.एम.अँड एस यांचे भाषण)
१८. ऐतिहासिक नाटके (रा.रा. वासुदेव गोविंद आपटे)
१९. वेणीसंहार नाटकाच्या परिक्षेचे प्रश्न
२०. रंगदेवी (कै. एकनाथ गणेश भांडारे कृत कविता)
२१. महाराष्ट्र नाटकमंडळीतर्फे स्वागतपर भाषण (रा.रा. त्र्यंबक सिताराम कारखानीस)
२२. प्रोफेसर चिंतामण गंगाधर भानू, बी.ए. यांचे भाषण
२३. नाटकातील देखावे (रा.रा. महादेव गोविंद कानिटकर यांचा निबंध)
२४. महाकवी शेक्सपियरप्रणीत अभिनयसूत्रे (डॉ. कृष्णाजी वासुदेव खरे)
२५. नटांचे वर्तन, नटांचे अभिनय आणि नाट्यवस्तुरचना या विषयांवर एका उमेदवाराचे भाषण
२६. नवरसनाटक प्रयोग (कविता)
२७. पंडित विष्णु दिगंबर पलुस्कर यांचे भाषण
२८. शारदा नाटकाच्या परिक्षेचे प्रश्न

२९. श्रीमती सौ. काशीबाई हेरलेकर यांचे काही विचार
३०. रा.रा. मोरे विश्वनाथ उर्फ आण्णासाहेब जोशी यांचे भाषण
३१. नाटकाचे महत्व आणि कार्य (रा. रा. बळवंत हरि पंडित, बी.ए. यांचा निबंध)
३२. नाट्यपात्रे आणि त्यांचे अभिनय (श्रीमती सौ. मथुराबाई द्रविड यांचा निबंध)
३३. नाटकी आकडे मोड (रा.रा. सीताराम भास्कर जोशी यांचे भाषण)

गडकऱ्यांचा वऱनोद
शऱवराम गोवऱंद ढावे
सह्य प्रकाशन, गऱरगांव, मुंबई १९२६

- प्रकरण पहऱले - वऱषयप्रवेश
प्रकरण दुसरे - वाग्वैजयंती व वऱनोदी लेख
प्रकरण तऱसरे - वेड्यांचा ढाजार
प्रकरण चवथे - प्रेमसंन्यास
प्रकरण पाचवे - पुण्यप्रढाव
प्रकरण सहावे - राजसंन्यास
प्रकरण सातवे - ँकच प्याला
प्रकरण आठवे - ढावढंधन
प्रकरण नववे - स्वढाव परऱपोष वऱचार
प्रकरण दहावे - नऱष्कर्श

नाट्यचर्चा

संपादक - नारायण वासुदेव गोडबोले, संभाजी बाजीराव राणे, चंपावती वासुदेव केतकर,
रघुनाथ विनायक हेरवाडकर
गं.ल. खिरवाडकर, ग्वाल्हेर १९४३

प्रस्तावना - रा.ग. राजवाडे

उत्सवमंडळ ग्वाल्हेर

अनुक्रमणिका

हद्गत

प्रस्तावना - श्री रा. ग. राजवाडे, एम.ए.

नाट्यतंत्र

नाट्यातील विनोद - प्रा. प्रा बापट

नाटकातील नायिका - प्रा. प्रभावती कुलकर्णी

नाटकातील संवाद - प्रा. ना. बा. पराडकर

नाट्यकला आणि तिच्या सख्या - श्री बा. मा. दाभाडे

नाटकातील खलपुरुष - प्रा. चंपावती केतकर

नाट्यशाखा

शोकात्मिका - प्रा. ना. वा. गोडबोले

सुखान्तिका - श्री सी. श्री. काळे

प्रश्नात्मक नाटके - प्रा. अ. म. जोशी

एकांकिका - श्री सं. बा. राणे

पटकथा - प्रा. प्र. ब. माचवे

नाटकातील रसपरिपोष - डॉ. ह. रा. दिवेकर

नाटककार

किलोस्कर - प्रा. रा. के. कुलकर्णी

देवल - कु. गोदावरी केतकर

खाडिलकर - श्री र. वि. हेरवाडकर

कोल्हटकर - श्री ब. कृ. जाधव

गडकरी - श्री द. गं. पाळंदे

वरेरकर - श्री श. रा. राणे

अत्रे - श्री बा. ना. मुंडी

लेखक परिचय

नाट्यकला प्रवेश
अवधूत महादेव जोशी
व्हीनस प्रकाशन, पुणे १९५४

पुरस्कार - के. वा. भोळे

अनुक्रमणिका

१. भारतीय नाट्याची परंपरा
२. नाट्यसृष्टी
३. पूर्वतयारी
४. भाषण पद्धति
५. संवाद पद्धति
६. रंगभूमीवरील हालचाली व समूहरचना
७. अंगविक्षेप व क्रिया-उपक्रिया
८. नाट्यांतील रसाविष्कार व मुद्रानिभय
९. रंगभूमीवरील हास्यविनोद
१०. इतर आनुषंगिक साधने
११. प्रयोगाच्या दिवशी

परिशिष्ट

ललितकलेच्या सहवासात
पु. श्री. काळे
भालचंद्र व्यंकटेश पेंढारकर, मुंबई १९५६

अनुक्रम

काही संगीत स्मृती - के. वा. भोळे
पहिले पाऊल
केशवराव भोसले
पुनरागमनायक
मध्यान्ह आणि अस्त
गुलामाची सत्ता आणि सत्तेचे गुलाम !
शठमति सजला
हेलकावे
नाटककारांची बदली
'श्री' नंतर 'ग्रहण'
ग्रहण सुटले
चुकले कुठे ?
होईल तें तें पहावे !
मनाचा गोंधळ
अखेरचे आमंत्रण
सिंहावलोकन
यशाचे वाटेकरी
रंग आणि रंगभूमी
केशवराव भोसले व बापूराव पेंढारकर
दैवदुर्विलास
निरोप द्यावा आता
अलिकडील इतिहास

रंगाचार्य व इतर लेख
गोविंद सदाशिव टेंबे
प्रकाशक - पु. रा. लेले, मुंबई १९५६

अनुक्रमणिका

१. प्रकाशकाची प्रस्तावना
२. कै. टेंब्यांची अर्पणपत्रिका
३. कै. टेंब्यांची प्रस्तावना
४. रंगाचार्य भाग पहिला
५. रंगाचार्य भाग दुसरा
६. कोल्हटकरांचे नाट्यसंगीत
७. मूकनायक
८. इतिहासातील काही पाने

नट, नाटक आणि नाटककार
वसंत शांताराम देसाई
कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे प्र.आ.१९५६

अनुक्रमणिका

१. प्रास्ताविक
२. नाटककार
३. नट
४. दिग्दर्शक
५. नाट्यप्रयोग
६. संगीत
७. व्यवसाय
विषयवार सूची

नाट्यसंहिता
अर्थात् अखिल भारतीय नाट्यदर्शन
कॅप्टन मा. कृ. शिंदे (मिलिंद माधव)
इंदिरा प्रकाशन राष्ट्र वैभव प्रेस प्रार्थना समाज, मुंबई नं. ४ १९५६

नाट्यमय भारत !

अनुक्रमणिका

१. नाट्यकला नवनीत
२. भारतीय आदिवासींचे नाच
३. भारतीय लोकनृत्ये
४. भारताची शास्त्रीय नृत्यसाधना
५. आसामी ! (असामी या) नाट्यकला
६. बंगाली नाट्यकला
७. उडिया नाट्यकला
८. तेलुगु नाट्यकला
९. तमिळ नाट्यकला
१०. मलयाळम् नाट्यकला
११. कानडी (कन्नड) नाट्यकला
१२. मराठी नाट्यकला
१३. गुजराती नाट्यकला

नाट्यसंगीत
ह. रा. महाजनी
मकरन्द साहित्य, मुंबई १९५८

नांदी - ज. ग. देवकुळे

प्रस्तावना - ह. रा. महाजनी

१. मराठी रंगभूमीची वैशिष्ट्ये
२. कौशल्य सारे रचनेत आहे
३. नाट्यसंगीताचे रसग्रहण
४. 'होवो नष्ट न आर्य नाटककला संगीत विद्या तशी!'

संगीताने गाजलेली रंगभूमी
बाबूराव जोशी
कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे प्र.आ.१९५९, द्वि.आ.१९७४

प्रस्तावना - डॉ. रा. शं. वार्लिंबे

अनुक्रमणिका

अंक पहिला

१. नांदी
२. किलोस्करा संगीत
३. संगीताचे विविध प्रयोग
४. सुवर्णकाळ
५. अखेरचा अंक

अंक दुसरा

६. रंगभूमी शरपंजरी पडली
७. महोत्सवाने संजीवनी दिली
८. नाट्यसंगीताला बहर आला
९. संगीत नाटकाचे भवितव्य

अंक तिसरा

१०. नाट्यसंगीत व साथीदार
११. साथसंगत व साथीदार
१२. लोकप्रिय पदे, नाटके व ध्वनिमुद्रिका

मराठी नाट्यकला आणि नाट्यवाङ्मय

श्री. ना. बनहट्टी

वा. ह. गोळे, पुणे विद्यापीठ १९५९

श्री. ना. बनहट्टी यांनी १९५७ च्या ऑक्टोबर महिन्यात या विषयावर दिलेली सात व्याख्याने

अनुक्रमणिका

व्याख्यान पहिले - नाट्य किंवा नाटक म्हणजे काय?

व्याख्यान दुसरे - नाट्यवाङ्मय आणि नाट्यकला यांचा परस्पर अंगांगिभाव, पौराणिक नाटक व फार्स

व्याख्यान तिसरे - बुकीश नाटक आणि किल्लोस्करांचे संगीत नाटक

व्याख्यान चौथे - गद्य रंगभूमि

व्याख्यान पाचवे - कृत्रिमतेचे युग कोल्हटकर आणि खाडिलकर

व्याख्यान सहावे - भरभराटीची परम सीमा

व्याख्यान सातवे - हालाखीचा काळ, उद्धाराचे प्रयत्न, भविष्याची चाहूल

नाट्यसुगंध
(नाट्यविषयक लेखांचा संग्रह)
लेखक - काव्यविहारी
जोशी ब्रदर्स बुकसेलर्स अॅण्ड पब्लिशर्स, पुणे १९६०

प्रस्तावना - वि. स. खांडेकर

अनुक्रमणिका

दोन शब्द

निवेदन

१. सांगलीच्या परिसरातील जुन्या नाट्यसंस्था
२. विसाव्या शतकातील चार तुकाराम
३. मराठी रंगभूमीवरील नामवंत 'सुभद्रा'
४. मी पाहिलेले काही 'धैर्यधर'
५. कीचकवध नाटकाचे टीकाकार
६. दोन दिवंगत नटवर्य
७. कै. नटवर्य मामा भट
८. नाट्याचार्य गोविंद बल्लाळ देवल
९. देवलांची 'शारदा'
१०. शारदा नाटकांतील "जो लोककल्याण"
११. नाट्याचार्य देवलांची पद्य-रचना
१२. देवलांचा 'फाल्गुनराव'
१३. गायक-नट कै. कृष्णराव शेंडे
१४. नटवर्य बोडसांच्या सहवासांत

भारतीय नाट्यप्रयोग विज्ञान
अवधूत महादेव जोशी
अ.म. जोशी, पुणे १९६५

विषयानुक्रमणिका

- प्रकरण १ - भारतीय नाट्याची उत्पत्ती
प्रकरण २ - भारतीय नाट्यगृह
प्रकरण ३ - अभिनय
प्रकरण ४ - प्राचीन भारतीय नाट्याची प्रकृति
प्रकरण ५ - मध्ययुगीन लोकनाट्य
प्रकरण ६ - अर्वाचिन नाट्याची पहाट
प्रकरण ७ - किलोस्कर आणि मंडळी
प्रकरण ८ - १९३० नंतर

आधुनिक मराठी नाटक आशय आणि आकृतीबंध

डॉ. सौ. सुषमा जोगळेकर

गोकुळ मासिक प्रकाशन पुणे १९६६

अंतरंग

प्रकरण पहिले - भूमिका

प्रकरण दुसरे - संकल्पना आणि परस्परसंबंध

प्रकरण तिसरे - आधुनिक नाट्यरूपाच्या नव्या दिशा

प्रकरण चौथे - प्रयोगशीलतेचा उत्कर्ष

प्रकरण पाचवे - आवर्तात सापडलेले नाट्यलेखन

प्रकरण सहावे - उपसंहार

मराठी नाट्यसमीक्षा

डॉ. रामचंद्र शंकर वाळिंबे

१८६५ ते १९३५

पुणे विद्यापीठ प्रकाशन १९६८

कै. न. चिं. केळकर स्मारक व्याख्यानमालेत १९६६ साली रा. शं. वाळिंबे
यांनी मराठी नाट्यसमीक्षा या विषयावर दिलेली सहा व्याख्याने

अनुक्रमणिका

प्रकरण पहिले - चिपळुणकर युग

प्रकरण दुसरे - नाट्यकला आणि नाट्यव्यवसाय याविषयी समाजाची विचारसरणी

प्रकरण तिसरे - संगीत नाटकातील अभिनय

प्रकरण चौथे - भाषांतरित आणि रूपांतरित नाटके

प्रकरण पाचवे - हीन अभिरूची, अश्लिलता आणि ग्राम्यता

प्रकरण सहावे - श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर

प्रकरण सातवे - संस्कृत नाट्यशास्त्राशी पहिला परिचय

प्रकरण आठवे - मराठी रंगभूमीची मार्मिक चिकित्सा

प्रकरण नववे - मराठी रंगभूमीवरील दोन कर्ते पुरुष

भाऊराव कोल्हटकर

अण्णासाहेब किर्लोस्कर

प्रकरण दहावे - नाट्यविषयक तात्त्विक विचार

नाटक कसे पाहावे?

नाटकविषयक व्यापक विचार

प्रकरण अकरावे - भारत नाट्य समाज आणि नाट्य संमेलन

प्रकरण बारावे - 'रंगभूमी' पर्व

रंगभूमी मासिकाची भूमिका

संस्कृत नाटकांचा विवेचक परिचय

शेक्सपियरच्या नाटकांचे विवेचन

मराठी नाटकांची परीक्षणे

नाटकांच्या प्रयोगांवर टीका

टीका आणि टीकाकार

प्रेक्षकांची जबाबदारी

नाट्यशिक्षण

स्त्रियांनी केलेल्या स्त्री भूमिका

जुने मराठी नाटककार

जुने नट

'रंगभूमि' मासिकाचे कार्य

प्रकरण तेरावे - कोल्हटकरी समीक्षेचे उत्तराकांड

प्रकरण चौदावे - नव्या कक्षांचे दिग्दर्शन

गणपतराव जोशी यांचे चरित्र

गडकऱ्यांची नाटके

अण्णासाहेब किल्लोस्करांची नाटके

‘गडकऱ्यांचा विनोद’

‘नाट्यकला रुक्ुठार’

नाटककारांच्या समग्र कृतींचे विवेचन

वासुदेवशास्त्री खरे

कृ. प्र. खाडिलकर

न. चिं. केळकर

गो. ब. देवल

रा. ग. गडकरी

नाटककाराचे पहिले आत्मचरित्र

श्री. कृ. कोल्हटकर

उपसंहार

परिशिष्ट १

पुरवणी टीपा

परिशिष्ट २

नियतकालिकांची सूची

परिशिष्ट ३

मासिकातील लेखांची सूची

परिशिष्ट ४

रंगभूमी मासिकातील लेखांची वर्गीकृत सूची

परिशिष्ट ५

नाटके आणि टीकाग्रंथ यांची सूची

सूची

(लेखक, लेख) ग्रंथ इत्यादींची सूची

शुद्धिपत्र

रंगभूमीवरील नेपथ्य
पु. श्री. काळे
व्हीनस प्रकाशन, पुणे १९६८

निवेदन

तिसरी घंटा होण्यापूर्वी - के. वा. भोळे

अनक्रम

१. दर्शनी पडदा
२. पडद्याला टाळी
३. डोक्यावरून पदर घेतलेली
४. करपाशी या तनुला
५. जय जय विठ्ठल रखुमाई
६. राजसंन्यास
७. हे अति नवल होत
८. मला मुंबईला जायचंय
९. इत्यादी वगैरे
१०. या नव नवल नयनोत्सवा !
११. अक्षतान् समर्पयामि

रुपडी
(गोमन्तकाचे नाट्यस्वरूप)

ज. स. सुखठणकर
धि गोवा हिंदु अँसोसिएशन, मुंबई १९७०

अनुक्रमणिका

१. गोमन्तकाचे स्वरूप
 २. गोमन्तकाच्या नाट्यकलेची वाटचाल १
 ३. गोमन्तकाच्या नाट्यकलेची वाटचाल २
 ४. संगीत गवळण काला
 ५. मागे वळून पाहिले तर
 ६. मराठी रंगभूची पंरपरा
 ७. भावेंची अवतारी नाटके पौराणिक कशी?
 ८. गोमन्तकीय नाट्यकलेचे विविध पैलू
 - मास्टर दीनानाथ
 - रंगदेवता रघुवीर सावकार व अन्य कलाकार
 ९. नाटकमंडळ्या
- परिशिष्ट १ - कलाकारांची परंपरागत घराणी
- २ - गोमन्तकातील आजचे व कालचे कलाकार
 - ३ - संदर्भ ग्रंथ सूची

मराठी रंगभूमी
मराठी नाटक, घटना आणि परंपरा
के. नारायण काळे, वा. ल. कुलकर्णी
डॉ. अमृत नारायण भालेराव स्मृतिग्रंथ
१९७१ मुंबई मराठी साहित्य संघ

- श्री. ना. बनहट्टी
१. मराठी नाटकाची घटना : १८४३-१९३०
केशव त्र्यंबक दाते
६५. महाराष्ट्र नाटक मंडळी : एक दृष्टिक्षेप १९०७-१९२९
केशव वामन भोळे
११५. मराठी संगीत नाटकाची वाटचाल
वि.स. खांडेकर
१६२. उजाडले, पण सूर्य कोठे आहे?
अनंत काणेकर
१७६. नाट्यमन्वंतर आणि रंगभूमी
वा.ल. कुलकर्णी
१८५. दोन मराठी सुखात्मिका
वि.वा. शिरवाडकर
१९९. वाङ्मय हरवले तर सारेच हरवले!
पु.ल. देशपांडे
२०५. नट, नाटककार आणि प्रेक्षक
बापुराव नाईक
२११. मराठी रंगभूमीचा तंत्रदृष्ट्या विकास
के. नारायण काळे
२५७. मराठी रंगभूमी : १९४०-७० सिंहावलोकन आणि समालोचन
वा.रा. ढवळे
३२३. डॉ. अमृत नारायण भालेराव - व्यक्तिचित्र
३३७. डॉ. अमृत नारायण भालेराव - जीवनपट
परिशिष्ट
३४३. नाटकांच्या प्रथम प्रयोगांची सूची १९४३-१९७०

प्रतिमा, रूप आणि रंग
के. नारायण काळे
नूतन प्रकाशन, पुणे १९७६

अंतरंग

मराठी रंगभूमी : प्रथा आणि परंपरा
रंगभूमी
अभिनय
नाट्यप्रयोग
नट आणि नाटक
मराठी रंगभूमीवरील शृंगाराच्या मर्यादा
नाट्यवाचन
नाट्यछटा
चित्रपट आणि कला
चित्रपट - निर्मिती
चित्रपट - निर्माते, टीकाकार आणि प्रेक्षक
जीवनपट
लेखनसूची
संदर्भ सूची

नाट्यस्वगत
स्वरूप आणि समीक्षा
डॉ. सौ. शकुंतला खोत
सुविचार प्रकाशन मंडळ नागपूर १९७७

अनुक्रमणिका

प्रगट

१. स्वगताचे स्वरूप
 २. स्वगताचे प्रकार
 ३. किलोस्करपूर्व मराठी नाटकातील स्वगत
 ४. किलोस्कर आणि देवल यांच्या नाटकातील स्वगते
 ५. कोल्हटकर - खाडिलकर यांच्या नाटकातील स्वगते
 ६. गडकरी यांच्या नाटकातील स्वगते
 ७. स्वगताचा अस्त
 ८. नवस्वगताचा उदय
 ९. स्वगताची नाट्यविषयक कामगिरी
- परिशिष्ट पहिले - मराठीतील काही अनुवादित नाटकातील स्वगते
परिशिष्ट दुसरे - नाटिका - एकांकिका यातील स्वगते
परिशिष्ट तिसरे - मुलाखती
- सूची
संदर्भ साहित्याची सूची

नाट्यनिबंध
गो. वि. वैद्य
प्रपंच प्रकाशन, पुणे १९८०

अनुक्रमणिका

१. स्वातंत्र्योत्तर काळातील मराठी रंगभूमीवरील प्रमुख नवप्रवाह
२. मराठी नाट्यसमीक्षेची वाटचाल (संहिता व प्रयोग)
३. गेल्या पावशतकातील संगीत मराठी नाटकांची वाटचाल
४. गोव्यातील मराठी रंगभूमीची सद्यःस्थिती
५. गोव्यातील मराठी नाट्यलेखन
(स्वरूप आणि भवितव्य)

नाट्य निर्मिती
प्रा. यशवंत केळकर
परिमल प्रकाशन, औरंगाबाद १९८२

अनुक्रमणिका

प्रस्तावना

१. रंगभूमी आणि दिग्दर्शन
२. दिग्दर्शक आणि त्यांची कार्यपद्धती
३. रंगावृत्ती
४. नाट्यनिर्मितीच्या विविध शैली
५. रंगमंचाचा भूगोल (स्टेज जिऑग्राफी)
६. नाट्य-व्यवसाय-व्यवस्था
७. अभिनय कला
८. नटाची आंतरिक तयारी
९. रंगतंत्र आणि नाट्यनिर्मिती
१०. दृश्यबंध (सेटिंग) दृश्यरचनेच्या कलेचा इतिहास
११. नाट्यनिर्मितीत दृश्यबंधाचे महत्त्व आणि कार्य
१२. दृश्य आयोजकाची कार्यपद्धती
१३. दृश्यरचना - रेषा आणि रंग
१४. दृश्यबंध - विविध प्रकार
१५. प्रकाश आयोजन
१६. प्रकाशाविषयी काही शास्त्रीय माहिती
१७. रंगमंच प्रकाशित करण्यासाठी प्रकाशसाधनांची मांडणी
१८. रंगमंचावरील छाया-प्रकाश आणि रंगमिश्रण
१९. प्रकाश आयोजन - कार्यपद्धती
२०. वेषभूषा आयोजन
२१. वेशभूषा - आयोगाची कार्यपद्धती
२२. रंगभूषा
२३. पार्श्वसंगीत व ध्वनी
संदर्भ सूची
शब्द सूची

नाट्यचिंतन
अ. द. वेलणकर
सुधा अरूण वेलणकर, नागपूर १९८५

अनुक्रमणिका

सरकारी नाट्यस्पर्धा : एक विचार
नाट्यगीत - नाट्यसंगीत
गायक नट
प्रभाकर पणशीकर
चरित्र अभिनेता
चतुर्विध अभिनय आणि परकाया प्रवेश
गुरू.....पळापळा.....शिकार
सौभद्र शारदा
अण्णासाहेब किल्लोस्करांचा केशराचा मळा
सं. दुष्टचक्र
गडकऱ्यांचे नाट्यघराणे
नाटकातील टाळीची वाक्ये
नाट्यधर्मी स्वगत
नाट्यपात्रे आणि आडनावे

नाट्यसमीक्षा - काही दृष्टीकोन
वि. भा. देशपांडे
मेहता पब्लिशिंग हाऊस पुणे १९८५

अनुक्रम

मेळाव्यामागची भूमिका - वि. भा. देशपांडे
अध्यक्षीय भाषण - माधव मनोहर
उद्घाटनाचे भाषण - विजया मेहता
प्रमुख पाहुण्यांचे भाषण - विजय तेंडुलकर
निबंध - लेख
नाट्यसमीक्षा तंत्र - मंत्र - पुष्पा भावे
नाट्यसमीक्षा देशी व विदेशी - ज्ञानेश्वर नाडकर्णी
नाट्यसमीक्षा : एक संघटना - व. दि. कुलकर्णी
नाट्यसमीक्षा : एक विचारणा - माधव मनोहर
नाट्यसमीक्षेचे वर्तमान स्वरूप - मा. कृ. पारधी
परिशिष्टे
चर्चा - परिसंवाद सारांश
समीक्षक मेळावा वृतांत

मराठी नाट्यपद - स्वरूप व समीक्षा

डॉ. अ. द. वेलणकर

विजय प्रकाशन नागपूर १९८६

अणुक्रमणिका

प्रास्ताविक

प्रकरण पहिले - संगीत नाटक आणि पदविचार

प्रकरण दुसरे - नाट्यपद : उद्गम स्वरूप - प्रकार

प्रकरण तिसरे - किलोस्करपूर्व नाट्यपद

प्रकरण चौथे - किलोस्कर आणि देवल

प्रकरण पाचवे - कोल्हटकर आणि खाडिलकर

प्रकरण सहावे - मन्वंतर काळातील नाट्यपदे

प्रकरण सातवे - पुनरुज्जीवित नाट्यपद

समारोप

संदर्भ

एक : अभ्यासलेली नाटके

दोन : इतर संदर्भ ग्रंथ

मराठी नाटक थिटे का?
माधव मनोहर
वसंत बुक स्टॉल मुंबई १९८७

लेखानुक्रम

१. मराठी नाटक थिटे का?
२. ” ‘मॅक्बेथ’ आणि ‘भाऊबंदकी’ -
खांडेकरांच्या विचारणेची विचारणा.
३. ” गडकऱ्यांसंबधी प्रा. फडके.
४. ” गडकऱ्यांचे (तकलादू) शिवधनुष्य.
५. ” ‘तुझे आहे तुजपाशी’ च्या निमित्ताने.
६. ” कारण संगीताच्या शोधात नाटक हरवले म्हणून.
७. ” कारण संगीताने नाटकाचा गळा आवळला म्हणून.
८. ” कारण इब्सेनचे नाटक समजले नाही म्हणून.
९. ” कारण इब्सेनचे नाटक समजले नाही म्हणून.
१०. ” कारण इब्सेनचे नाटक समजले नाही म्हणून.
११. ” कारण व्यावसायिक अडाणी होते म्हणून.
१२. ” कारण नटसम्राट पुष्कळ, पण नट दुर्मिळ म्हणून.
१३. ” कारण नाट्याभिरूची निकृष्ट म्हणून.
१४. ” कारण ‘उणीव रसिकांचीच परा’ म्हणून.
१५. ” कारण नाट्यटीका थिटी आहे म्हणून.
१६. ” कारण ते पुरेसे ‘परपुष्ट’ नाही म्हणून.
१७. सार व उपसंहार.

नाट्यशोध
मु. श्री. कानडे
निहारा प्रकाशन, पुणे १९८७

पुरस्कार - प्रा. अ. म. जोशी

लेखानुक्रम

१. वाङ्मयमूल्य प्रयोगमूल्य व नाट्यमूल्य
 २. संगीत मराठी नाटक
 ३. संगीत नाटकांची लोकप्रियता
 ४. संगीत नाट्यसृष्टीचे तीन शिल्पकार
(किल्लोस्कर, देवल, खाडिलकर)
 ५. खाडिलकर आणि समकालीन नाटककार
 ६. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरांचे नाट्यसंगीत
 ७. नाटककार न.चिं. केळकर
 ८. गडकऱ्यांची नाट्यप्रतिभा
 ९. मामा वरेकरांचा नाटकी संसार
 १०. आचार्य अत्रे नाट्यावलोकन
 ११. नटश्रेष्ठ केशवराव दाते यांची पडद्यामागची भूमिका
 १२. खांडेकर आणि मराठी रंगभूमी
 १३. पुण्यातील रंगभूमी (प्रारंभ ते १९५०)
 १४. शेक्सपिअरचे मराठी अवतार
- सूची -

१. पाश्चात्य नाट्यकृतींवर आधारलेली नाटके
२. भारतीय भाषांतून मराठीत आलेली नाटके
३. मराठीतून इतर भाषांत गेलेली नाटके.

नाट्यविचार
अनंत देशमुख
निहारा प्रकाशन, पुणे १९८८

अनुक्रमणिका

नाटक आणि रंगभूमी : अभ्यासाच्या काही दिशा
मराठी नाटक : प्रेरणा व स्वरूप
सांस्कृतिक संदर्भ व मराठी नाटक : एकोणिसावे शतक
विठोबा खंडाप्पा आणि बळवंत पांडुरंग
भाषांतरीत, रूपांतरीत नाटके : संक्षिप्त टिपण
छबिलदार चळवळ स्थिती आणि गती
'संगीत सौभद्र' एक दर्शन
गडकरी : पुनर्विचार
स्थानिक स्वराज्य अथवा म्युनिसिपालटी
स्वागत : मु. श्री. कानडे २४ सप्टेंबर १९८८

मिथक आणि नाटक
मराठी पौराणिक नाटकाची जडणघडण
प्रारंभापासून १९२० पर्यंत
तारा भावळकर
सविता प्रकाशन औरंगाबाद १९८८

अनुक्रम

- मिथक आणि नाटक/ सात
पुरस्कार/ रा. चिं. ढेरे
लेखिकेचे निवेदन/ चौदा
१. मराठी रंगभूमीचा विकासक्रम/ १
२. भावे ते किलोस्कर/ १५
३. देवल ते खाडिलकर/ ७३
४. काही प्रश्न, काही उत्तरे/ ११७
५. तीन परिशिष्टे/ १६७
एक/ संतचरित्रांवरील नाटके
दोन/ विद्याहरण : दैवतकथेचे मूळ
तीन/ मंत्राची ताललयबद्धता
६. संदर्भ-साहित्य-सूची/ १८४

नाट्याभिनय आणि संवाद
दीनानाथ टाकळकर
कै. भालबा केळकर स्मारक समितीद्वारा प्रकाशित
व्हिनस प्रकाशन पुणे १९८८

अनुक्रमणिका

१. भरतमुनींचं ऋण
२. अभिनय कला व्याप्ती प्रवृत्ती
३. मुखवट्याचे तीन तास
४. नटासाठी आवश्यक गुण
५. रसचर्चा
६. नाट्यातील रस
७. अभिनय शास्त्र : मंत्र आणि तंत्र
८. अभिनेत्याला कोणकोणती कामे करावी लागत
९. मानसिक तयारी
१०. नाट्यशिक्षणाचं महत्व
११. अखंड परिश्रम
१२. ध्वनिनिर्मिती
१३. आवाज उच्चारण
१४. स्वर
१५. लय
१६. तालबद्धता
१७. शब्दावर जोर
१८. विराम
१९. संवाद
२०. भाव - हावभाव
२१. आगमन - निर्गमन
२२. रंगभूमीवरील धोके

अश्वत्थाची सळसळ
ज्ञानेश्वर नाडकर्णी
पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई आ.प.१९८८, आ.दु.२००८

अनुक्रम

- अश्वत्थाची सळसळ / १
भारतीय अशी रंगभूमी आहे काय? / ९
नानासाहेब फाटक : नटांचे नट / २१
मा. दत्ताराम : अभिनयाचे दिव्य दर्शन / २८
मराठी नाटक आणि मराठी रंगभूमी / ३३
गडकऱ्यांच्या घराण्यातले शिरवाडकर / ४६
जयवंत दळवींचे बॅरिस्टर / ५५
राजा लिअर एक सर्वांगपरिपूर्ण प्रकल्प / ६१
मुखवटे / ७४
लाइमलाईट च्या निमित्ताने / ८१
चार्ली चॅप्लिन : शेवटची वर्षे / ९१
न थांबणारा कलावंत : इब्राहिम अल्काझी / १००
लारैन्स ऑलिव्हिए यांचा ऑथेल्लो / ११४
सत्यजित राय यांचे दोन चित्रपट : पथेर पांचाली आणि अपराजित / १२५
अपूर संसार / १३१
जलसाघर / १३६
स्पेन्सर टेसी / १४१
रॉबर्ट डोनेट / १४७
चार्ल्स लॉटन / १५१
शंभू मित्र / १५७
शब्दांविना प्रेक्षकांची मने जिंकणारा मार्सेल मार्सो / १६६
मॉस्कोच्या कळसुत्री बाहुल्यांचा खेळ / १७१
ग्रामीण मातीत फुललेले डिग्रज येथील सोंगी रामायण / १७७

रंगयात्रा

(१९५० ते १९८४ मधील नाटक-रंगभूमी आलेख)

डॉ. वि.भा. देशपांडे

संपादन साहाय्य : श्री. दाजी पणीशीकर, डॉ. शुभदा शेळके

नाट्यसंपदा प्रकाशन, पुणे १९८८

अनुक्रम

अर्पण पत्रिका

प्रस्तावना : वि.वा. शिरवाडकर

निवेदन : दाजी पणशीकर

प्रस्थान : वि.भा. देशपांडे

आभार : दाजी पणशीकर

प्रकाशचित्रे - ऋणनिर्देश

अनुक्रम

पार्श्वभूमी : डॉ. शुभदा शेळके

मराठी नाटक - प्रेरणा आणि प्रवृत्ती : माधव मनोहर

मराठी नाट्यकलेतील प्रायोगिकता : स.शि. भावे

प्रायोगिक रंगभूमीची वाटचाल : वि.भा. देशपांडे

भाषांतरित, रूपांतरित नाटके : अनंत देशमुख

एकांकिका : दिगंबर पाध्ये

मराठी नाट्यसमीक्षा - शलाका दर्शन : व.दि. कुलकर्णी

वादविषय झालेली नाटके : वीणा देव

मराठी रंगभूमी आणि संगीत : अशोक दा. रानडे

नाटक आणि संगीत : भास्कर चंदावरकर

लोककला आणि मराठी रंगभूमी : अशोक जी. परांजपे

समांतर भारतीय रंगभूमी : अमोल पालेकर

बालरंगभूमी : अंजली कीर्तने

कामगार रंगभूमी (मुंबई) : राजा कारळे

कामगार रंगभूमी (पुणे) : नारायण करंदीकर

दलित रंगभूमी : गो.म. कुलकर्णी

श्रुतिका : बाळ कुडतरकर

पथनाट्य : सुरेशचंद्र पाध्ये

स्त्रीमुक्तीविषयक नाटके : विद्या जोशी

नाट्याभिनय - नवा आविष्कार : ज्ञानेश्वर नाडकर्णी

दिग्दर्शन संकल्पना आणि प्रयोगतंत्रे : दामू केंकरे

मराठी नाटक आणि प्रेक्षकाभिरुची : धोंडो विठ्ठल देशपांडे
 एकपात्री प्रयोग : चंद्रकुमार डांगे
 नाट्यकलावंतांची चरित्रे आणि आत्मचरित्रे : अंजली सोमण
 नाट्यशिक्षण आणि नाट्यशिबिरे : कमलाकर सोनटक्के
 नाट्यशिक्षण - विद्यापीठ स्तरावर : लक्ष्मण देशपांडे
 राज्यनाट्यस्पर्धा व इतर नाट्यस्पर्धा : दिवाकर गंधे
 नाटकाचा व्यवसाय आणि व्यवहार : अशोक शेवडे
 रंगभूमीविषयक काही अनुभव - काही विचार (मुलाखती)
 मो.ग. रांगणेकर
 स्वरराज छोटा गंधर्व - शब्दांकन : सौ. शैला दातार
 जयराम शिलेदार
 नानासाहेब शिरगोपीकर - शब्दांकन : अरुण धाडीगावकर
 आत्माराम भेंडे - शब्दांकन : शुभदा शेळके
 चित्तरंजन कोल्हटकर
 प्रभाकर पणशीकर
 डॉ. श्रीराम लागू
 पुरुषोत्तम दारव्हेकर
 विजया मेहता
 वसंत सबनीस - शब्दांकन : प्रकाश खांडगे
 मधुकर तोरडमल - शब्दांकन : अरुण धाडीगावकर
 रत्नाकर मतकरी - शब्दांकन : शुभदा शेळके
 जयवंत दळवी - शब्दांकन : अंजली कीर्तने
 शाहीर साबळे - शब्दांकन : प्रकाश खांडगे
 मधुशेठ नेराळे - शब्दांकन : प्रकाश खांडगे
 मंच्छिद्र कांबळी - शब्दांकन : प्रकाश खांडगे
 वृन्दावन दंडवते - शब्दांकन : शुभदा शेळके
 अरुण काकडे
 वसंत कानेटकर - शब्दांकन : अंजली कीर्तने
 अच्युत वझे - शब्दांकन : अजितेम जोशी
 पुरुषोत्तम बेर्डे - शब्दांकन : अरुण धाडीगावकर
 सुहास जोशी - शब्दांकन : अजितेम जोशी
 रोहिणी हट्टंगडी - शब्दांकन : अरुण धाडीगावकर
 विदर्भ रंगभूमी : मदन गडकरी
 कमल शेडगे
 विनय धुमाळे
 भालचंद्र पेंढारकर

सौ. सुधा करमरकर

बाळ कोल्हटकर

नाट्यप्रयोगांचे व्यवस्थापन - काही अनुभव : मनोहर कुलकर्णी

व्यक्तिनाम-सूची : म.श्री. दीक्षित

संदर्भसूची : विद्या जोशी

१९५० ते १९८४ या कालखंडातील काही लक्षवेधी नाटके

नाट्य - व्यवहार
प्रा. वा. शि. आपटे
श्रीराम बुक एजन्सी पुणे, १९८९

अनुक्रम
नाटक : उद्गम आणि विकास
नाट्यकला
नाटक कसे पहावे
नाट्यप्रयोग
जाहिरात
समीक्षा
रंगमंच
नाट्यगृहे
प्रेक्षागृह
आसन व्यवस्था
निर्माता स्पॉन्सर
नाटक मंडळी
हौशी नाट्य-संस्था
नाट्यस्पर्धा
पडदा
पहिली घंटा
संवाद
नाटककार व दिग्दर्शक
नाटकाची निवड
पात्रांची निवड, कंठसाधना
अभिनय
नाटकाच्या तालमी
दिग्दर्शन
प्रेक्षकांशी संवाद
पार्श्वसूचक
प्रकाश नियोजन
रंगभूषा
वेषभूषा
संगीत नियोजन
एक अभ्यास : फार्स
बाल रंगभूमी, दलित रंगभूमी
एकांकिका

पथनाट्य
नाट्यवाचन
प्रायोगिक रंगभूमी
आकाशवाणी
दूरदर्शन
नाट्यशिक्षण

नाट्यगान निपुण
गो. रा. जोशी
श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे १९९२

१. हॅम्लेट : गणवतराव जोशी
२. तेचि रसिक दैवाचे : बालगंधर्व
३. किती किती सांगू तुला? : बालगंधर्व
४. शूरा मी वंदिले : केशवराव भोसले
५. प्रतिकुलते तुझं नाव गणपतराव भागवत
६. अभिनयकौस्तुभ केशवराव दाते
७. नाट्यचिंतामणी चिंतामणराव कोल्हटकर
८. गंधर्व प्रभावळीतले थोर गायक नट माधवराव वालावलकर
९. रवि मी हा चंद्र कसा : मा. दीनानाथ मंगेशकर
१०. आणि वृंदावन : नटवर्य नानासाहेब फाटक
११. उपवनी गात कोकिळा : हिराबाई बडोदेकर
१२. विनोदाचा वसंत बहार : वसंत शिंदे
१३. एका गुणी नटाची अखेर : श्री. जोगळेकर
१४. गायक नट : भार्गवराम आचरेकर
१५. संगीत रंगभूमीचे शिलेदार : जयराम शिलेदार
१६. अष्टपैलू अभिनेता : मास्टर दत्ताराम
१७. अभिनयसंपन्न : बापूराव माने
१८. तूचि कृष्ण : स्वरराज छोटागंधर्व
१९. अभिजात अभिनयाचा तेजस्वी आविष्कार : मास्टर नरेश
२०. स्वकुलतारकसुता : ज्योत्स्नाबाई भोळे
२१. अभिजात अभिनेता : चंद्रकांत गोखले
२२. सूर आता संपले : डॉ. वसंतराव देशपांडे
२३. कोण तुजसम सांग... : डॉ. वसंतराव देशपांडे
२४. अभिनयाचे बिल्बदल : चित्तरंजन कोल्हटकर
२५. हे आमचे : भालचंद्र पेंढारकर
२६. अभिनव यागाचे पुरोहित : दत्ता भट
२७. नाटकवाल्यांची चावडी : पेन्टर फडके
२८. गडकरी आणि कोल्हटकर : एक ऋणानुबंध

वेध संगीत नाटक आणि नाट्यसंगीत

संपादक : श्रीरंग संगोराम

प्रोग्रेसिव्ह इमेक्टिक असोसिएशन, पुणे - १९९३

पी डी ए एक वेध - केशवराव घुले

प्रास्ताविक - वसंतराव कानेटकर

संपादकीय - श्रीरंग संगोराम

मराठी संगीत नाटकाचे स्वयंसिद्ध स्वरूप	-	वसंत शांताराम देसाई
संगीत नाटक एक सुंदर वारसा	-	वि.वा. शिरवाडकर
संगीत रंगभूमीच्या पहिल्या अंकाची नवलकथा	-	सीताकांत लाड
संगीत नाटकाची वाटचाल	-	माधव मनोहर
मराठी रंगभूमी व संगीत	-	मास्टर कृष्णराव
मराठी संगीत नाटकाचे मूळ नाट्यस्वरूप	-	व. दि. कुलकर्णी
मराठी संगीत नाटकाची सांगितिक स्थित्यंतरे	-	वि. रा. आठवले
संस्कृत नाटकातील संगीत	-	कमल अभ्यंकर
श्रीपाद कृष्णाची नाट्यपदे व संगीत	-	मु. श्री. कानडे
गंधर्व गायन शैलीचे अंतरंग	-	दीपा कार्लेकर
संगीत सूर्य केशवराव भोसले	-	वा. य. गाडगीळ
गोविंदराव टेंबे यांचे युग प्रवर्तक नाट्यसंगीत	-	चारुशीला दिवेकर
आमची संगीत रंगभूमी	-	चिंतन आणि चिंता - विद्याधर गोखले
पं. भास्करबुवा यांचे गंधर्वसंगीत	-	सुधीर दातार
मराठी नाटकातील पदरचनेविषयी निबंध	-	अरविंद वामन कुलकर्णी
नाट्यसंगीतात मा. कृष्णराव आणि परंपरा	-	योगिनी जोगळेकर
संगीताचार्य विनायकबुवा यांचे नाट्यसंगीत	-	मधुसूदन विनायक पटवर्धन
मैफलीतील नाट्यसंगीत	-	प्रभा अत्रे
मा. दीनानाथांचे तेजस्वी रंगगायन	-	प्रभाकर जठार
बलवंत ते नाट्यनिकेतन	-	गणपतराव मोहिते
अढळ ललीतकलादर्श	-	भालचंद्र पेंढारकर
संगीत रंगभूमीवरील भास्कर परंपरा	-	मधुसूदन कानेटकर
नाट्यसंगीत आणि समांतर संगीत प्रकार (संकल्पना शोध)	-	सुलभा ठकार
आमचे नाट्यनिकेतन	-	मो.ग. रांगणेकर
संगीत रंगभूमीवरचे माझे संस्मरणीय	-	जोत्स्ना भोळे
बालमोहन आणि नंतर	-	छोटा गंधर्व

विद्याधर गोखले यांची संगीत नाटके	-	म.वि. गोखले
शिलेदारांची मराठी रंगभूमी	-	कीर्ती शिलेदार तडवळकर
‘लावणी’ मराठी नाट्यसंगीताचे प्राणतत्व	-	दिग्विजय वैद्य
संगीत नाटक : सांस्कृतिक संदर्भ	-	अशोक दा. रानडे
संगीत नाटक आणि ‘कट्यार’	-	पुरुषोत्तम दारव्हेकर
माझ्या नाट्यसंगीतातील परंपरा व नवता	-	जितेंद्र अभिषेकी
पं. अभिषेकींचे नवयुगीन नाट्यसंगीत	-	स्वामी धर्मव्रत
संगीत नाटक आणि ‘घाशीराम’	-	विजय तेंडुलकर
नाट्यसंगीतातील माझे प्रयोग	-	भास्कर चंदावरकर
नाट्यांग संगीताचा उदय	-	श्यामला बनारसे
रंगभूमी आणि संगीत : काही निरीक्षणे	-	वि.भा. देशपांडे
साठोत्तर संगीत नाटकातील स्वानुभव	-	यशवंत देव
नाट्यसंगीतातील नवे नवे	-	आनंद मोडक
‘बेगम बर्वे’ चे संगीत : एक टिपण	-	श्रीरंग सांगोराम
‘मीरा मधुरा’ चे नवे संगीत	-	प्रदीप फाटक
नांदी आणि भरतवाक्य	-	शैला दातार
संगीत नाटकाची साथसंगत	-	राजीव परांजपे
कन्नड संगीत रंगभूमी (विसावे शतक)	-	अनंत तोरो
संगीत नाटकसेवी संस्थांचे परिशिष्ट	-	शशिकांत कुलकर्णी

मराठी नाट्यसृष्टी

गो. म. कुलकर्णी

मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे - १९९३

अनुक्रमणिका

१. नाट्याचार्य देवल
२. संगीत संशयकल्लोळ
३. नाटककार खाडिकर : एक अध्याय
४. आधुनिक मराठी रंगभूमी आणि बालगंधर्व

परिशिष्ट - १

५. नाट्याचार्य देवल आणि बालगंधर्व (एक ऋणानुबंध)
६. आधुनिक मराठी नाट्यसाहित्यातील एक गुरुशिष्य संबंध
७. गडकरी आणि कैलासम्
८. दुसरा पेशवा
९. माता द्रौपदी
१०. नाटककार विजय तेंडुलकर : एक जिंकणे-हरणे
११. दलित रंगभूमी

परिशिष्ट दोन

१२. मराठी रंगभूमीच्या अभ्यासाच्या काही दिशा

रंगशाळा

कै. नरहर कुरुंदकर

देशमुख आणि कंपनी, पुणे, आ. प. १९९४ आं. प. २००७

अनुक्रमणिका

- १ प्रणाम
२. प्रवेश
३. प्रदक्षिणा

भाषणरंग व्यासपीठ आणि रंगपीठ

अशोक दा. रानडे

पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई - १९९५

अनुक्रम

एक

- अ) आवाज म्हणजे काय ? आवाजाचे महत्व -
भाषणाचे स्वरूप - आवाज जोपासना म्हणजे काय ?
आवाज आणि भाषण - उद्दिष्टे - आवश्यकता काय ?
भारतीय दृष्टिकोण
- आ) जेमतेम आवाज - एकसुरीपणा - चढ उतार
बलाघात आणि समाघात - द्रुत गतिनियंत्रित भाषण
- इ) मोठ्याने वाचणे - माहितीपर गद्य

दोन

- अ) आवाजाची परिमाणे - तारता
- आ) भोंगा - आरोहावरोह - आरोही, अवरोही कविता
- इ) वैचारिक गद्य

तीन

- अ) आवाजाची परिमाणे : तीव्रता - गरिमा
- आ) जेमतेम ते मोठा आवाज
- इ) पुकारे, ललकारी, दवंडी

चार

- अ) आवाजाची परिमाणे : ध्वनिवैशिष्ट्य
- आ) कुजबुज, गळा भरून, चौरून, नाकातून व खुला
- इ) मृत्युलेखाचे वाचन

पाच

- अ) पवित्रा आणि मोहरा
- आ) द्रुत वाचन
- इ) दैवतकथा, परीकथा आणि कहाणी

सहा

- अ) शिर आणि जबडा
- आ) उच्चारदुर्गमता
- इ) उच्चार दुर्गम शब्द आणि वाक्ये

सात

- अ) वर्णमाला, बाराखडी आणि जोडाक्षरे स्वर आणि व्यंजन - स्वरप्रक्रिया - स्वरमाला
- व्यंजनमाला - अनुनासिके - संयुक्त व्यंजने - व्यंजनांचे भाषणगुण
- आ) जिभेचे व्यायाम - ओठाचे व्यायाम

इ) पठण - बाणभट्टीय शैलीतील मजकूर

आठ

अ) श्वास-प्रश्वास - श्वसन यंत्रणा - श्वासनलिका - फुफ्फुसे छाती : बरगड्यांचा पिंजरा
उदरपटल - श्वसनप्रक्रिया कशी होते ?

आ) श्वसन - श्वसनाकांचा व्यायाम

इ) लांब वाक्ये

नऊ

(अ) नैसर्गिक तारता

(आ) तारतानिश्चिती - तारता बोधन

इ) सूक्ष्म चढ उतार

दहा

(अ) विरामचिह्ने

आ) विरामचिह्ने आणि भाषण

इ) भाषणालेख

अकरा

अ) सहकंपन - मानवी शरीरातील सहकंपक

आ) घुमारेदार स्वर आणि व्यंजने

इ) षट्स्वरी वाक्ये

बारा

अ) श्रवण आणि कान

आ) कान तयार करणे (१) श्रवणतीक्ष्णता वाढविणे, (२) ध्वनीचे अनुकरण, (३) स्व-श्रवण

इ) उच्चारणचिह्नांचा वापर

तेरा

अ) भाषणवेग

आ) भाषणवेगाचे अभ्यास १) यतिभेद, २) तबला बोल, ३) आघात वितरण

इ) छंदोबद्ध पद्य

चौदा

अ) हातवारे आणि हावभाव

आ) मार्गदर्शक सूत्रे

इ) फेक आणि हातवारे

पंधरा

अ) कंठमणी आणि आवाजाचे उत्पादन - आवाजाची निर्मिती आणि कंठमणी

आ) मध्यप्रक्षेप शब्द व हावभाव

इ) मुक्तछंद

सोळा

अ) पुरुष व स्त्री आवाज

- आ) आरंभाघात, स्थिरता व लय
- इ) बडबडगीते

सतरा

- अ) आवाजाचे परावर्तन आणि शोषण
- आ) बंदिस्त जागेचा, सुजाण वापर
- इ) भावनात्म गद्य

अठरा

- अ) गायनात शब्द
- आ) ध्वन्याधारित वा ध्वन्यनुकारी शब्द
- इ) नाट्यछटा

एकोणीस

- अ) तणाव : वितरण व विसर्जन
- आ) जांभया, निरर्थक बडबड, गुणगुणणे
- इ) विलक्षण कथा

बीस

- अ) भाषण आणि तत्कालस्फूर्ती
- आ) शब्दसमूह निर्माण करणे
- इ) घटना कथन : भूत आणि भविष्य - भूत-भविष्य कथने

एकवीस

- अ) संहिता आणि उपसंहिता
- आ) उपसंहितेसाठी अभ्यास
- इ) उपसंहिता : उदाहरणे

बावीस

- अ) भाषणलन
- आ) क्रियादर्शी शब्द
- इ) धावते वर्णन

तेवीस

- अ) आवाज : जाती व वर्ग
- आ) 'पर' शब्द
- इ) परशब्दांची योजना

चोवीस

- अ) भाषेचे स्तर
- आ) म्हणी - सुभाषिते
- इ) वेडातले भाषण

पंचवीस

- अ) आवाजांचे संतुलन
- आ) अलंकार - अर्थालंकार
- इ) अवतरणे

सत्तावीस

- अ) भाषणगुण
- आ) न्याय व संकेत - संकेत
- इ) न्याय-संकेतांची राबवणूक - न्याय - संकेत

अड्डावीस

- अ) संवाद
- आ) संवादांची कोडी
- इ) संवादांची तयारी

एकोणतीस

- अ) आवाज व भाषण : नेहमीचे बिघाड
- आ) आवाजविषयक बिघाड
- इ) तीव्रतेतील बिघाड - सुधार - भाषणातील बिघाड

तीस

- अ) भरताचे अष्टसात्त्विक
- आ) प्रतिसादातून प्रतिमा जागरण
- इ) स्वगते

स्वाध्याय

परिशिष्ट : १

परिशिष्ट : २

परिशिष्ट : ३

परिशिष्ट : ४

मराठी नाटकातील संवाद : बदलते रूपरंग

सौ. सुनीता शरद सहस्त्रबुद्धे
पुष्प प्रकाशन लि. पुणे - १९९५

अनुक्रमणिका

पुरस्कार

भूमिका

प्रकरण - १ नाट्यकला : उगम आणि स्वरूप

कळसूत्री बाहूल्या

भारूड, गोंधळ, लळित, दशावतारी खेळ, तमाशा

नाटक : एक वाङ्मयप्रकार

नाटकाची व्याख्या

निष्कर्ष

प्रकरण - २ संवाद : नाटकाचे प्रधान अंग

संवादाचे नाटकातील स्थान

नाटक व इतर प्रकारात समाविष्ट असलेले संवाद

संवादाची व्याख्या : मतमतांतरे

संवादाचा हेतु

संवादाची भाषा

संवादाची रूपे - स्वगत, पद्यसंवाद, मूकसंवाद, पात्रनामविरहित संवाद,

संवादासंबंधी निष्कर्ष

प्रकरण - ३ किलोस्कर ते वर्तक : कालखंडातील नाटके

किलोस्कर व. पां.

संगीत शाकुंतल, संगीत सौभद्र

देवल गोविंद बल्लाळ

संगीत संशयकल्लोळ, संगीत शारदा

खरे वा. वा.

संगीत उग्रमंगल

कोल्हटकर श्री. कृ.

संगीत मूकनायक , प्रेमशोधन

खाडिलकर कृ. प.

कीचकवध, भाऊबंदकी

केळकर न.चिं.

तोतयाचे बंड, कृष्णार्जुन बंड

जोशी वीर वामनराव

राक्षसी महत्वाकांक्षा, संगीत रणदुंदुभि

वरेरकर भा. वि.

सत्तेचे गुलाम, लंकेची पार्वती

गडकरी रा. ग.

प्रेमसंन्यास, एकच प्याला

वर्तक श्री वि.

लंपडाव, आंधळ्याची शाळा

प्रकरण - ४ ताम्हणकर ते वर्तक : कालखंडातील नाटके

ताम्हणकर ना. धो.

नवऱ्याला वेसण,

अत्रे प्र. के.

घराबाहेर, जग काय म्हणेल ?

जोग नाना

सोन्याचे देव, चित्रशाळा

काणेकर अनंत

घरकुल, निशिकांतची नवरी

रांगणेकर मो. ग.	कुलवधू, भटाला दिली ओसरी
भावे पु. भा.	स्वामिनी, महाराणी पद्मिनी
शिरवाडकर वि. वा.	नटसम्राट, आनंद
पेंडसे श्री ना.	महापूर, यशोदा
दांडेकर गो. नी.	जगन्नाथाचा रथ
देशपांडे पु. ल.	तुझे आहे तुझपाशी, सुंदर मी होणार
कानेटकर वसंत	बेईमान, कस्तुरी मृग
गोखले विद्याधर	मंदारमाला, सुवर्णतुला
कालेलकर मधुसूदन	दिया जळू दे सारी रात, अपराध मीच केला
कोल्हटकर बाळ	लहान देगा देवा, मुंबईची माणसं
दारव्हेकर पुरुषोत्तम	अबोल झाली सतार, कट्याळ काळजात घुसली
माडगूळकर व्यंकटेश	सती, पती गेले ग काठेवाडी

प्रकरण - ५ तेंडुलकर व इतर : निवडक नाटके

तेंडुलकर विजय	सखाराम बाईडर, कन्यादान
मतकरी रत्नाकर	लोककथा, ब्रह्महत्या
खानोलकर वि. त्र्यं	सगेसोयरे, अवध्य
एलकुंचवार महेश	वाडा चिरेबंदी, आत्मकथा
परांजपे सई	जास्वंदी
दळवी जयवंत	बॅरिस्टर, पुरुष
नवरे शं.ना.	नवरा म्हणू नये आपला, रंगसावल्या
खरे सुरेश	मंतरलेली चैत्रवेल, सखी शेजारणी
कर्णिक मधु मंगेश	देवकी
आळेकर सतीश	महापूर
देवधर जोत्सा	कल्याणी
तोरडमल मधुकर	काळं बेट लाल बत्ती, आश्चर्य नंबर दहा
बर्वे अनिल	हमिदाबाईची कोठी

प्रकरण ६ : संवाद - बदलते रूपरंग

संदर्भग्रंथ सूची

संगीत नाटक : आमचा मानबिंदू

श्याम कुलकर्णी

शुभेच्छा प्रकाशन, डोंबिवली - १९९६

अनुक्रम

प्रस्तावना

- १) संगीत नाटक एक ऑर्गानिक युनिटी
- २) किलोस्करांच्या आधीचं संगीत नाटक
- ३) संगीत शाकुंतल आणि त्यातली एक चूक
- ४) किलोस्करांचे तीन शिलेदार
- ५) नमन नटवरा विस्मयकारा
- ६) किलोस्कर मंडळीचा दारुण शेवट
- ७) गोविंदराव टेंबे यांच्यावर भास्करबुवांची मात
- ८) गंधर्वकंपनी अर्थात रोमन साम्राज्याची पडझड
- ९) काही समांतर नाट्य मंडळ्या
- १०) गंधर्व गायकीचा नवा उलगडा
- ११) रांगणेकरांची नाटकं
- १२) मराठी संगीत नाटक : एक सुंदर संकल्पना
- १३) संगीत नाटक : आमचा मानबिंदू
संदर्भ आणि टीपा

लिखित अभिनित नाट्यसंवाद

डॉ. दीनानाथ टाकळकर

नवीन उद्योग, पुणे - १९९६

अनुक्रमणिका

- १) भाषेचे स्वरूप
- २) नाटक म्हणजे काय ?
- ३) नाटक व नाटकेतर ललित वाङ्मय
- ४) नाट्यसंवादातील शब्दांचे वाङ्मयीन आणि रंगमंचीय रूप
- ५) संभाषणाचे घटक
- ६) संभाषणाचे घटक
- ७) नाट्यात्मक शैली
- ८) नाटकातील शब्द - संवादांचा प्रेक्षकांवरील परिणाम

नाट्यस्पंदने
वि. भा. देशपांडे
सिग्नेट पब्लिकेशन्स, पुणे १९९६

अनुक्रमणिका

१. नटवर्य नानासाहेब फाटक - स्मरणगंध
२. पु.ल. एक रंगमंचीय अनुभवणे
३. माधव मनोहर : सुजन : सर्जनशील नाट्यसमीक्षक
४. बहुरूपी नट : दत्ता भट
५. वाद (ळ) ग्रस्त लोभस व्यक्तिमत्व : प्रभाकर पणशीकर
६. डॉ. श्रीराम लागू : प्रज्ञावंत कलाकार
७. डॉ. काशीनाथ घाणेकर नावाचं वादळ
८. नाटक वेडाने झपाटलेला बाळ कोल्हटकर
९. अमोल पालेकर : मनस्वी कलावंत
१०. अभिजात रंगकर्मी : उत्पल दत्त
११. प्रयोगशील राजा नातू
१२. यक्षगान आणि के. शिवराम कारंत
१३. चरित्रात्मक नाटके : एक दृष्टिक्षेप
१४. मराठी नाट्यलेखिका - दिग्दर्शिका.
१५. गंधर्वांचे नाटककार
१६. आंधळ्याची शाळा स्मृतींचा सुवर्ण महोत्सव
१७. तेंडुलकरांच्या नाटकातील स्त्री-प्रतिमा
१८. तीन पैशाचा तमाशा संबंधी भास्कर चंदावरकरांशी बातचीत
१९. मराठी नाटक आणि प्रेक्षकाभिरुची

वाचिक अभिनय

डॉ. श्रीराम लागू

राजहंस प्रकाशन, पुणे आ.प. १९९८, आवृत्ती ति. २००६,

प्रस्तावना अशोक रा. केळकर

अनुक्रम

- १) आपला आवाज
- २) स्वरयंत्र व श्वसनसंस्था
- ३) शंका निरसन
- ४) अक्षर-शब्द
- ५) वाणी
- ६) आशयानुरूप संवाद
- ७) अभ्यास (उतारे)

नाट्यलेखन आणि नाट्याविष्कार

डॉ. शोभा देशमुख

डॉ. शोभा देशमुख, हैदराबाद १९९८

अनुक्रमणिका

भूमिका

प्रस्तावना

- १) नाटकाचे प्रयोजन
- २) नाट्याविष्काराचे घटक
- ३) नाटकाचे मूल्यमापन
- ४) मराठी रंगभूमीचा पूर्वरंग
- ५) मराठी रंगभूमीचा उत्तररंग
- ६) मराठी नाटक १९५७ ते १९६१
- ७) मराठी नाटक १९६२ ते १९७०
- ८) मराठी नाटक १९७१ ते १९८५
- ९) नाट्यलेखन आणि नाट्याविष्कार
परिशिष्ट - काही वाटा काही वळणे
संदर्भ ग्रंथ सूची

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील तेलुगू व मराठी रंगभूमी

डॉ. शोभा देशमुख

डॉ. शोभा देशमुख, हैदराबाद १९९८

अनुक्रम

१. तंजावरच्या राजदरबारातील भाषाभगिनी
 २. तेलुगू नाटकांची प्रारंभावस्था
 ३. पडसाद : धारवाड नाटक कंपनीचे
 ४. प्रवास : पौराणिक व ऐतिहासिक नाटकांचा
 ५. सुरभी नाटक : समांतर नाट्यधारा
 ६. सामाजिक आशय आणि नाटक
 ७. आपत्काळ आणि विकासाची धडपड
 ८. तेलुगू व मराठी नाटक
- संदर्भ ग्रंथ

नाटक : रंगाविष्कार आणि रंगास्वाद

डॉ. व. दि. कुलकर्णी

पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे २००१

अनुक्रम

- १) काव्येषु नाटकं रम्यम्
- २) नाटककार आणि दिग्दर्शक
- ३) नाटकाचे अस्तित्व रूप
- ४) मराठी संगीत नाटकाचे स्व-रूप
- ५) संगीत सौभद्र : एक मौजेचा खेळ
- ६) भावबंधन - एक अकल्पित भरतवाक्य
- ७) एकच प्याला : काही टाचणे व टिपणे
- ८) नटसम्राट : शोकान्तिका जागवणं / जगणं ?
- ९) रायगड : काल आणि आज
- १०) ओळख : एक शून्य बाजीरावची
- ११) एकपात्री प्रयोग (सुहासिनी मुळगावकर यांच्या एकपात्री सौभद्रच्या प्रयोगाच्या निमित्ताने)
- १२) लघुनाटके, नाट्यछटा आणि विविध नाट्यविष्कार
- १३) दरवाजावरील प्रवेश अथवा फार्स फुकट्या प्रेक्षकांचा
- १४) मराठी नाटक (१९२०-१९५०) पर्यालोचन
- १५) मराठी नाट्यसमीक्षा (१९५०-१९८५) शलाकादर्शन
- १६) महाराष्ट्राचे भरतमुनी : विष्णुदास भावे यांना वंदन
- १७) आण्णासाहेब किर्लोस्कर : व्यक्ती आणि कार्य
- १८) गंधर्वलोकीचा 'राजहंस'
- १९) भालबा : एक आकलन

स्मृति संगीत
सीताकांत लाड
काँटिनेंटल प्रकाशन, पुणे - २००१

अनुक्रम

- १) मुक्काम भटवाडी
- २) न मिळे अशि मौज पुन्हा
- ३) संगीत रंगभूमीच्या वाटचालीची नवलकथा
- ४) गंधर्वयुगाचा उदयकाल
- ५) द्रौपदीचे महाभारत
- ६) शूरा मी वंदिले
- ७) तुम्ही माझे सावकाऱऱ र
- ८) आत्मरंगी रंगले
- ९) आनंदमूर्ती कृष्णामास्तर
- १०) फुले गळत पाकळी पाकळी ...
- ११) ठरला जणू मत्सर राजा
- १२) रसिकराज तिज दिसले
- १३) व्यंकटेशाय नमः
- १४) उत्सव बहुथोर होत
- १५) कोंडलेले शब्द
- १६) वाल्मिकीच्या भारकराचे
- १७) असा बालगंधर्व !

परिशिष्ट

सूची

रंगरूपदर्शन
मधुकर तोरडमल
मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई २००१

अनुक्रमणिका

१. नाटकाचे स्वरूप
२. नाटकाचे प्रकार
३. मेलोड्रामा आणि अन्य नाट्य प्रकार
४. नाट्यलेखन
५. डल्लामारु नाटककार
६. दिग्दर्शन
७. अभिनय - पूर्वार्ध
८. अभिनय - उत्तरार्ध
९. प्रेक्षक
१०. शिस्त
११. समांतर रंगभूमी
१२. समारोप
परिशिष्ट

भाषण व नाट्यविषयक विचार

अशोक दा. रानडे

पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई - २००१

अनुक्रम

भाषण

- १) भाषण : अभिनयाचे गर्भरूप
- २) भाषेचा पाया आणि रंगभूमी
- ३) आवाज जोपासना आणि काव्यात्म भाषण
- ४) भाषण प्रकार आणि नाट्यात्मकता
- ५) भाषा शैली आणि नाट्यात्म शक्यता
- ६) नाट्यात भाषण म्हणजे काय ?
- ७) नाट्यात्म भाषणातील आवाज-जोपासना
- ८) भाषणातील लय

नाटक

- १) भरताचे नाट्यशास्त्र
- २) नाट्याची टीका
- ३) प्रयोजकलांची 'तालीम' नाट्य
- ४) अभिनेते आणि खेळ करणारे
- ५) प्रकाशयोजना : सांस्कृतिक चौकटीतून
- ६) संज्ञापन आणि निभीषिक
- ७) वेढ्यात सापडलेले नाटक
- ८) प्रयोगाचे संदर्भ - सामग्री - निर्माण
- ९) पारंपारिक प्रयोगकला प्रकार आणि समकालीन नाटक
- १०) रंगभौमिक संज्ञापनाच्या मर्यादा
- ११) अभिनय आणि प्रतिमासृष्टी
- १२) संगीत आणि रंग, नाट्य, नाटक
- १३) राजकीय नाटक : सादरीकरण
- १४) हावभावांची परिमाणे
- १५) हास्य, विनोद आणि सुखान्तिका : प्रयोगाची साक्ष
- १६) प्रायोगिक रंगभूमी व लोककला
- १७) शब्दसूची

नाटकीय वेध

वि. भा. देशपांडे

श्रीपाद प्रकाशन, पुणे - २००२

अनुक्रम

- नाटककार
 - १) नाटककार गडकरी
 - २) नाटककार अत्रे
 - ३) शिरवाडकरांची नाटके आणि समकालीन रंगभूमी
 - ४) नाट्यलेखनातील कानेटकरी वळण
 - ५) पु.ल. - एक रंगमंचीय आनंदयात्री
 - ६) नाटककार बेडेकर
 - ७) बहुरूपी दारव्हेकर मास्तर
- नटरंग
 - ८) भारतीय रंगभूमीवरील भिष्माचार्य : शंभू मित्र
 - ९) लढाऊ रंगकर्मी : कमलाकर सारंग
 - १०) रंगमैफिल अर्धीच राहिली - अरूण सरनार्ईक
 - ११) व्रतस्थ, मनस्वी कलावंत - श्रीराम खरे
 - १२) यशवंत दत्त नावाचं गुणी पण विक्षिप्त झाड अंधारात विरलं
 - १३) बहुरुपिणी भक्ती बर्वे
 - १४) नानाच्या नाटकीय भूमिका
 - १५) बहुआयामी कलावंत - दिलीप प्रभावळकर
 - १६) नव्या क्षितिजांचा वेध घेणारा प्रशांत दामले
- नाट्यविषयक
 - १७) भाषा संस्कृती आणि नाटक
 - १८) प्रसारमाध्यमांमुळे झाकाळलेले मराठी नाटक
 - १९) नाटक आणि आपण एक मुक्तचिंतन
 - २०) तरीही मी नाटक का पाहतोय ?

नाट्य सहवास

कृ. रा. सावंत

शारदा प्रकाशन, ठाणे - २००२

अनुक्रम

- १) नाट्यकलेची ओढ
- २) नाट्यशिक्षणाचा छंद
- ३) शैक्षणिक नाट्यनिर्मिती
- ४) नाट्यशिक्षणानिमित्त परदेश प्रवास

परिशिष्टे

प्रमुख पाहुणे

लेख व मुलाखती

निवडक सूची

जाणकारांच्या प्रतिक्रिया

मराठी नाट्यसृष्टीतील विद्रोह आणि नवता

डॉ. सौ. सुप्रिया पेंढारी

विजय प्रकाशन, नागपूर - २००२

अनुक्रम

- १) वाङ्मयीन विद्रोह आणि वाङ्मयीन नवता - अर्थ व अन्वय
- २) तेंडुलकरपूर्व नाट्यसृष्टी
- ३) तेंडुलकर, खानोलकर, एलकुंचवार यांची वाङ्मयीन व्यक्तिमत्त्वे
- ४) तेंडुलकरांच्या नाटकांतील विद्रोह व नवता
- ५) खानोलकरांच्या नाटकांतील विद्रोह आणि नवता
- ६) एलकुंचवारांच्या नाटकांतील विद्रोह आणि नवता
- ७) तेंडुलकर, खानोलकर व एलकुंचवार यांच्या नाट्य वाङ्मयातील विद्रोह आणि नवता यांचा तुलनात्मक अभ्यास
- ८) विद्रोही नवनाट्यसृष्टीची वाटचाल, स्वरूप व वैशिष्ट्ये

अभिनय पाठ

कृ. रा. सावंत

अथर्व प्रकाशन, बोरिवली- २००३

अनुक्रमणिका

- १) शरीर आणि आवाज
- २) हालचाली - हावभाव - मूकाभिनय
- ३) नाट्य खेळ (ध्वनी किंवा शब्द यांविना)
- ४) नाट्य खेळ (ध्वनि किंवा शब्द यांसह)
- ५) उत्स्फूर्त नाट्याविष्कारासाठी कथा

खेळ नाटकाचा - एक पडदा आणि तीन घंटा

राजीव नाईक

२००३

अनुक्रम

प्रास्ताविक

अवकाश आणि काल

नाटकातला अवकाश

अवकाश आणि नाट्यावकाश

- १) समाजाने घडवलेले अवकाश
- २) नाटकघरं : कशी आणि का तशी ?
- ३) उद्धांत अवकाश
- ४) उपलब्ध / दत्त अवकाश
- ५) निवडित अवकाश
- ६) उसना अवकाश

५. नाटककारांवरील समीक्षाग्रंथ

५. नाटककारांवरील समीक्षाग्रंथ

मराठी नाटककारांच्या नाटकांची व कार्य कर्तृत्वाची समीक्षा करणारे अनेक ग्रंथ लिहिले गेले. आद्य नाटककार विष्णुदास भाव्यांपासून ते तेंडुलकर, एलकुंचवारांपर्यंत सर्व महत्वाच्या नाटककारांचे जीवन व कार्य यांचा धांडोळा या ग्रंथांमधून घेतला आहे. वासुदेव गणेश भावे यांनी 'आद्य महाराष्ट्र नाटककार विष्णुदास' हा ग्रंथ लिहिला. अण्णासाहेब किल्लोस्करांवर पहिला ग्रंथ लिहिला गेला तो १९०४ मध्ये. शंकर बापुजी मुजुमदार यांनी तो लिहिला आणि १९७५ साली वसंत शांताराम देसाई यांनी किल्लोस्कर आणि देवल हा ग्रंथ लिहिला. दरम्यानच्या काळात नाटककार किल्लोस्करांवर पाच समीक्षाग्रंथ लिहिले गेले. यात त्यांच्या नाटकांचा आशय, आविष्कार, संगीत, याचप्रमाणे त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा परिचय ही आला आहे. 'महाराष्ट्रीय नाटककार देवल' हा ज.वा. पाटणकर यांचा ग्रंथ १९३२ साली प्रसिद्ध झाला. ना. सी. फडके, काव्यविहारी (अनंत हरि गद्रे), श्री ना. बनहट्टी यांनी देवलांच्या नाटकांची समीक्षा ग्रंथरूपाने केली. काव्यविहारी यांच्या ग्रंथात देवलांचा जीवनवृत्तांत, व्यक्तिपरिचय तर आला आहेच शिवाय देवलांच्या कुंडलीचे विवेचन सुद्धा आले आहे. देवलांच्या नाटककार व तालीम मास्तर या दोन्ही भूमिकांची समीक्षा झाली आहे. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरांवरील समीक्षाग्रंथांत त्यांनी नाट्यक्षेत्रात केलेल्या परिवर्तनाची, त्यांच्या नाटकातील नविनतेची, कल्पनाचातुर्याची चर्चा आली आहे. तसेच नाटकांच्या यशापयशाची मीमांसा केली आहे. त्यांच्या नाटकातील सामाजिक भान, रचनेतील प्रयोगक्षमता यांचा वेध या समीक्षाग्रंथातून घेतला आहे. मा.ल. वराडपांडे यांनी कोल्हटकरांवर दोन ग्रंथ लिहिले. पहिला ग्रंथ कोल्हटकर आणि हिराबाई हा असून यात या दोघांचे स्नेहबंध उकलून दाखवले आहेत तर श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर या दुसऱ्या ग्रंथात विनोदपीठाचे आचार्य, नाटककारांचे नाटककार, आधुनिक समीक्षेचे जनक, बहुमुखी प्रतिभा या क्रमाने विवेचन केले आहे. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरांचा जन्म शताब्दि समारोह महाराष्ट्र शासनाने साजरा केला. यानिमित्त सर्वसामान्य वाचकाला कोल्हटकर वाङ्मयाचा परिचय करून देण्याच्या दृष्टीने निवडक कोल्हटकर हा संग्रह प्रसिद्ध केला. याचे संपादन कोल्हटकरांना गुरुस्थानी मानणाऱ्या वि.स. खांडेकरांनी केले. कोल्हटकरांवर सुमारे अकरा समीक्षाग्रंथ लिहिले गेले आहेत.

खाडिलकरांच्या नाटकांवर समीक्षा करणारे जवळपास पंधरा ग्रंथ आहेत. नाटकाच्या अभ्यासकांनी तर समीक्षा केली आहेच शिवाय शासनाकडूनही या कार्याला प्रोत्साहन दिले गेले. खाडिलकरांचा जन्मशताब्दी समारोह सांगली येथे साजरा करण्यात आला. शासनाच्या पातळीवरून हा कार्यक्रम झाला. यानिमित्ताने काही चरित्रपर व नाट्यसमीक्षात्मक पुस्तके छापली गेली. खाडिलकरांच्या पुण्यतिथीला त्यांचे पुतणे काशिनाथ हरी खाडिलकर यांनी त्यांचे चरित्र लिहिले. याच काळात नवाकाळ प्रेसने खाडिलकरांच्या आठवणींचा संग्रह प्रकाशित केला. त्यांच्या दीर्घकाळ सहवासात असलेले न. र. फाटक यांनीही त्यांच्यावर ग्रंथ लिहिला आहे. या समीक्षाग्रंथांमधून खाडिलकरांची नाटके, त्यांची पत्रकारिता, त्यांच्यातील नाट्यशिक्षक, टिळकांचा खटला, खाडिलकर आणि बालगंधर्व, नागपूरच्या साहित्य संमेलनातील त्यांचे अध्यक्षीय भाषण अशा अनेक दृष्टिकोनातून विचार केला आहे.

नाटककार राम गणेश गडकऱ्यांवर सर्वात अधिक म्हणजे जवळपास सत्तावीस समीक्षाग्रंथ लिहिले गेले. गडकऱ्यांच्या नाटकांविषयी जितके लिहिले गेले तितके वेगवेगळ्या परीने लिहिले गेले आहे. एकीकडे

त्यांच्या नाट्यरचनेतील, पात्रचित्रणातील दोष दाखवले जात तर दुसरीकडे हे दोष न पटणारे, न दिसणारे असे ही खूप समीक्षक होते. राम गणेश गडकरी यांच्या चाळीसाव्या स्मृतिदिनानिमित्त चिंतामण गणेश कोल्हटकरांनी गडकऱ्यांच्या नाटकातील आपल्या भूमिकांचे अभिनयदृष्ट्या विवेचन केले आहे. गडकऱ्यांच्या अप्रकाशित साहित्यावरही ग्रंथ लिहिला आहे. यात गडकऱ्यांच्या अभ्यासाची टिपणे, रोजनिशीतील पाने, त्यांनी लिहिलेली पत्रे व त्यांना आलेली पत्रे असा मजकूर आहे.

गडकऱ्यांनंतरच्या पिढीतील अत्रे-वरेरकर व रांगणेकर यांच्या नाट्यकृतींवरही समीक्षा ग्रंथ लिहिले गेले. पैकी अत्र्यांवर अधिक समीक्षा झाली आहे. प्र. के. अत्र्यांनी नाटक व रंगभूमीला वास्तवतेचे अधिष्ठान देऊन रंगभूमीचा दुरावलेला प्रेक्षक पुन्हा नाट्याकडे खेचला. सामाजिक जिद्दाळ्याचे विषय, वास्तववादी कथानक, बॉक्स सेटचे नेपथ्य ही त्यांच्या नाटकांची समीक्षकांनी ढोबळपणे नोंदवलेली वैशिष्ट्ये आहेत. अत्र्यांची हास्यप्रधान व करुण गंभीर नाटके, त्यांच्या नाटकांवरील आक्षेप, त्यांच्या नाटकांचे मूल्यमापन या समीक्षाग्रंथातून केले आहे.

भा. वि. वरेरकर यांनी अधोगतीला गेलेल्या मराठी रंगभूमीला पुनरुज्जीवन देण्यासाठी हेतु पुरस्सर प्रयत्न केले. हेनरिक इब्सेनच्या नाटकांनी प्रभावित झालेल्या वरेरकरांनी वास्तववादी दृष्टिकोन स्वीकारला. नाटकाचे नेपथ्य वास्तवदर्शी केले. या साऱ्यांचा उहापोह वरेरकरांवरील समीक्षाग्रंथातून केला आहे. वरेरकरांच्या जन्मशताब्दी समारोह प्रसंगी निवडक वरेरकर हा संग्रह प्रकाशित झाला.

नाट्यनिकेतन ही संस्था यशस्वीपणे चालवून नाट्यव्यवसायाचे उत्तम उदाहरण मो. ग. रांगणेकरांनी घालून दिले. ज्वलंत सामाजिक समस्या त्यांनी नाट्यविषय बनवल्या. त्यांच्यावरील नाट्यसमीक्षेत त्यांच्या नाटकातील सामाजिकता, नवता, नाट्यसंगीत याचा विचार केला गेला आहे.

वि. वा. शिरवाडकरांच्या नाटकांची समीक्षा अनेक समीक्षकांनी केली आहे. शिरवाडकरांची अनुवादित नाटके, स्वतंत्र नाटके, पौराणिक, ऐतिहासिक नाटके यांचा सामग्रयाने विचार या समीक्षा ग्रंथातून आला आहे. काही ग्रंथ कवी कुसुमाग्रज व नाटककार शिरवाडकर यांची समीक्षा, परस्परानुबंध यावर आधारित आहेत.

जयवंत दळवी यांच्या नाटकांतील अनुभवविश्व व त्यांचा धांडोळा घेणारे दोन समीक्षा ग्रंथ प्रसिद्ध झाले आहेत. दळवींच्या नाटकातील प्रश्न, लैंगिक जीवन, कालांतराची समस्या यांची मीमांसा या ग्रंथांमध्ये आहे.

वसंत कानेटकरांच्या नाटकांतील विविधता टिपणारे व त्यांच्या नाटकांचे मूल्यमापन करणारे समीक्षा ग्रंथ लिहिले गेले. चिं त्र्यं खानोलकरांची नाट्यसमीक्षा पाच समीक्षा ग्रंथातून झाली आहे. खानोलकरांच्या नाटकातील अतिमानवी पातळी, अद्भुतता, त्यांच्या नाटकांतील दुःखाचे मूळ आणि कुळ, त्यांच्या नाट्यप्रतिभेचा पोत यांचा विश्लेषक अभ्यास या समीक्षा ग्रंथातून सादर केला आहे.

प्रस्तुत कालखंडात विजय तेंडुलकरांच्या नाट्यप्रतिभेचा शोध घेणारे पाच समीक्षा ग्रंथ प्रसिद्ध झाले आहेत. यात त्यांच्या नाट्यसंहिता व नाट्यप्रयोग यांची समीक्षा आहे. समकालीन नाटककारांहून त्यांचे

वेगळेपण, समस्येला भिडण्याचा थेटपणा धाडसी नाट्यप्रयोग यांची चिकित्सा या समीक्षकांनी केली आहे.

पु.ल. देशपांडे, गो. नि. दांडेकर, मधुसुदन कालेलकर यांच्या नाटकांवर आधारित प्रत्येकी एक समीक्षा ग्रंथ प्रसिद्ध झाला आहे.

महेश एलकुंचवार यांच्या नाटकांची समीक्षा करणारे चार ग्रंथ प्रस्तुत कालखंडात मोडतात. एलकुंचवारांच्या प्रत्येक नाटकाचे विश्लेषण या ग्रंथांतून केले आहे. त्यांच्या त्रिनाट्यधारेचा विशाल पट, प्रत्येक पात्राचे जीवनविषयक तत्वज्ञान आणि काळाच्या पटावर टिकून राहणारी जीवनमूल्ये यांचा विचार या ग्रंथकारांनी केला आहे. एलकुंचवारांच्या संवादाप्रमाणेच त्यांच्या नाटकातील शांतता व अवकाश यांचाही विचार आला आहे.

नाटककारांवरील समीक्षा ग्रंथाचा स्थूल आढावा येथवर घेतला. अभ्यासासाठी योजलेल्या कालखंडात सुमारे एकशे पंधरा ग्रंथ नाटककारांवर लिहिलेले आहेत. यापुढे नाटकाकारांवरील समीक्षाग्रंथांची सूची दिली आहे. तसेच विषयाचा आवाका ध्यानात यावा म्हणून निवडक विषयानुक्रमणिका दिल्या आहेत.

नाटककारांवरील समीक्षाग्रंथ

- १) अत्रे प्र. के - अप्रकाशित गडकरी, १९६२, ह.वि. मोटे प्रकाशन, मुंबई
- २) अत्रे प्र. के - गडकरी सर्वस्व संपा. स.गं. मालशे, १९८४,
परचुरे प्रकाशन मंदिर, मुंबई
- ३) अत्रे प्र. के - संपूर्ण गडकरी आ.प. १९७४, आ.दु. १९८४
महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई
- ४) अधिकारी गो.गो. - गडकरी यांच्या आठवणी, १९२८, अधिकारी आणि मंडळी,
पुणे
- ५) अमृते संध्या - एलकुंचवारांची नाट्यसृष्टी, १९९५, विजय प्रकाशन, नागपूर
- ६) आर्विकर संजय - शोध एलकुंचवारांच्या नाट्यकृतींचा, २००१, पद्मगंधा प्रकाशन,
पुणे
- ७) आष्टीकर मधुकर - आणखी गडकरी, १९८१, विदर्भ साहित्य संघ, नागपूर
- ८) अँड्र्यूज डी.पी. - खाडिलकरांच्या नाट्यकथा
- ९) कमलेश - नाटककार महेश एलकुंचवार, १९९७, मंजुल प्रकाशन, पुणे
- १०) करंदीकर मो.र. - कोल्हटकर : साहित्य आणि संप्रदाय, मुंबई
- ११) क-हाडे सदा - निवडकर वरेरकर, १९८३, अभिनव प्रकाशन, मुंबई
- १२) कर्वे स्वाती - जयवंत दळवींची नाटके : एक अंतर्वेध, १९९३, स्नेहवर्धन
प्रकाशन, पुणे
- १३) कानडे मु.श्री - कालचे नाटककार, १९६७, जोशी लोखंडे प्रकाशन, पुणे
- १४) कुलकर्णी कृ.पां. - आचार्य अत्रे विविध दर्शन, १९५८
काणेकर अनंत, हुदलीकर स.बा.
- १५) कुलकर्णी भीमराव - संपूर्ण गडकरी, १९८४, सरिता प्रकाशन, पुणे
- १६) कुलकर्णी वा.ल. - श्रीपाद कृष्ण वाङ्मयदर्शन, १९५९, पॉप्युलर बुक डेपो, मुंबई
- १७) कुलकर्णी वा.ल. - नाटककार खाडिलकर एक अभ्यास, १९६५,
पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई
- १८) कुलकर्णी वि.ह. - अ.ब. कोल्हटकर चरित्र आणि वाङ्मय
- १९) कुलकर्णी श्री.मा. - गडकऱ्यांच्या नाटकातील स्वगत, १९५५,
विदर्भ साहित्य संघ, नागपूर
- २०) कोठीवाले वि.ना. - गडकरी जीवन चरित्र, १९६९
- २१) कोल्हटकर चिंतामण गणेश - राम गणेश गडकरी, १९५९, ह.वि. मोटे प्रकाशन, मुंबई
- २२) खानोलकर गं.दे. - साहित्यसिंह श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर, १९७२,
भारत गौरव ग्रंथमाला, मुंबई

- २३) खाडिलकर कृ. प्र. - कोल्हटकरांचे चरित्र
- २४) खाडिलकर काशिनाथ हरि - खाडिलकर चरित्र
- २५) खाडिलकर नी.य. - नाट्याचार्य खाडिलकरांची नाट्यकला, १९७३,
नवा काळ प्रेस, मुंबई
- २६) खाडिलकर य.कृ. - खाडिलकर स्मरणी, १९४९
- २७) खाडिलकर य.कृ. - खाडिलकरांच्या नाट्यकृती आणि प्रा. फडके
- २८) खांडेकर वि.स. - गडकरी व्यक्ती आणि वाङ्मय, १९३२,
देशमुख आणि कंपनी, पुणे
- २९) खांडेकर वि.स. - समग्र कोल्हटकर खंड-१, १९७२,
मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय, मुंबई
- ३०) खांडेकर वि.स. - निवडक कोल्हटकर, १९७२,
महाराष्ट्र राज्य शिक्षण विभाग सचिवालय, मुंबई
- ३१) गद्रे अनंत हरि - नाटककार देवल : व्यक्ती आणि वाङ्मय, १९६३,
(काव्यविहारी) जोशी ब्रदर्स बुकसेलर्स अँड पब्लिशर्स
- ३२) गडकरी प्रभाकर सीताराम - कै. राम गणेश गडकऱ्यांच्या आठवणी, १९३८
- ३३) गडकरी माधव - प्रतिभासम्राट राम गणेश गडकरी, १९८५,
श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे
- ३४) गाडगीळ गंगाधर - खाडिलकरांची तीन नाटके, १९७३, सुविचार प्रकाशन
- ३५) गोमकाळे द.रा. - अत्रे आणि मराठी रंगभूमी, १९६२, व्हीनिस प्रकाशन, पुणे
- ३६) गोमकाळे द.रा. - नाटककार कोल्हटकर, १९५०, अरूण प्रकाशन, मलकापूर
- ३७) गोमकाळे द.रा. - रांगणेकर आणि मराठी रंगभूमी, सुविचार प्रकाशन, नागपूर
- ३८) गोमकाळे द.रा. - वरेरकर आणि मराठी रंगभूमी, १९५८, व्हीनिस प्रकाशन, पुणे
- ३९) घारे दीपक - चि. त्र्यं. खानोलकर, १९८८, ग्रंथाली वाचक चळवळ, पुणे
- ४०) घारपुरे वा. ह. - कृ. प्र. खाडिलकर यांची नाट्यसृष्टी, १९२७, राजगुरु प्रकाशन
- ४१) चुनेकर सु. रा. - जयवंत दळवी यांची नाटके : प्रवृत्तीशोध, १९९५,
मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई
- ४२) जयस्वाल राजन - कानेटकरांची नाट्यसृष्टी, १९८७, सृजन प्रकाशन, नागपूर
- ४३) जाधव रा.ग. - पंचवटी
- ४४) जोशी ज्योती - गो.नि. दांडेकरांची नाटके, १९९४, औदुंबर प्रकाशन, बारामती
- ४५) जोशी स.बा. साठे के.ना. - गडकरी १९२४

- ४६) जोशी स.बा. साठे के.ना. - महाराष्ट्रातील नाटककार किलोस्कर, १९३०,
के.वा. साठे, बेळगाव
- ४७) जोशी सु.वा. - नाटककार किलोस्कर
- ४८) जोशी सुमन यशवंत - रामसुधा अथवा कै. गडकऱ्यांच्या नाटकातील सुभाषिते, १९२५
- ४९) तापस राजापुरे पुष्पलता - खानोलकरांची नाट्यसृष्टी, २००३, मराठी विभाग, मुंबई
विद्यापीठ मुंबई आणि प्रतिमा प्रकाशन, पुणे
- ५०) दडकर जया - चि. त्र्यं. खानोलकरांच्या शोधात, १९८३,
मौज प्रिंटिंग ब्युरो, मुंबई
- ५१) दातार वा.बा.,
आकोलकर ग.वि. - कुसुमाग्रज गौरवग्रंथ, १९९३, चेतश्री प्रकाशन, अमळनेर
- ५२) दावतर वसंत - तेंडुलकरांची नाट्यप्रतिभा, २००३, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई
- ५३) देशपांडे मा.का. - आचार्य अत्रे चरित्र आणि वाङ्मय, १९४१
- ५४) देशपांडे वसुंधरा - नाटककार अत्रे
- ५५) देशपांडे वि.भा. - आचार्य अत्रे प्रतिमा आणि प्रतिभा
- ५६) देशपांडे वि.भा. - नाटककार खानोलकर, १९७९, नूतन प्रकाशन, पुणे
- ५७) देशपांडे शशिकांत - अत्र्यांची करुण गंभीर नाटके १९९७, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे
- ५८) देशपांडे शशिकांत - अत्र्यांची हास्यप्रधान नाटके, १९९७, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे
- ५९) देशमुख उषा - कुसुमाग्रज साहित्यदर्शन, १९८९, शलाका प्रकाशन, मुंबई
- ६०) देशमुख नसीम एहतेशाम - नाटककार मधुसूदन कालेलकर, १९९५,
टोव पब्लिकेशन, जळगाव
- ६१) देशमुख बळवंत - खाडिलकरांचे नाट्यसुवर्ण
- ६२) देशमुख शोभा - शिरवाडकरांची नाटके, १९८४, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे
- ६३) देसाई वसंत शांताराम - किलोस्कर आणि देवल, १९७५, सोमय्या पब्लिकेशन, मुंबई
- ६४) देसाई वसंत शांताराम - खाडिलकरांची नाट्यसृष्टी, १९७२, सोमय्या पब्लिकेशन, मुंबई
- ६५) देसाई वसंत शांताराम - गडकरी संघर्ष आणि व्यथा
- ६६) देसाई वसंत शांताराम - गडकऱ्यांची नाट्यसृष्टी, १९८२, सोमय्या पब्लिकेशन, मुंबई
- ६७) धोंगडे रमेश - तेंडुलकरांचे नाटक : पाठ्य आणि प्रयोग, १९७९,
दिलीपराज प्रकाशन, पुणे
- ६८) नसिराबादकर ल.रा. - आचार्य अत्रे साहित्य दर्शन, १९७६
- ६९) टेकाडे मुकुंद - पु.ल. चा नाट्यप्रवास, १९९४, विजय प्रकाशन, नागपूर
- ७०) पराडकर ना.बा. - नाटककार कोल्हटकर, १९५६

- ७१) पाटणकर ज.वा. - महाराष्ट्रीय नाटककार देवल, १९३२
- ७२) पाटणकर रा. भा. - वसंत कानेटकरांची नाटके : वैविध्य आणि ध्रुवीकरण, २००२, मौज प्रकाशन गृह, पुणे
- ७३) पाटणकर सं.पा. - गडकऱ्यांची नाटके चिंतन आणि आकलन, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई
- ७४) पारखे वि.वि. - साहित्यिक अत्रे खंड - १, १९७२
- ७५) पांजणकर स.पा. - खाडिलकरांचे नाट्यगुण, १९६०
- ७६) पांजणकर स.पा. - गडकऱ्यांची नाट्यशैली, १९५८
- ७७) पुंडे द.दि. - कुसुमाग्रजांच्या प्रतिभेचा उगम आणि विकास, १९९७, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे
- ७८) पुंडे द.दि. - कुसुमाग्रज/शिरवाडकर एक शोध, १९८९, मेहता पब्लिशिंग हाऊस
- ७९) पुंडे द.दि., तावरे स्नेहल - आजचे नाटककार, १९९५, एल.व्ही. तावरे, पुणे
- ८०) पै. शिरिष, तेंडुलकर प्रिया - साहित्यातून सत्याकडे, १९८८
- ८१) फडके ना.सी. - किलोस्कर- देवल-गडकरी, १९५०, रामकृष्ण बुक डेपो, मुंबई
- ८२) फडके ना.सी. - किलोस्कर- व्यक्ती आणि कला, १९६४, व्हीनस प्रकाशन, पुणे
- ८३) फडके ना.सी. - खाडिलकरांच्या नाट्यकृती, १९७२, कुलकर्णी ग्रंथागार, पुणे
- ८४) फडके ना.सी. - नाट्याचार्य खाडिलकर : चरित्र आणि कार्य, १९७२, कुलकर्णी ग्रंथागार, पुणे
- ८५) फाटक न. र. - नाट्याचार्य कृ. प्र. खाडिलकर, १९७३, मौज प्रकाशन गृह, मुंबई
- ८६) बनहट्टी श्री. ना. - नाट्याचार्य देवल, १९६७, श्री ना. बनहट्टी
- ८७) बर्वे चंद्रशेखर - तेंडुलकरांची नाटके, १९८५, द्वि. आ. २०१६, राजहंस प्रकाशन, पुणे
- ८८) बैतुले माणिक - नाटककार वरेरकर, १९५७
- ८९) भट गो. के. - खाडिलकरांचा विनोद
- ९०) भावे वासुदेव गणेश - आद्य महाराष्ट्र नाटककार विष्णुदास, १९४३
- ९१) भावे शिवराम गोविंद - गडकऱ्यांचा विनोद, १९२६, सद्य प्रकाशक मंडळी, गिरगाव
- ९२) भोसले एस.एस. - प्र.के. अत्रे साहित्य आणि समीक्षा, १९७६, अजब पुस्तकालय

- ९३) माडखोलकर ग.त्र्यं. - श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर, व्यक्तीदर्शन १९७०, मुंबई
- ९४) मुजुमदार शं.बा. - अण्णासाहेब किर्लोस्कर चरित्र, १९०४
- ९५) मुजुमदार शं.बा. - महाराष्ट्रीय नाटककार यांची चरित्रे, भारतभूषण छापखाना,
पुणे
- ९६) म्हेसाळकर राम - धीर वीर पुरुषपदा
- ९७) मुळ्ये प्रदीप, नाईक राजीव - तें आणि आम्ही, १९९२, आविष्कार प्रकाशन, मुंबई
तापस विजय
- ९८) राणे गो.य. - संपूर्ण गडकरी
- ९९) लेले पु.रा. - नाटककार खाडिलकर, १९६४, जोशी आणि लोखंडे प्रकाशन,
पुणे
- १००) लेले य.गं, घारपुरे न.का - समग्र किर्लोस्कर ग्रंथ, १९३५, य.गं. लेले,
न.का. घारपुरे, पुणे
- १०१) लेहि म.ना. - गडकरी राम गणेश : एक दर्शन, रतन प्रकाशन, पुणे
- १०२) वढावकर सुधाकर - अत्र्यांचे अंतरंग
- १०३) वरखेडकर वसंत - गडकऱ्यांची नाट्यप्रकृती व नाट्यसृष्टी, १९६१,
विदर्भ साहित्यसंघ, नागपूर
- १०४) वर्दे मोहिनी - मो. ग. रांगणेकरांची नाट्यसिद्धि, १९९०,
लोकवाङ्मयगृह, मुंबई
- १०५) वराडपांडे मनोहर लक्ष्मण - श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर, १९७२,
साहित्य अकादमी, नवी दिल्ली
- १०६) वराडपांडे मनोहर लक्ष्मण - कोल्हटकर आणि हिराबाई, १९६९,
साहित्य सहकार संघ, नागपूर
- १०७) वालिंबे रा.शं. - गडकरी संघर्ष आणि व्यथा, १९८७,
विदर्भ मराठवाडा बुक कंपनी, पुणे
- १०८) वालिंबे रा.शं. - गडकऱ्यांचे अंतरंग, १९५१, चित्रशाळा, पुणे
- १०९) वालिंबे रा.शं. - नाटककार गडकरी, १९५७, मेसर्स जोशी आणि लोखंडे प्रकाशन
- ११०) वैद्य माधवी - खानोलकरांचे नाटक, १९९१, नीहारा प्रकाशन, पुणे
- १११) शनवारे ना. कृ. - नाट्याचार्य खाडिलकर, साहित्य अकादमी, नवी दिल्ली
- ११२) शिखरे द. न. - नाटककार पुस्तक दुसरे, पुनर्मुद्रण १९६३
- ११३) सरदेशमुख त्र्यं. वि. - गडकऱ्यांची संसारनाटके, १९७०, मौज प्रकाशन, मुंबई
- ११४) सहस्त्रबुद्धे शं.ना. - नाट्यस्वरूप गडकरी, १९४०, रहाळकर रा.वि. नाशिक,
- ११५) सहस्त्रबुद्धे शं.ना. - नाट्याचार्य खाडिलकर, १९३५
- ११६) साठे के. वा. - मराठी नाटककार गडकरी

गडकरी व्यक्ती आणि वाङ्मय

वि. स. खांडेकर

देशमुख आणि कं., पुणे १९३२

पूर्वाध - व्यक्ति

प्रकरण पहिले - आयुष्याचे छायाचित्र

प्रकरण दुसरे - मूर्ति

प्रकरण तिसरे - प्रकृति

प्रकरण चौथे - मते

प्रकरण सहावे - गुरुशिष्य

प्रकरण सातवे - वाङ्मय संसार

प्रकरण आठवे - आत्मचरित्र

उत्तरार्ध - वाङ्मय

प्रकरण पहिले - प्रेमसंन्यास

प्रकरण दुसरे - पुण्यप्रभाव

प्रकरण तिसरे - एकच प्याला

प्रकरण चौथे - भावबंधन

प्रकरण पाचवे - अपूर्ण व संकल्पित नाटके

प्रकरण सहावे - काव्य विनोद

प्रकरण सातवे - समालोचन

नाटककार गडकरी
डॉ. रामचंद्र शंकर वाळिंबे
मेसर्स जोशी आणि लोखंडे प्रकाशन, पुणे १९५७

अनुक्रमणिका

१. प्रेमसंन्यास

१. प्रेमसंन्यासाचा पहिला प्रयोग १
२. थोडा पूर्वेतिहास १
३. प्रेमसंन्यासाचा प्रमुख विषय २
४. प्रेमसंन्यासाची नाट्यरचना ३
५. प्रेमसंन्यासाचा भीषण अंत १३
६. प्रेमसंन्यास ही असफल प्रेमाची कहाणी १४
७. जयंताची मनोरमेच्या बाबतीतील वृत्ति १७
८. मनोरमेविषयाच्या त्याच्या तिरस्काराची मीमांसा १९
९. असफल प्रेमाची कहाणी २१
१०. पुनर्विवाहाच्या समर्थनासाठी द्रुमनचे उपाख्यान २१
११. सामाजिक सुधारणेच्या दोन बाजू २३
१२. गडकऱ्यांची नाट्यात्मक अलिप्तता २५
१३. सामाजिक सुधारणांचे समर्थन २६
१४. सामाजिक रूढींचा क्रूरपणा २७
१५. सनातनी बाबासाहेबांचे परिवर्तन २९
१६. विषम विवाहाचा निषेध आणि प्रेमविवाहाचे समर्थन २९
१७. असफल प्रेमाच्या यातना ३१
१८. जयंताच्या स्वभावातील वैशिष्ट्ये ३२
१९. लीलेवरील जयंताच्या प्रेमाचे स्वरूप ३३
२०. जयंताच्या विरोधी भावनांचा संघर्ष ३४
२१. मनोरमेची कैफियत ३५
२२. जयंत व लीला यांच्या प्रेमाचा इतिहास ३५
२३. जयंताच्या वृत्तीतील विसंगति ३७
२४. लीलेच्या प्रेमाचे स्वरूप ४०
२५. जयंत व लीला यांच्या विवाहात मनोरमेचा अडथळा ४०
२६. शुद्ध प्रेम व वैषयिक प्रेम यांचा संघर्ष ४२
२७. शुद्ध प्रेमाची वैषयिक प्रेमावर मात ४३
२८. जयंताचे आत्माविष्कारण ४४
२९. शरीर अभिलाषेचा प्रभाव ४५
३०. पुन्हा बंधुप्रेम ४६
३१. त्याच्या प्रेमाची चिंता ४६

३२. लीलेच्या प्रेमाचा इतिहास ४८
३३. लीलेचे आत्माविष्करण ४९
३४. स्मृतिचित्राची रमणीयता ५०
३५. रम्य ते बालपण ५१
३६. शुद्ध प्रेम आणि अभिलाषा यांचा कलह ५२
३७. लीलेचा अंतकाळचा कबुलीजबाब ५५
३८. तिचा करुण अंत ५६
३९. शुद्ध, निर्दोष प्रेमाचे स्तोत्र ५७
४०. लीलेच्या अंताला जबाबदार कमलाकरच ५८
४१. कमलाकराच्या कारस्थानाचा इतिहास ५८
४२. कमलाकराचे आत्माविष्करण ६०
४३. सारे जग मूर्ख! ६०
४४. मनोरमेच्या मनांत विषाची पेरणी ६१
४५. कमलाकराच्या सूडबुद्धीची कारणे आणि तिचे स्वरूप ६२
४६. लीलेशी त्याने केलेला अतिप्रसंग ६२
४७. दुखावलेल्या सापाचा डाव ६३
४८. त्याच्या कारस्थानाची प्रगति ६४,
४९. भीषण कल्पनाचित्रे ६५
५०. जयंताच्या फाशीची तयारी ६६
५१. लीलेचा घात ६७
५२. भेसूर प्रतिमाने ६८
५३. अपूर्ण योगसाधनाबद्दल खंत ६९
५४. इस हाथ दे, इस हाथ ले! ७०
५५. मेलोड्रॅमॅटिक व्हिलन ७०
५६. पुराणातील पातिव्रत्याचा आधुनिक अवतार ७२
५७. पातिव्रत्याची कसोटी पाहणारा विद्याधर ७५
५८. विसरभोळ्या गोकुळचा स्वच्छंद विनोद ७८
५९. रचनेचा शिथिलपणा ८०
६०. शैलीची वैशिष्ट्ये ८१

२. पुण्यप्रभाव

६१. पहिला प्रयोग ८५
६२. इतर कंपन्यांचे प्रयोग ८५
६३. पूर्वेतिहास ८६
६४. पुण्यप्रभावाची रचना ८७
६५. विनोदी प्रवेशांचे बांडगूळ ९८
६६. नाटकांतील घटनांना लागलेला काळ ९९

६७. वृंदावनाच्या सूडबुद्धीची मीमांसा १०२
६८. सूडाच्या कल्पनेचे स्वरूप १०३
६९. वृंदावनाच्या सूडबुद्धीची खरी कारणे १०२
७०. वृंदावनाच्या स्वगतांचे विश्लेषण १०६
७१. निराश प्रेमाचे वैरात रूपांतर १०७
७२. ईश्वराचे उदात्त प्रेम १०९
७३. वृंदावनाच्या वृत्तीतील स्वाभाविक मृदुता ११२
७४. कालिंदीविषयींची त्याची वृत्ति ११३
७५. त्यांचे दाक्षिण्य ११४
७६. कालिंदीच्या भावनोत्कटतेचा प्रभाव ११५
७७. वृंदावनाच्या खऱ्या प्रेमाचा कालिंदीला साक्षात्कार ११६
७८. मृदु भावना व सूडबुद्धि यांचा संगर ११६
७९. कालिंदीविषयींच्या वृंदावनाच्या मृदु भावना ११७
८०. भूपालाविषयी राजाच्या मनात विषाची पेरणी ११९
८१. भूपाल कपटाच्या जाळ्यांत सापडतो १२१
८२. वृंदावनाच्या खचणाऱ्या हृदयांतील संघर्ष १२१
८३. वृंदावनाच्या दडपून टाकलेल्या विकारांचा उद्रेक १२२
८४. क्रूरपणाच्या कातळातील हळव्या भावनांचे पाझर १२३
८५. खचणाऱ्या हृदयाचा दुबळेपणा १२४
८६. अंतर्गत संघर्षाचा परिणाम १२६
८७. डोळ्यांतील अश्रु पुसणारा दुष्कर्मयोगी १२७
८८. प्रतिष्ठेची इभ्रत राखण्याची ईर्ष्या १२८
८९. मृदु भावनांचा प्रभाव १३०
९०. वृंदावनाला एकान्तांत भेटण्याचा निश्चय १३१
९१. परिवर्तनाच्या प्रक्रियेचा विकास १३३
९२. वृंदावनाच्या भूमिकेचा विपर्यास १३७
९३. वृंदावनाचे परिवर्तन अकस्मिक नाही! १३८
९४. वृंदावनाची प्रतिमाने १४३
९५. कालिंदीच्या भावनांचे स्वरूप १४८
९६. प्रेम या कल्पनेचे तिने केलेले विश्लेषण १५०
९७. वृंदावनाची तिने केलेली निर्भर्त्सना १५१
९८. तिच्या अलौकिक त्यागाची पूर्वतयारी १५४
९९. तिच्या त्यागाच्या कल्पनेचे मूळ १५५
१००. आपल्या त्यागाची तिने मांडलेली भूमिका १५६
१०१. तिच्या त्यागातील अतिमानुषपणा १५६
१०२. वसुंधरेच्या स्वभावातील वैशिष्ट्ये १५७

१०३. ईश्वराच्या बाबतीतील वसुंधरेची वृत्ति १५८
१०४. वसुंधरेची पातिव्रत्याची कल्पना १५९
१०५. तिच्या वृत्तीतील काव्यात्मता १६०
१०६. स्त्रीसुलभ भावनांचा प्रभाव १६१
१०७. वृंदावनाच्या नजरेतील चमक १६२
१०८. वृंदावनाच्या राक्षसी वासनेचा प्रतिकार १६२
१०९. अपत्याचा बळी देण्याचे दिव्य १६३
११०. तिच्या भयंकर दिव्याची मीमांसा १६४
१११. वसुंधरेच्या मृदु भावनांचे प्रत्यंतर १६५
११२. प्रियतम सुखाचा संन्यास १६६
११३. वृंदावनाला एकान्तात भेटण्याचा निर्धार १६७
११४. वृंदावनाच्या राक्षसी वासनेवर मात १६८
११५. वसुंधरेच्या पुण्यप्रभावाचे व वृंदावनाच्या परिवर्तनाचे मर्म १७२
११६. भूपालाच्या स्वभावातील वैशिष्ट्ये १७२
११७. भूपालाच्या काव्यात्म वृत्तीचा प्रकर्ष १७३
११८. अज्ञेयाची आसक्ति १७४
११९. बुद्धि व भावना यांचा संघर्ष १७५
१२०. बुद्धितेजाचा हृदयरसाशी प्रीतिसंगम १७६
१२१. विचारांचे व भावनांचे विश्लेषण १७६
१२२. तात्त्विक सिद्धान्तांचे विवेचन १७७
१२३. विनोदी प्रवेशांची कामगिरी १७८
१२४. विनोदी प्रवेशातील मार्मिक उपहास १८१
१२५. गंभीर प्रवेशातील सुभाषिते १८३
१२६. आकर्षक पदबंधांची गुंफण १८३
१२७. मोहक कल्पनाचित्रे १८४
१२८. गद्य रचनेतील लयबद्धता १८६
१२९. अनुप्रासाची वाढती आसक्ति १८७

३. राजसंन्यास

१३०. पहिला प्रयोग १८९
१३१. राजसंन्यासाचा पूर्वेतिहास १८९
१३२. राजसंन्यासांतील प्रमेय १९१
१३३. इतिहासाची साक्ष १९१
१३४. संभाजीबरोबर इतरांचा नाश १९५
१३५. तुळशीचा बेताल स्वच्छंदपणा १९६
१३६. संभाजीचा अतिरेकी उन्माद १९८
१३७. संभाजीचा विनाश २००

- १३८. पश्चात्तापाने पोळलेल्या हृदयाचे अक्कंदन २०१
- १३९. साबाजीचा अलौकिकत्याग २०४
- १४०. प्रणयोन्मादाचे कठोर त्यागांत रूपांतर २०६
- १४१. प्रेताच्या टाळवरील लोणी खाणारा जिवाजी २११
- १४२. राजसंन्यासातील शब्दसृष्टि २१३
- १४३. विशेषणांचे वैभव २१४
- १४४. सरस कल्पनाचित्रे २१५
- १४५. गद्यातील लयबद्धतेची परिसीमा २१६
- १४६. अनुप्रासाचा व्यतिरेकी हव्यास २१९.

४. एकच प्याला

- १४७. पहिला प्रयोग २२१
- १४८. एकच प्याल्याचा पूर्वेतिहास २२१
- १४९. एकच प्याल्याची रचना २२३
- १५०. रचनेचा स्वैरपणा २३३
- १५१. एकच प्याल्याचा विषय २३४
- १५२. भवितव्यतेची छाया २३८
- १५३. सुधाकराच्या स्वभावातील मर्मस्थाने २४०
- १५४. आत्यंतिक मनोवृत्तीच्या प्रभावाला अवसर २४२
- १५५. कोर्टातील विचित्र घटना २४३
- १५६. अपमानाच्या असह्य जाचण्या २४४
- १५७. दारूच्या मोहाचा पहिला क्षण २४५
- १५८. करुणनाट्याचे बीज २४५
- १५९. या बीजाचा विस्तार झाला नाही २४६
- १६०. सुधाकराचा दुबळेपणा २४९
- १६१. संघर्षाचा अभाव २५०
- १६२. आत्यंतिक मनोवृत्तीमुळे अघःपात २५१
- १६३. सिंधूची असमर्थता २५२
- १६४. रामलालची निष्क्रियता २५३
- १६५. बेताल अनर्थाचा कळस २५५
- १६६. सिंधूच्या यातनांच्या दर्शनाने पश्चात्ताप २५७
- १६७. सुधाकराच्या पश्चात्तापाची मीमांसा २५७
- १६८. हरपले श्रेय पुन्हा मिळविण्याची तळमळ २६४
- १६९. भितरा ओशाळेपणा २६५
- १७०. गतपातकांची पिशाचें २६७
- १७१. पाजी संभावितपणाचे दर्शन २६८
- १७२. हे स्थित्यंतर असंभाव्य नाही! २७०

१७३. बेडगार्डनवरील प्रवेशाचे कार्य २७१
१७४. निर्वाणीच्या निराशेतील वैताग २७२
१७५. मंदिरेच्या अपार सामर्थ्याचा महिमा २७४
१७६. वैयक्तिक अनुभूतीतून झालेला भावनोद्रेक २७५
१७७. मृत्यूची अनावर ओढ २७८
१७८. निर्वाणीच्या निराशेत स्फुरलेले काव्य २७९
१७९. दुर्दैवी जीवनाचे भीषण भरतवाक्य २८१
१८०. निर्वाणीच्या निराशेतील व्यक्तित्वाचा आविष्कार २८२
१८१. सिंधूची घराशी झालेली एकरूपता २८३
१८२. सुधाकराभोवती घुटमळणारे मन २८४
१८३. भावी अनर्थाच्या कल्पनेने आलेली खिन्नता २८४
१८४. सिंधूची दुबळी निष्प्रियता २८६
१८५. सिंधूच्या स्वभावाचा अपरिहार्य परिपाक २८८
१८६. सिंधूच्या निर्णयाची मीमांसा २८९
१८७. दुबळेपणातून निर्माण झालेला कठोरपणा २९३
१८८. सिंधूच्या यातनांचा प्रभाव २९३
१८९. तिचा भीषण अंत २९४
१९०. सिंधूच्या स्वभावाचा अपरिहार्य परिपाक २९५
१९१. रामलालच्या भूमिकेचे मर्म २९६
१९२. दुबळ्या मनाची मोहवशता २९८
१९३. रामलालचे आत्माविष्करण ३००
१९४. सामाजिक जीवनातील विसंगति ३०१
१९५. सामाजिक सुधारणेतील आत्मवंचना ३०१
१९६. रामलालच्या भूमिकेची दोन कार्ये ३०२
१९७. रचनेतील शिथिलता ३०३
१९८. भगीरथाच्या उपाख्यानामागील भूमिका ३०४
१९९. भगीरथाचा अलौकिक त्याग ३०६
२००. रचनेतील वैगुण्य ३०९
२०१. जगनिंदक तळिरामाच्या भूमिकेचे मर्म ३१२
२०२. आर्यमंदिरामंडळाची कामगिरी ३१६
२०३. गद्यशैलीचे सोज्वळ रूप ३१९
२०४. अनुप्रासाच्या हव्यासाची सौम्यता ३२२.

५. भावबंधन

२०५. पहिला प्रयोग ३२३
२०६. भावबंधनाचा पूर्वेतिहास ३२३
२०७. सर्वस्वाचा त्याग हीच भावबंधनाची मध्यवर्ती कल्पना ३२५

२०८. पाखंडी घनश्यामाचे भावनाशून्य जग ३३०
२०९. काव्यात्म प्रेमाची करुण कहाणी ३३०
२१०. भावबंधनाची रचना ३३०
२११. दोन आख्यानांचे एकत्र गुंफलेले धागे ३३६
२१२. परिणामशून्य अन्त ३३९
२१३. प्रमुख पात्रांच्या स्वभावांतील मर्मस्थाने ३४०
२१४. पहिल्या प्रवेशाचा पाल्हाळ ३४१
२१५. प्रभाकर व लतिका यांचा फटकळपणा ३४२
२१६. धुंडिराजाबरोबर घनश्यामाचे आगमन ३४२
२१७. घनश्यामाचा पाणउतारा ३४३
२१८. घनश्यामाने केलेला प्रतिकार ३४४
२१९. लतिकेच्या फटकळपणाची भूमिका ३४५
२२०. घनश्यामाने मालतीला दाखविलेले सौजन्य ३४६
२२१. घनश्यामाच्या स्वभावांतील मर्मस्थाने ३४७
२२२. घनश्यामाकडे झुकणारी सहानुभूति ३४८
२२३. सूडाच्या अघोरी निश्चयाचा विसंगतपणा ३४८
२२४. खुनशीपणाच्या भूमिकेची तयारी ३४९
२२५. घनश्यामाच्या कारस्थानाची नांदी ३५२
२२६. महेश्वरावर सोपविलेली कामगिरी ३५३
२२७. धुंडिराजाचा गळफास ३५६
२२८. धनेश्वराला गुंतविण्याची तयारी ३५८
२२९. धुंडिराजाचा विचित्र निर्धार ३६०
२३०. धुंडिराजाची घिसाडघाई ३६१
२३१. लतिकेची दिरंगाई ३६२
२३२. मनोहराचा मनोभंग ३६३
२३३. मालतीच्या त्यागाचे दिव्य ३६५
२३४. मनोहराच्या प्रेमभंगाचे मालतीने केलेले नाटक ३६८
२३५. मनोहराच्या निष्ठेची उत्कटता ३७३
२३६. काव्यात्म प्रेमाची करुण कहाणी ३७४
२३७. प्रेमापेक्षा त्याग श्रेष्ठ ३७५
२३८. आशेची कल्पनाचित्रे ३७६
२३९. मालतीच्या सूडाच्या कारस्थानाची परिणति ३७८.
२४०. धनेश्वराच्या दस्तऐवजांचा कबजा ३७९
२४१. घनश्यामाची भीषण प्रतिमाने ३८१
२४२. धनेश्वराचा फास आवळण्याची तयारी ३८२
२४३. लमनाचा बेत रद्द करण्याचा धनेश्वराचा निर्धार ३८२

२४४. लतिकेच्या मागणीचा समारंभ ३८३
 २४५. गळा दाबून घेतलेली संमति ३८४
 २४६. अपमानाची सव्याज परतफेड ३८५
 २४७. स्मशानांत पुरलेल्या कागदांचा शोध ३८६
 २४८. मालतीची व धनेश्वराची भेट ३८६
 २४९. मालतीचा स्पष्टवक्तेपणा ३८७
 २५०. लतिकेचा त्यागाचा निश्चय ३८७
 २५१. लतिकेचा निष्ठुर पाणउतारा ३८८
 २५२. अलौकिक त्यागाचे प्रात्यक्षिक ३९१
 २५३. घनश्यामाचा नाठाळ पाखंडीपणा ३९२
 २५४. घनश्यामाच्या परिवर्तनाची मीमांसा ३९२
 २५५. रचनेच्या बाबतीतील प्रमाद ३९९
 २५६. कुरूपतेवर आधारलेला आडमाप विनोद ४०२
 २५७. रचनेतील शिथिलपणा ४०८
 २५८. गांभीर्याने भारावलेले नाटक ४०८
 २५९. शैलीची वैशिष्ट्ये ४०९
 २६०. गडकऱ्यांच्या नैराश्याचा प्रभाव ४१२.

वरेरकर आणि मराठी रंगभूमी
द.रा. गोमकाळे
व्हीनस प्रकाशन, पुणे १९५८

प्रस्तावना - श्री.ना. बनहट्टी

थोडेसे आत्मनिवेदन

१. वरेरकर आणि मराठी रंगभूमी
२. मामांच्या नाटकांनी सजविलेली मराठी रंगभूमी
३. मामांच्या नाटकांची प्रेरणा व परंपरा
४. नाटकांचे मूल्यमापन करतांना उत्पन्न होणारे काही प्रश्न
उत्तरार्ध
५. मामांची नाटके
 १. प्रयोगावस्था अथवा कुंजविहारी कालखंड
 २. रंगभूमीचा उत्कर्ष कालखंड अथवा सत्तेचे गुलाम कालखंड
 ३. रंगभूमीचा आपत्काल कालखंड
६. मामांच्या नाटकातील संवाद
७. फलश्रुति

राम गणेश गडकरी
चिंतामण गणेश कोल्हटकर
ह.वि. मोटे प्रकाशन, मुंबई प्र.आ.१९५९

राम गणेश गडकरी यांच्या चाळिसाव्या स्मृतिदिनानिमित्त बहुरूपी या ग्रंथातून विभाग काढून पुस्तकरूपाने सदर केले. ४० पृष्ठांचा नवा मजकूर - 'संचार' या मथळ्याखाली यात चिंतामणरावानी गडकऱ्यांच्या नाटकातील आपल्या भूमिकांचे अभिनय दृष्ट्या निवेदन केले आहे.

अनावरण - श्री.के. क्षीरसागर
राम गणेश गडकरी
संचार
भूमिकेच्या अंतरंगातील नाटककार

श्रीपादकृष्ण वाङ्मयदर्शन
वा. ल. कुलकर्णी
पॉप्युलर बुक डेपो, मुंबई १९५९

निवेदन

श्रीपाद कृष्णांचा जीवनपट

प्रास्ताविक

श्रीपाद कृष्णांची टीका

श्रीपाद कृष्णांची नाटके

श्रीपाद कृष्णांची नाटके : टिप्पणी

वीरतनय मूकनायक गुप्तमंजूष, संगीत मतिविकार प्रेमशोधन, संगीत वधूपरीक्षा, संगीत सहचारिणी, जन्मरहस्य
परिवर्तन, शिवपावित्र्य श्रमसाफल्य मायाविवाह

श्रीपाद कृष्णांचा विनोद : सुदाम्याचे पोहे

श्रीपाद कृष्णांचे कथा वाङ्मय

श्रीपाद कृष्णांची कविता

सूचि

संपूर्ण गडकरी
गो. य. राणे
प्रस्तावना - आचार्य प्रल्हाद केशव अत्रे

अनुक्रम

१. प्रेमसंन्यास
२. पुण्यप्रभाव
३. राजसंन्यास
४. एकच प्याला
५. भावबंधन
६. संपूर्ण बाळकराम
७. वाग्वैजयंती
८. परिशिष्टे

अत्रे आणल मराठी रंगभूमी
द. रा. गोमकाले
व्हीनस प्रकाशन, पुणे १९६२

अनुक्रमणिका

१. अत्र्यांनी पदार्पण केलेले मराठी रंगभूमीचे नाट्याविश्व
२. वास्तववादी नवनाट्य आणल अत्र्यांनी नाटके
३. अत्र्यांच्या नाटकांवरील काही ठळक आक्षेप
- ॡ. समीक्षणाची दृष्टि, दृष्टिकोन, मर्यादा निर्णायक निकष
५. अत्र्यांची सुखात्म नाटके
६. अत्र्यांची गंभीर नाटके
७. अत्र्यांची नाटकांतील संवाद, भाषा, संगीत आणल विनोद
- ॢ. अत्र्यांच्या नाट्यकर्तृत्वाचे यशापयश
ग्रंथकार व व्यक्तिसूची
ग्रंथ सूची
संदर्भ लेखांची सूची
संदर्भ ग्रंथ सूची

अप्रकाशित गडकरी
संपादक आणि प्रस्तावना
प्रल्हाद केशव अत्रे
ह.वि. मोटे प्रकाशन १९६२

अनुक्रम

प्रस्तावना

कथासाहित्य

नाट्य

काव्य

स्मरणार्थ टिपण

अभ्यासाची टिपणे

रोजनिशीतील पाने

राम गणेश गडकरी यांनी लिहिलेली पत्रे

राम गणेश गडकरी यांना आलेली पत्रे

परिशिष्ट

सूची

नाटककार देवल : व्यक्ति आणि वाङ्मय

काव्यविहारी

जोशी ब्रदर्स बुकसेलर्स अँड पब्लिशर्स

अप्पा बळवंत चौक, पुणे १९६३

प्रस्तावना - श्री.के. क्षीरसागर

१. जीवनवृत्तान्त
२. व्यक्तिपरिचय
३. दुर्गा
४. विक्रमोर्वशीय
५. मृच्छकटिक
६. झुंझारराव
७. शापसंभ्रम
८. शारदा
९. संशयकल्लोळ

परिशिष्ट १ ले देवलांच्या कुंडलीचे विवेचन

परिशिष्ट २ रे देवलांच्या कुंडलीचे विवेचन

नाटककार खाडिलकर
पु. रा. लेले
जोशी आणि लोखंडे प्रकाशन, पुणे १९६४

अनुक्रमणिका

१. खाडिलकर म्हणजे नाटक
२. दुसऱ्या सुवर्णसंवत्सरपंचकाची ललकारी
३. नाट्यलेखनाची पूर्वतयारी
४. नेपाळांतील कौलांचा कारखाना
५. महाराष्ट्र नाटक मंडळी
६. 'सवाई माधवराव यांचा मृत्यु'
७. 'कीचकवधा'चा संदेश
८. 'कीचकवधा'ची नांदी
९. 'कीचकवधा'चे सामर्थ्य
१०. खाडिलकरांची लोकप्रियता
११. टिळकांचा खटला
१२. 'भाऊबंदकी'
१३. 'प्रेमध्वज'
१४. ललित आमोदिका - 'मानापमान'
१५. बालगंधर्वाच्या हिताची कळकळ
१६. पराक्रमा, तुझे नाव खाडिलकर!
१७. खाडिलकरांचा यज्ञ
१८. विद्याहण
१९. सत्त्वपरीक्षा
२०. तृतीय सुवर्णसंवत्सर पंचक
२१. द्रौपदी

नाट्याचार्य देवल
श्रीनिवास नारायण बनहट्टी
प्रकाशक - श्री.ना. बनहट्टी १९६७

अनुक्रमणिका

१. उपोद्घात
२. त्रोटक चरित्र
३. इझाबेला आणि दुर्गा
४. मृच्छकटिक : मूळ आणि मराठी अवतार
५. विक्रमोर्वशीय : कालिदास आणि देवल
६. अथेल्लो आणि झुंझारराव
७. संशयकल्लोळ, त्याचा पूर्वावतार आणि त्याचे विलायती मूळ
८. कादंबरी आणि शापसंभ्रम
९. सुगुणमंजिरी शारदा
१०. जीवनकार्य

परिशिष्ट : साधनसमग्री

१. काही नाटकांच्या हकीकती
२. तत्कालीन अभिप्राय
३. शारदेच्या सुरस कथा
४. मालकी हक्काची जपणूक आणि द्रव्याची संपादनूक
५. अभिनयाचार्य देवल
६. इतर आठवणी व आख्यायिका
७. देवलांवरील मृत्युलेख
८. आधार, खुलासा व अधिक माहिती
सूची
शुद्धिपत्र

कोल्हटकर आणि हिराबाई
प्रा. म. ल. वराडपांडे
साहित्य सहकार संघ प्रकाशन १९६९

अनुक्रमणिका

१. प्रस्तावना - श्री ग.त्र्यं. माडखोलकर पृ.१-५१
२. पार्श्वभूमि - श्री श्री.कृ. कोल्हटकरांच्या काळातील मराठी रंगभूमी पृ.१-७१
कोल्हटकर व हिराबाई यांचा स्नेहबंध
हिराबाद आणि तत्कालीन रंगभूमी
हिराबाईनी लिहिलेली मराठी नाटके - जयद्रथ - विडंबन, संगीत दामिनी
३. टीपा पृ.७४-१०२
४. हिराबाई पेडणेकर यांची जन्मपत्रिका पृ.१०२
५. पत्रव्यवहार १) श्री कोल्हटकर - गुर्जर पत्रव्यवहार पृ.१०५-१०९
२) श्री कृ. ना. नेने यांचा पत्रव्यवहार पृ.११०-११९
३) श्री पु.रा. लेले व श्री ग.त्र्यं. माडखोलकर यांचा पत्रव्यवहार पृ.१२०-१२६
४) श्री गणपतराव बोडस व श्री माडखोलकर यांचा पत्रव्यवहार पृ.१२७-१२८
५) श्री स.ह. कुलकर्णी व श्री गणपतराव बोडस यांचा पत्रव्यवहार पृ.१२९
६) श्री सु.शा. माद्रेकर व श्री माडखोलकर यांचा पत्रव्यवहार पृ.१२९-१३२
७) इतर पत्रव्यवहार पृ.१३३-१४०
६. परिशिष्ट - १ हिराबाईचे साहित्य - काही वेचे पृ.१४१-१५८
परिशिष्ट - २ आद्य नाटककार 'सोनाबाई' व मराठी रंगभूमी पृ.१५९-१७०
परिशिष्ट - ३ श्री श्री.कृ. कोल्हटकरांचे नाट्यविषय काही विचार पृ.१७१-१७५
परिशिष्ट - ४ श्री विष्णुदास भावे यांनी लिहिलेली त्यांच्या पदसंग्रहाची प्रस्तावना पृ.१७७-१८६

'जीवन-गाथा' : अध्यायांचा अनुक्रम

प्रथम पर्व

प्रभात १८७१-१९०२

१. कोल्हटकर घराणे ७
२. चुलत्याच्या सहवासात १२
३. डेक्कन कॉलेजात १७
४. पहिला टीकात्मक लेख २९
५. नाट्यक्षेत्रांत पहिला पदक्षेप ४०
६. काका-तात्यांचा अतूट स्नेह ६२

द्वितीय पर्व

मध्यान्ह १९०२-१९२०

१. 'मूकनायक'ची जडण-घडण ७१
२. कल्पनेची उत्तुंग भारी ८४

३. कटवाले पाताळांत, नाटकवाले स्वर्गांत ९१
- ‘जीवनगाथा’ :
४. प्रातिनिधीक ग्रंथसमीक्षा ९९
५. सुदाम्याचे अवतरण ११३
६. ज्योतिःशास्त्र : व्यासंग व लेखन १३१
७. १८ धान्यांचे कडबोळे १४०
८. पुनश्च नाट्यसृष्टि १५३
९. साहित्य : स्वाध्याय, सहवास, समीक्षा २०१
१०. कथा-कवितांची हाताळणी २४५
११. नाट्य-लेखन : संगीताकडून गद्याकडे २६०
१२. सुदामा : सौंदर्य, संयम नि सूचकता २८०
१३. सदा-सतेज ‘सुदामा’ : समाजाचा सुग्रास २८९
१४. हसणाऱ्या सिंहाचे तीन सांगाती ३००

श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर - व्यक्ति दर्शन
ग. त्र्यं. माडखोलकर
१९७० मुंबई

अनुक्रम

निवेदन

गुरुंच्या सान्निध्यांत

गणिकामैत्री

कोल्हटकर आणि हिराबाई

खाडिलकरांच्या नाट्यकृती
ना. सी. फडके
कुलकर्णी ग्रंथागार १९७२

अनुक्रम

विभाग पहिला

१. परामर्श

विभाग दुसरा

परीक्षण आणि रसग्रहण

२. सत्वपरीक्षा

३. द्रौपदी

४. मेनका

५. कांचनगडची मोहना

६. सवाई माधवराव यांचा मृत्यू

७. भाऊबंदकी

८. मानापमान

९. विद्याहरण

१०. स्वयंवर

११. कीचकवध

श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर
मनोहर लक्ष्मण वराडपांडे
साहित्य अकादेमी नवी दिल्ली १९७२

अनुक्रम

जीवनचरित्र
विनोदपीठाचे आचार्य
नाटककारांचे नाटककार
आधुनिक समीक्षेचे जनक
बहुमुखी प्रतिभा
वाङ्मय-सूची आणि संदर्भ - लेखनसूची

निवडक कोल्हटकर
वि. स. खांडेकर
महाराष्ट्र राज्य शिक्षण विभाग सचिवालय, मुंबई १९७२

अनुक्रम

निवेदन : नामदार शिक्षणमंत्री अनंत नामजोशी

प्रास्ताविक : वि.स. खांडेकर

हे प्रभो विभो (नमन)

नाट्यदर्शन

१. उगिच का कांता गांजिता
२. मुग्ध प्रेम आणि मुक्त निसर्ग
३. भावाचं प्रेम की प्रेमाचा भाव
४. दोन बायकांचा दादला
५. प्रेमाचा पथ सुगम असेना !
६. जेव्हा स्त्रियांचे राज्य सुरू होते

विचारदर्शन

१. संगीत शापसंभ्रम नाटक
२. आमच्यातला राष्ट्रीय सद्गुणांचा अभाव
३. मराठी संप्रदाय व म्हणी - व्युत्पत्ति चर्चा
४. 'रागिणी'चे वैशिष्ट्य
५. अर्धशतकातील स्थित्यंतरे
६. आमची समाजरचना

विनोददर्शन

१. चोरांचे संमेलन
२. चित्रगुप्ताचा जमाखर्च
३. आमचे बैठे खेळ
४. साधुसंत

परिशिष्ट १

१. सृष्टिदेवता आणि हृदयदेवता (कविता)
२. बबीची तयारी (गोष्ट)
३. श्यामचे बाल्य (श्यामसुंदर कादंबरीतील उतारा)
४. महाराष्ट्र गान

परिशिष्ट २

श्रीपाद कृष्णांचा जीवनपट

परिशिष्ट ३

श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर यांची वाङ्मय - संपदा

नाट्याचार्य खाडिलकर - चरित्र आणि कार्य
ना. सी. फडके
कुलकर्णी ग्रंथागार, पुणे १९७२

अनुक्रम

१. धीरवीर पुरुषपदा नमन असो !
२. खाडिलकरांची झुंजार लेखणी आणि वाणी!
३. लक्ष्मीधर : एक अविस्मरणीय विनोदी व्यक्तिरेखा
४. कवि कृष्णांचा पद्यविलास
५. मला दिसलेले व समजलेले नाट्यचार्य खाडिलकर

नाट्याचार्य खाडिलकरांची नाट्यकला

नीलकंठ यशवंत खाडिलकर

नवा काळ प्रेस, मुंबई १९७३

अनुक्रम

नांदी

शुभचिंतन - यशवंत कृष्ण उर्फ आप्पासाहेब खाडिलकर

पुरुषार्थी झुंज

कीचकवधाची हॅम्लेटवर मात

नाट्याचार्य खाडिलकर नि बालगंधर्व

खाडिलकरांची नाट्यसृष्टी

नाट्याचार्यांची नाटके : उपयुक्त माहिती

नाट्याचार्यांनी सांगितलेले नाट्यमर्म व तंत्र

नाट्याचार्यांनी केलेले नाट्यपरीक्षण

नाट्याचार्यांच्या जीवनातील महत्त्वाच्या घटना

नाट्याचार्य कृ. प्र. खाडीलकर
नरहर रघुनाथ फाटक
मौज प्रकाशन गृह, मुंबई १९७३

खाडिलकरांच्या जन्मशताब्दी समारंभानिमत्त प्रकाशित
विषयानुक्रमणिका

प्रकरण पहिले - विद्यार्जन व कार्यारंभ

प्रकरण दुसरे - वृत्तपत्रीय तेजस्वी कामगिरी

प्रकरण तिसरे - रंगभूमीची सेवा

प्रकरण चौथे - संसार आणि स्वभाव

परिशिष्ट पहिले

नवकाळ पत्राचा प्रारंभ (एक आठवण)

परिशिष्ट दुसरे

टिळकगौरव चिरोल खटला गीतारहस्य

परिशिष्ट तिसरे

बाबला खून व ब्रिटिश सरकार

इंग्लंडची नैतिक अधोगति

शहाजी व शिवाजी

शिवाजी आणि सह्याद्री

शिवाजी आणि कोकणपट्टी

शिवाजी आणि मुसलमान

शि. म. परांजपे

साधू-संत आणि राष्ट्रभक्त

काँग्रेस आणि उष्ट्यातील रस

चिकाटीचे स्वरूप

कायदा आणि न्याय

गनिमी काव्याची लढाई

सर्वात मुंबईच का?

विद्वान नाहीत

मेलेल्यांना खाऊन जगणे

परिशिष्ट चवथे

नागपूर साहित्य संमेलन, अध्यक्षीय भाषण

परिशिष्ट पाचवे

ठळक घटनांचा कालपट

तेडुलकरांचे नाटक : पाठ्य व प्रयोग
रमेश धोंगडे
दिलीपराज प्रकाशन, पुणे १९७९

भाष्यकार - प्रा. प्रभाकर पाध्ये

प्रस्तावना - दत्तात्रय के. बर्वे

१. नाटककार तेडुलकर
२. तेडुलकर आणि त्यांचे समकालीन
३. तंत्र आणि प्रयोग
४. शांतता ! कोर्ट चालू आहे
५. न पचलेले नाटक
६. सखाराम बाइंडर
७. घाशीराम कोतवाल
८. तेडुलकरांच्या एकांकिका
९. तेडुलकरांची नाटके : कालानुक्रम

आणखी गडकरी
डॉ. मधुकर आष्टीकर
विदर्भ साहित्य संघ, नागपूर १९८१

- कै. राम गणेश गडकरी यांचे अप्रकाशित साहित्य संकलन व भाष्य
१. कै. राम गणेश गडकऱ्यांनी मांडलेली ती कुंडली
 २. “रमे” - “तारे” - “रमा” - “तारा”
 ३. अमूर्त भावनांच्या उद्रेकाचे विस्फोट
 ४. राइचा पर्वत गडकऱ्यांनीच केला

गडकऱ्यांची नाट्यसृष्टी
वसंत शांताराम देसाई
सोमय्या पब्लिकेशन्स, मुंबई १९८२

गडकऱ्यांच्या नाट्यसृष्टीविषयी समतोल विचार करण्यासाठी हे लेखन

१. राम गणेश गडकरी
२. प्रेमसंन्यास
३. पुण्यप्रभाव
४. एकच प्याला
५. भावबंधन
६. राजसंन्यास नाटकाची भाषा
७. सिंहावलोकन

परिशिष्ट १

परिशिष्ट २

सूची

परिशिष्ट १ - राम गणेश गडकरी यांचा जीवनपट

परिशिष्ट २ - गडकऱ्यांच्या नाटकात भूमिका केलेले काही नामवंत नट

निवडक वरेरकर
सदा कन्हाडे
अभिनव प्रकाशन, मुंबई १९८३

मामा वरेरकरांच्या जन्मशताब्दी समारोह प्रसंगी हा संग्रह प्रकाशित
अनुक्रमणिका

१. प्रास्ताविक
२. लेख व भाषणे
 १. वाङ्मय आणि वास्तववादी यथार्थता
 २. नव्या जगाची निर्मिती
 ३. साहित्य आणि प्रेरणा
३. आत्मचरित्र
 १. पहिली मागणी
 २. बंगाली रंगभूमी
 ३. गडकरी यांची भेट
 ४. महाराष्ट्र रंगभूमी आणि राजकारण
 ५. लो. टिळक वरेरकरांचे नाटक पाहातात
 ६. नाटकांचे प्रेक्षकवर्ग
 ७. आधुनिक नेपथ्याचा पहिला प्रयोग
 ८. पहिली डॉक्युमेन्टरी
 ९. गांधीजींचा मिठाचा सत्याग्रह
४. नाट्य :
 १. हाच मुलाचा बाप
 २. संन्यासाचा संसार
 ३. सत्तेचे गुलाम
 ४. सोन्याचा कळस
 ५. उडती पाखरे
 ६. सारस्वत
 ७. भूमिकन्या सीता
 ८. नवा जमाना (एकांकिका)
 ९. जरठ (श्रुतिका)
५. कथा - कादंबरी
 १. पुढाऱ्यांचा पुढारी
 २. देव आणि देवी
 ३. मी पुन्हा ढोल घेतला
 ४. वादळानंतर (कथा)

संदर्भसूचि

वाङ्मयसूचि

संपूर्ण गडकरी
खंड पहिला आ.दु.
महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई १९८४

प्रदीर्घ प्रस्तावना - आचार्य प्रल्हाद केशव अत्रे

अनुक्रम

प्रेमसंन्यास

पुण्यप्रभाव

राजसंन्यास

एकच प्याला

खंड दुसरा

अनुक्रम

भावबंधन

संपूर्ण बाळकराम

वाग्वैजयंती

परिशिष्टे

गडकऱ्यांची हस्तलिखिते

गडकरी - सर्वस्व
आचार्य अत्रे
डॉ. स. गं. मालशे, परचुरे प्रकाशन मन्दिर, मुंबई १९८४

अनुक्रमणिका

१. उपोद्घात
२. व्यक्तिमत्त्व
३. झपूझी : संस्कारचित्र
४. काव्य
(अ) समालोचन
(आ) तीन उपेक्षित कविता
५. गडकऱ्यांचा विनोद
६. गडकऱ्यांची नाटके
(अ) प्रेमसंन्यास
(आ) पुण्यप्रभाव
(इ) राजसंन्यास
(ई) एकच प्याला
(उ) भावबंधन
७. उपसंहार
संदर्भसूची
निर्देशसूची

शिरवाडकरांची नाटके
शोभा देशमुख
काँटिनेंटल प्रकाशन, पुणे १९८४

अनुक्रम

१. कवि कुसुमाग्रज आणि वि.वा. शिरवाडकर
२. शिरवाडकरांच्या नाटकांचा अविष्कार
३. शिरवाडकर आणि मराठी रंगभूमी
४. नटसम्राट आणि नाट्यसम्राट
संदर्भसूची

प्रतिभा सम्राट : राम गणेश गडकरी
माधव गडकरी
श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे १९८५

अनुक्रमणिका

१. गुण गणदेवीचा, जन्म नवसारीचा
२. गुजरातचे देणे, मराठीचे लेणे
३. उल्हास नदीच्या तीरावर
४. पुण्यनगरीत गडकरी
५. १३६ कसबा पुणे
६. सीताबाई आणि रमाबाई
७. कवितेतील गडकरी
८. नाटकातील गडकरी
९. नाटक मंडळीच्या बिऱ्हाडी
१०. नाते गुरू - शिष्यांचे
११. गडकरी, गोवा आणि कोकण
१२. सावनेरची अखेर
१३. गडकरी, गुर्जर आणि वरेरकर
१४. शिष्योत्तम अत्रे आणि समीक्षक खांडेकर
१५. चुका वाद व मतभेद
१६. मरणोत्तर भाग्य
जीवनपट
संदर्भसूची, नामसूची

तेडुलकरांची नाटके
डॉ. चंद्रशेखर बर्वे
राजहंस प्रकाशन १९८५

भाग : एक

नाट्य म्हणजे काय?
प्रयोगावाचून नाटकाला अस्तित्व असते का?
नाटकातील नवता म्हणजे काय?

भाग : दोन

नाट्यसृष्टी - तेडुलकर पूर्व
नाट्यसृष्टी - तेडुलकर समकालीन

भाग : तीन

तेडुलकरांची लेखनप्रकृती
तेडुलकरांची नाट्याभिरुची
तेडुलकरांची नाटके : क्रमशः परामर्श
पुरवणी

भाग : चार

तेडुलकरांची नाटके - साकल्याने विचार
तेडुलकरांवरील नाट्यचौर्याचे आक्षेप
तेडुलकरांचे श्रेय
भरतवाक्य
संदर्भ - टीपा

भाग : पाच

ते - मरणोत्तर निरिक्षणे
'तेडुलकर - आठवणारे + आकळणारे'

कानेटकरांची नाट्यसृष्टी
राजन जयस्वाल
सृजन प्रकाशन, नागपूर १९८७

शुभेच्छा - वि.वा. शिरवाडकर
प्रस्तावना - डॉ.सौ. आशा सावदेकर

अनुक्रम
कानेटकरांचा नाट्यप्रवास
संगीत आणि स्वगत
ऐतिहासिक व पौराणिक नाटके
सामाजिक नाटकांचे मूल्यमापन
मुलाखती
कानेटकरांच्या नाटकातील अर्पणपत्रिका
जिथे गवतास भाले फुटतात
पुनश्च रायगड
परिशिष्ट
तळटीपांचे संदर्भ

मो. ग. रांगणेकरांची नाट्यसिद्धी
डॉ. मोहिनी वर्दे
लोकवाङ्मय गृह, मुंबई १९९०

अनुक्रमणिका

१. रांगणेकरांच्या काळातील सांस्कृतिक मंच
२. रांगणेकरांचे व्यक्तिमत्त्व आणि नाट्यलेखन
३. रांगणेकरांचे नाटक आणि सामाजिकता
४. रांगणेकरांच्या नाटकातील परंपरा आणि नवता
५. रांगणेकरांची दृश्यप्रेरणामूलक नाट्यप्रतिभा
६. रांगणेकरांच्या नाटकांतील संगीत
७. रांगणेकर : नव्या काळाचा नवा नाटककार
निवडक संदर्भ ग्रंथ - नियतकालिके सूची
परिशिष्ट
संदर्भ सूची
छायाचित्र

खानोलकरांचे नाटक
डॉ. माधवी वैद्य
नीहारा प्रकाशन, पुणे १९९१

प्रस्तावना - काळोख आणि आकाश - डॉ. भालचंद्र फडके
एक शून्य बाजीराव
सगेसोयरे
श्रीमंत पतीची राणी
अवध्य
कालाय तस्मै नमः
हयवदन
अजब न्याय वर्तुळाचा
रखेली
सं. अभोगी
खानोलकरांची अप्रकाशित नाटके
अद्भूत नाटके : अतिमानवी पातळीचा उपयोग
समारोप
खानोलकरांच्या समग्र साहित्याचा विचार

जयवंत दळवींची नाटके : एक अंतर्वेध

स्वाती कर्वे

प्रकाशक - एल.व्ही तावरे, पुणे १९९३

अंतरंग

- प्रकरण १ जयवंत दळवी यांच्या नाट्यलेखनातील अनुभवविश्व
- प्रकरण २ दळवींच्या नाटकांचे अंतरंग
१.	सभ्य गृहस्थ हो	२.	संध्या छाया
३.	बॅरिस्टर	४.	सूर्यास्त
५.	महासागर	६.	दुर्गा
७.	सावित्री	८.	पुरुष
९.	मुक्ता	१०.	पर्याय
११.	हरि अप हरी	१२.	स्पर्श
१३.	किनारा	१४.	कालचक्र
१५.	नातीगोती	१६.	मी राष्ट्रपती
१७.	लग्न		
- प्रकरण ३ दळवींच्या नाट्यलेखनातून निर्माण होणारे प्रश्न
- अ) कालांतराची समस्या
- ब) नाटकातून होणार लैंगिक जीवनाचे चित्रण
- क) समस्याप्रधान नाटके म्हणून दळवींनी हाताळलेले प्रश्न
- प्रकरण ४ उपसंहार
- परिशिष्ट १ - मालवणी सौभद्र
- परिशिष्ट २ - गुंतता हृदय हे
- परिशिष्ट ३ - अपूर्णांक
- संदर्भ सूची - जयवंत दळवी वाङ्मय सूची (कालानुक्रमे)
- संदर्भ ग्रंथ सूची

गो. नि. दांडेकरांची नाटके
प्रा. ज्योती रामकृष्ण जोशी
औदुंबर प्रकाशन, पुणे १९९४

अनुक्रमणिका

१. मराठी नाट्यवाङ्मयाचा विकास
२. गो.नि. दांडेकरांचे साहित्यिक व्यक्तित्व
३. सं. राधाबाई (१९५४)
४. देवाघरची माणसं (१९५५)
५. कुन्हाडीचा दांडा (१९५६)
६. शितू (१९५८)
७. पवनाकाठचा धोंडी (१९६०)
८. वनराज सावध होतात (१९६३)
९. काका माणसात येतो (१९७२)
१०. जगन्नाथाचा रथ
११. परिशिष्ट
कादंबऱ्यांची नाट्य रूपांतरे
शितू
पवनाकाठचा धोंडी
१२. यशापयश
१३. ग्रंथ संदर्भ सूची
१४. ग्रंथ आणि ग्रंथकार नामसूची

नाटककार मधुसूदन कालेलकर
डॉ. सौ. नसीम एहेतेशाम देशमुख
टोव पब्लिकेशन्स, जळगांव १९९५

अनुक्रमणिका

१. जीवनचरित्र आणि वाङ्मयीन कर्तृत्व
२. कौटुंबिक नाटके
३. चरित्रात्मक नाट्यलेखन
४. ऐतिहासिक नाट्यलेखन
५. पौराणिक नाट्यलेखन
६. विनोदी नाट्यलेखन
७. राजकीय स्वरूपाचे नाट्यलेखन
८. प्रकारांतरित नाटके
९. कालेलकरांची भाषाशैली
१०. उपसंहार
११. संदर्भ साहित्य सूची
१२. नियतकालिके
१३. कालेलकरांच्या नाटकांची सूची

एलकुंचवारांची नाट्यसृष्टी
डॉ. संध्या अमृते
विजय प्रकाशन, नागपूर १९९५

अनुक्रम

१. भूमिका
२. पुरस्कार
३. प्रकरण पहिले - प्रवास आत्मभानाचा
४. प्रकरण दुसरे - एलकुंचवारांच्या दीर्घ नाट्यकृती
 १. रुद्रवर्षा
 २. गार्बो
 ३. वासनाकांड
 ४. पार्टी
 ५. वाडा चिरेबंदी
 ६. आत्मकथा
५. प्रकरण तिसरे - एलकुंचवारांच्या लघु नाट्यकृती :
 १. सुलतान (एकांकिका संग्रह)
 २. यातनाघर (एकांकिका संग्रह)
 ३. प्रतिबिंब
६. प्रकरण चौथे - एलकुंचवारांचे काव्यनाट्य - 'क्षितिजापर्यंत समुद्र'
७. प्रकरण पाचवे - समारोप
८. परिशिष्ट :

आजचे नाटककार
डॉ. दत्तात्रेय पुंडे, डॉ. स्नेहल तावरे
प्रकाशन - एल.व्ही. तावरे, पुणे १९९५

डॉ. मु.श्री. कानडे गौरव ग्रंथ

अनुक्रमणिका

१. विज्ञापना - श्री रा.शं. नगरकर
२. संपादकीय थोडेसे - डॉ. दत्तात्रेय पुंडे / डॉ. स्नेहल तावरे
३. आजचे नाटक - एक संवाद - प्रा. माधव वझे व डॉ. दत्तात्रेय पुंडे
४. आजचे नाटककार : आजचे नाटक - डॉ. चंद्रशेखर बर्वे
५. वि.वा. शिरवाडकर - डॉ. दत्तात्रेय पुंडे
६. श्री.ना. पेंडसे - डॉ. श्रीपाल सबनीस
७. वसंत कानेटकर - डॉ.प्र.ना. परांजपे
८. पु.ल. देशपांडे - डॉ. सुधाकर देशपांडे
९. विद्याधर गोखले - डॉ.गं.ना. जोगळेकर
१०. विद्याधर पुंडलीक - डॉ. अनंत देशमुख
११. जयवंत दळवी - डॉ.सु.रा. चुनेकर
१२. पुरुषोत्तम दारव्हेकर - डॉ. निवेदिता जोगळेकर
१३. विजय तेंडुलकर - डॉ. मनीषा दीक्षित
१४. चि.त्र्यं. खानोलकर - डॉ. सुषमा जोगळेकर
१५. सुरेश खरे - डॉ. सुरेश जोशी

जयवंत दळवी यांची नाटके : प्रवृत्तिशोध

सु. रा. चुनेकर

मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई १९९५

अनुक्रमणिका

१. प्रास्ताविक
२. बहिर्निष्ठ नाटके
 १. मालवणी सौभद्र
 २. सूर्यास्त
 ३. पुरुष
 ४. हरि अप हरी
 ५. मी राष्ट्रपती
 ६. संसार गाथा
३. संध्याछाया
 - दुर्गी
 - कालचक्र
४. पर्याय
 - स्पर्श
 - नातीगोती
३. मध्य स्तरीय नाटके
 - सभ्य ग्रहस्थ हो
 - किनारा
 - लग्न
४. अंतर्निष्ठ नाटके
 - बॅरिस्टर
 - महासागर
 - सावित्री
 - मुक्ता
 - अपूर्णांक
 - समारोप

कुसुमाग्रजांच्या प्रतिभेचा उगम आणि विकास
डॉ. द. दि. पुंढे
प्रतिमा प्रकाशन, पुणे १९९७

अनुक्रम

कविता

नाटक

पत्रकारिता

अध्यापन

परिशिष्टे

कुसुमाग्रज/ शिरवाडकर सूची

कुसुमाग्रज जीवनपट

अत्र्यांची करुण गंभीर नाटके
शशिकांत देशपांडे
प्रतिमा प्रकाशन, पुणे १९९७

अनुक्रमणिका

मनोगत

प्रस्तावना नव्हे पत्र - अरविंद वामन कुलकर्णी

१. प्रकरण पहिले - अत्रेपूर्व कालखंडातील मराठी रंगभूमीचे स्वरूप : स्थूल आढावा
२. प्रकरण दुसरे - अत्र्यांच्या नाट्यत्रयींचा विस्तृत परिचय
३. प्रकरण तिसरे - नाट्यतंत्र
४. प्रकरण चौथे - कथानकांचे स्वरूप
५. प्रकरण पाचवे - पात्रसृष्टी
६. प्रकरण सहावे - अनुकरण आणि संस्कारांचे स्वरूप
७. प्रकरण सातवे - भाषा प्रभू अत्र्यांचे दर्शन
८. प्रकरण आठवे - अत्र्यांच्या नाट्यत्रयींचा मूल्यविचार

महत्त्वाचे संदर्भ

- अ) मराठी
- ब) इंग्रजी
- क) नियतकालिके

परिशिष्ट

अत्रे वाङ्मय सूची

शोध ँलकुंचवारांच्या नाट्यकृतींचा
संजय आर्वीकर
पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे २००१

एक

१. ँलकुंचवारांची नाटके : सुलतान ते पार्टी
२. त्रिनाट्यधारा
३. कलावंतांचे अंतरंग न्याहळणारे 'पार्टी'
४. निर्मिती शोधाचे प्रगल्भ रूप : 'आत्मकथा'
५. 'प्रतिबिंब' मधील काळोख प्रतिमा
जीर्णानि : एक अस्वस्थ करणारा ज्ञानात्मक अनुभव

दोन

७. घट संकल्पना
८. खेळ संकल्पना
९. सत्यशोध
१०. जीवनदृष्टी

तीन

रंगसूचना
तंत्र विशेष

वसंत कानेटकरांची नाटके : वैविध्य आणि ध्रुवीकरण

रा. भा. पाटणकर

मौज प्रकाशन गृह, पुणे २००२

प्रस्तावना

वेड्याचं घर उन्हात

हिमालयाची सावली

विषवृक्षाची छाया

रायगडाला जेव्हा जाग येते

प्रेमा तुझा रंग कसा

लेकुरे उदंड झाली

इतर काही सुखात्मिका

देवांचं मनोराज्य

गगनभेदी

तू तर चाफेकळी

मत्स्यगंधा

कस्तुरीमृग

मीरा मधुरा

समारोप

परिशिष्ट

कथानकांची रूपरेषा

तेडुलकरांची नाट्यप्रतिभा
वसंत दावतर
लोकवाङ्मय गृह, मुंबई २००३

अनुक्रम

ऋणानुबंध

प्रास्ताविक

१. नाटककार तेडुलकर
 २. श्रीमंत
 ३. मधल्या भिंती
 ४. सरी ग सरी
 ५. एक हट्टी मुलगी
 ६. शांतता! कोर्ट चालू आहे
 ७. अशी पाखरे येती
 ८. गिधाडे
 ९. सखाराम बाइंडर
 १०. घाशीराम कोतवाल
 ११. बेबी
 १२. एकांकिका - श्रुतिका
 १३. मुलांसाठी बालांसाठी नाट्यलेखन
- परिशिष्ट १ - खेळ आणि नाटक
परिशिष्ट २ - सूचि
परिशिष्ट ३ - तेडुलकरांचे नाट्यलेखन
परिशिष्ट ४ - टीकाकारांनी परदेशी आधारित म्हणून संबोधलेली नाटके
परिशिष्ट ५ - अभ्यासासाठी काही संदर्भ
सूचि

खानोलकरांची नाट्यसृष्टी
प्रा. पुष्पलता राजापुरे - तापस
मराठी विभाग मुंबई विद्यापीठ आणि प्रतिमा प्रकाशन, पुणे २००३

अनुक्रम

- पान उलटण्यापूर्वी
प्रकरण १ - नाट्यांग स्वरूप दर्शन
प्रकरण २ - दुःखाचे सात सर्ग
प्रकरण ३ - खानोलकरी नाट्यप्रतिभा
प्रकरण ४ - नाट्यविशेष

६. नाटकांवरील समीक्षाग्रंथ

६. नाटकांवरील समीक्षाग्रंथ

अण्णासाहेब किलोस्करांच्या 'सौभद्र' पासून ते 'वाडा चिरेबंदी', 'महानिर्वाण' पर्यंत नाटकांवर स्वतंत्र समीक्षाग्रंथ लिहिले गेले आहेत. वि. पां. दांडेकर, रा. शं. वाळिंबे आणि व. दि. कुलकर्णी यांनी अण्णासाहेब किलोस्करांच्या 'सौभद्र' या नाटकांवर ग्रंथलेखन केले. व.दि. कुलकर्णी यांनी 'संगीत सौभद्र : घटना आणि स्वरूप' या ग्रंथात या नाटकाचा अनेक अंगांनी सखोल अभ्यास सादर केला आहे. सुभद्राहरण कथेच्या मुळापर्यंत जाऊन, महाभारत, भागवत, नारदीय कीर्तन संस्था, निरंजन माधवाचा ग्रंथ, तंजावरी नाटकातील सुभद्राकथा, या कथेवरील संस्कृत नाटके यांचा विचार केला आहे. या पार्श्वभूमीवर सौभद्राचे स्वरूप व घटना यांचा अभ्यास प्रस्तुत केला आहे - यातून संगीत सौभद्र : एक मौजेचा खेळ आणि सौभद्र : एक संगीत गाणे हे मुद्दे मांडले आहेत. एका नाटकावर किती सखोल व विस्तृत अभ्यास होऊ शकतो याचे हे उत्कृष्ट उदाहरण आहे.

१९३२ साली वि.पां. दांडेकर यांनी 'केळकरांची सहा नाटके' या ग्रंथांत न.चिं. केळकर यांच्या तोतयाचे बंड, चंद्रगुप्त, कृष्णार्जुनयुद्ध, अमात्यमाधव, वीरविडंबन, संत भानुदास या नाटकांचे समीक्षण केले आहे.

कृ. प्र. खाडिलकरांच्या भाऊबंदकी, विद्याहरण, कीचकवध, सवाई माधवरावांचा मृत्यु या नाटकांवर समीक्षाग्रंथ लिहिले गेले. कीचकवध नाटकावर तीन ग्रंथ लिहिले गेले आहेत. शं. ना. सहस्त्रबुद्धे यांनी सवाई माधवराव यांचा मृत्यू व कीचकवध नाटकाचे अंतरंग उकलून दाखवले आहे. शेक्सपियरचा खाडिलकरांच्या नाट्यशैलीवरील प्रभाव, राजकीय रूपक, रचना, संवाद, भाषेचे ओज अशा अनेक वैशिष्ट्यांचा विचार या ग्रंथातून झाला आहे.

रा.ग. गडकरी यांच्या 'पुण्यप्रभाव', 'भावबंधन' व 'एकच प्याला' या नाटकांवर ग्रंथ लिहिलेले आहेत. 'एकच प्याला' वर तीन ग्रंथ लिहिले आहेत. रा.शं. वाळिंबे यांनी 'एकच प्याला विवेचक रसास्वाद' व 'सुधाकर की एकच प्याला' हे दोन ग्रंथ लिहिले. शिवाय 'भावबंधन विवेचक रसास्वाद' हाही ग्रंथ त्यांचाच आहे. यानंतर विनायक गंधेंनी 'एकच प्याला समीक्षा पर्व' हा ग्रंथ लिहिला.

यानंतर नाट्यसमीक्षकांचे लक्ष वेधले ते वि.वा. शिरवाडकरांच्या 'नटसम्राट' ने. या नाटकाची समीक्षा पाच ग्रंथातून झाली आहे. मो. द. ब्रह्मे, कृ. रा. सावंत, वि.भा. देशपांडे, गो. तु. पाटील व नरेंद्र कुंटे यांचे हे ग्रंथ आहेत. नटसम्राट एक शोकांतिका, शोकांतिका कोणाची, राजा लियरशी साम्य, स्वगते, चरित्रात्मक नाटक अशा अनेक दृष्टिकोनातून या नाटकाची समीक्षा झाली आहे. या नाटकाच्या प्रयोगांचीही बरीच चर्चा झाली. श्रीराम लागु, शांता जोग ते शरद भुताडिया, सुलभा देशपांडे अशा अनेकांच्या अभिनयाची समीक्षाही झाली आहे. 'नटसम्राट समीक्षा' या गो.तु. पाटील यांच्या ग्रंथात तर या नाटकातील विविध पैलूंवर प्रकाश टाकणारे सतरा अभ्यासकांचे लेख आहेत. ग्रंथाच्या तिसऱ्या भागात या नाटकाशी संबंधित वि.वा. शिरवाडकरांशी संवादही साधला आहे. एका नाटकाचा अभ्यास किती तऱ्हांनी होऊ शकतो याचे हे उत्कृष्ट उदाहरण आहे.

विजय तेंडुलकरांच्या 'घाशीराम कोतवाल' वर दोन समीक्षाग्रंथ आढळतात. श्यामला वनारसे यांनी

घाशीरामची संहिता, प्रयोगरचना, नाट्यसंगीत आणि घाशीराम कोतवालवरील प्रतिक्रिया यांचा विचार केला आहे. दीपक घारे यांच्या ग्रंथनामातच त्याचे स्वरूप दडले आहे. 'घाशीराम : एक वादळ' हा त्यांचा ग्रंथ घाशीरामचा विषय, प्रयोग व प्रतिक्रिया यावर आधारित आहे. तेंडुलकरांच्या सखाराम बाइंडरने वेगळाच नाट्यानुभव धाडसीपणाने रंगभूमीवर आणला. कोर्ट-कचेऱ्या-पोलीस अशा टप्प्यातून हे नाटक गेले. ही सारी हकीकत या नाटकाचे निर्माते असल्याने स्वानुभवाच्या बळावर कमलाकर सारंग यांनी 'बाइंडरचे दिवस' या ग्रंथांत शब्दांकन केली आहे.

जयवंत दळवी यांचे 'बॅरिस्टर', सतीश आळेकरांचे 'महानिर्वाण', महेश एलकुंचवारांचे 'वाडा चिरेबंदी' आणि त्रिनाट्यधारा यांवर ग्रंथ लिहिले गेले. रेखा इनामदार साने संपादित 'महानिर्वाण : समीक्षा आणि संस्मरणे' या ग्रंथात सोळा विचारवंतांची मते समाविष्ट आहेत. वाडा चिरेबंदी वर डॉ. कमलेश यांनी ग्रंथ लिहिला तर वाडा चिरेबंदी मग्न तळ्याकाठी, युगान्तः एक अवलोकन हा ग्रंथ त्यांनी संपादित केला. यात वेगवेगळ्या पैलूंवर प्रकाश टाकणारे वेगवेगळ्या अभ्यासकांचे लेख आहेत. 'आमदार सौभाग्यवती' या नाटकांवरील समीक्षाग्रंथात राजकीय नाटक आणि रंगभूमी, यांच्या पार्श्वभूमीवर या नाटकाचा विचार केला आहे. या विषयाच्या अभ्यासकांचे हे लेख आहेत.

'चार चौघी : एक दृष्टिकोन' या रजनी अपसिंगेकरांच्या ग्रंथात या नाटकाचा सर्वांगीण अभ्यास केला आहे. स्त्री मुक्ती चळवळीची पार्श्वभूमी, सामाजिक समस्या, संघर्ष, व्यक्तीरेखा यांचा विचार स्वतंत्र प्रकरणांतून आला आहे.

याशिवाय द.भि. कुलकर्णी, वि.भा. देशपांडे, रा.ग. जाधव, दत्तात्रय पुंडे - स्नेहल तावरे, धो. वि. देशपांडे, शुभदा शेळके, आरती कुलकर्णी यांनी आपल्या ग्रंथांतून अनेक नाटकांची समीक्षा केली आहे.

अशा रीतीने नाटकांवरील समीक्षा या समीक्षा क्षेत्रातील दालनाचा विचार केला आहे. त्या ग्रंथांची नावे व कार्हीच्या अनुक्रमणिका पुढे दिल्या आहेत.

नाटकांवरील समीक्षा ग्रंथ

१) अपसिंगेकर रजनी	- चारचौघी एक दृष्टिकोन, २००३, लोकवाङ्मयगृह, मुंबई
२) कमलेश	- आकलन, १९९२
३) कमलेश	- वाडा चिरेबंदी एक चिरेबंदी शिल्प, १९९४, मंजुल प्रकाशन, पुणे
४) कमलेश	- वाडा चिरेबंदी, मग्न तळ्याकाळी, युगान्त एक अवलोकन, १९९६, संदर्भ प्रकाशन, पुणे
५) करंबळेकर वि. वा.	- कीचकवध
६) कामत कल्पना	- मराठी कादंबऱ्यांची नाट्यरुपांतरणे, १९९८
७) काळे वसुंधरा	- दहाव्या रंगेतून
८) कुलकर्णी आरती	- वेध नाटकांचा, २००१, विजय प्रकाशन, नागपूर
९) कुलकर्णी द. भि.	- नाट्यवेध, १९७८, नतून प्रकाशन, पुणे
१०) कुलकर्णी व. दि.	- 'सं. सौभद्र' घटना व स्वरूप, १९७४, व्हीनस प्रकाशन, पुणे
११) कुंटे नरेंद्र	- नटसम्राट आस्वाद नि समीक्षा, २००२, फडके प्रकाशन, कोल्हापुर
१२) केतकर कुमार	- विसाव्या शतकाचे महानिर्वाण, १९८०, ग्रंथाली, मुंबई
१३) गंधे विनायक	- एकच प्याला समीक्षा पर्व, १९९९, उत्कर्ष प्रकाशन, पुणे
१४) गुप्ते चारुशीला	- कीचकवधाचे रूपरंग
१५) गोमकाळे द. रा.	- राक्षसी महत्वाकांक्षेचे शब्दवडंबर
१६) घारपुरे वामन हरि	- भावबंधनवरील टिका, वामन घारपुरे, पुणे
१७) घारे दीपक	- घाशीराम एक वादळ, १९९६, ग्रंथाली वाचक चळवळ, मुंबई
१८) जाधव रा. ग.	- आगळी वेगळी नाट्यरूपे, १९९८, नवीन उद्योग, पुणे
१९) दादेगावकर उमा	- बॅरिस्टर तीन रूपे, १९८८, मॅजेस्टिक प्रकाशन, पुणे
२०) दांडेकर वि. पां.	- केळकरांची सहा नाटके, १९३२, गणेश महादेव वीरकर, पुणे
२१) दांडेकर वि. पां.	- संगीत सौभद्र, १९६३
२२) देशपांडे धों. वि.	- मला दिसलेली नाटके, १९८९, रविराज प्रकाशन, पुणे
२३) देशपांडे वि. भा.	- कालचक्र : एक नाट्याभ्यास
२४) देशपांडे वि. भा.	- भावलेली नाटके, २००२, श्रीपाद प्रकाशन, पुणे
२५) देशपांडे वि. भा.	- रायगडला जेव्हा जाग येते : एक सिंहावलोकन, इंद्रायणी साहित्य
२६) देसाई वसंत शांताराम	- खाडिलकरांच्या विद्याहरणाचे अंतरंग, १९४८, श्रीलक्ष्मी नारायण, मुंबई

- २७) देसाई वसंत शांतााराम - राम गणेश गडकरी यांच्या प्रेमसंन्यास नाटकाची पद्यावली.
- २८) धोंड म. वा. - चंद्र चवथीचा, मौज प्रकाशन, मुंबई
- २९) पाटील गो. तु. - नटसम्राट समीक्षा, १९८६, चेतश्री प्रकाशन, अमळनेर
- ३०) पुरोहित वामन श्रीधर - मराठी नाटके माझा छंद, लोकहितवादी मंडळ, नाशिक
- ३१) ब्रह्मे मो. द. - नटसम्राट एक अभ्यास, १९७३, व्हीनस प्रकाशन, पुणे
- ३२) महाजन त्र्यंबक - राजकीय रंगभूमी आणि आमदार सौभाग्यवती, १९९४, साकेत प्रकाशन,
- ३३) मारवाडी नरेंद्र - कुलवधू आणि युगयात्रा नाट्यावलोकन, २००३, कैलाश पब्लिकेशन, औरंगाबाद
- ३४) मेहंदळे वा. ग. - संपूर्ण बाळकराम : राम गणेश गडकरी, १९७०, रम्यकथा प्रकाशन, पुणे
- ३५) वनारसे श्यामला - घाशीराम कोतवाल एक अभ्यास, १९९७, पॉप्युलर प्रकाशन, पुणे
- ३६) वालिंबे रा. शं. - एकच प्याला, विवेचन रसास्वाद
- ३७) वालिंबे रा. शं. - भावबंधन विवेचन रसास्वाद
- ३८) वालिंबे रा. शं. - सुधाकर की एकच प्याला, १९४६, जनार्दन प्रकाशन, पुणे
- ३९) वालिंबे रा. शं. - सौभद्र
- ४०) शेळके शुभदा - काही नाटके काही नाटककार, १९८९, शलाका प्रकाशन, मुंबई
- ४१) सहस्रबुद्धे शं. ना. - आगन्याहून सूटका, ठाकूर आणि कंपनी अमरावती
- ४२) सहस्रबुद्धे शं. ना. - कीचकवध समीक्षा, ठाकूर आणि कंपनी अमरावती
- ४३) सहस्रबुद्धे शं. ना. - भाऊबंदकीचे नाट्यवैभव, १९५९
- ४४) सहस्रबुद्धे शं. ना. - सवाई माधवरावांचा मृत्यु, नाट्यचिकित्सा
- ४५) साने इनामदार रेखा - महानिर्वाण : समीक्षा आणि संस्मरणे, १९९९ आ. दु. २००८, राजहंस प्रकाशन, पुणे
- ४६) साठे वि. द. - पुण्यप्रभाव टीकात्मक विवेचन १९५८
- ४७) सारंग कमलाकर - बाइंडरचे दिवस, १९८४, ग्रंथाली वाचक चळवळ, मुंबई
- ४८) सावंत कृ. रा. - नटसम्राट समीक्षा

केळकरांची सहा नाटके
वि.पां. दांडेकर, एम.ए.
गणेश महादेव वीरकर पुणे १९३२

अनुक्रमणिका

ऋणनिर्देश
अल्पपरिचय
तोतयाचे बंड
चंद्रगुप्त
कृष्णार्जुनयुद्ध
अमात्य माधव
वीर विडंबन
संत भानुदास
उपसंहार
परिशिष्ट

नटसम्राट एक अभ्यास
प्रा. मो.द. ब्रह्मे
व्हीनस प्रकाशन पुणे १९७३

अनुक्रमणिका

नाटकाकार वि. वा. शिववारडकर
नाटक म्हणजे काय?
शोकनाट्याचे स्वरूप व शेक्सपियर प्रणीत शोकनाट्य
शोकनाट्यापासून आनंद का होतो?
संस्कृत नाट्यवाङ्मयात शोकांतिका हा नाट्यप्रकार नाही
संविधानक
नटसम्राटची प्रेरणा
आधुनिक शोकनाट्याचा घाट
नटसम्राटचे शोकात्म स्वरूप
गणपतराव बेलवलकर
किंग लिअर व गणपतराव बेलवलकर साम्य भेद
नटसम्राटमधील स्वगत भाषणे
दुय्यम पात्रांचे कथारचनेतील स्थान
संवाद व भाषा
नटसम्राट मधील काव्य व जीवनदर्शन
समालोचन

‘सं. सौभद्र’ : घटना आणि स्वरूप

व. दि. कुलकर्णी

व्हीनस प्रकाशन, पुणे १९७४

अनुक्रमणिका

उपोद्घात

घटना

महाभारतातील सुभद्राहरण - कथा

व्यास महर्षीची कथा

मुक्तेश्वरी कथा

श्रीधरी कथा

मोरापंती कथा (आर्याभारत मधील)

भागवतातील सुभद्राहरण कथा

व्यास महर्षीची कथा

श्रीधरी कथा (हरिविजय मधील)

मोरापंती कथा (कृष्णविजय मधील)

मोरोपंती कथा (मंत्रभागवत मधील)

कीर्तनसंस्था आणि अण्णासाहेब

नारदीय कीर्तनातील ‘सुभद्राहरणाख्यान’

कीर्तनरांगिणी आणि सुभद्राहरणाख्यान

चंपूभारत मधील सुभद्राहरणकथा

सुभद्राहरणाच्या कीर्तनाख्यानाची गुंफण

निरंजन माधवाचा सुभद्रा -चम्पू

तंजावरी नाटक : सुभद्रा परिणय

कानडी नाटक व अण्णासाहेब

कानडी यक्षगान ‘सुभद्राकल्याण’

‘सं. सौभद्र’चे मूळ कानडी नाटक की तंजावरी नाटक?

सुभद्राहरण कथेवरील संस्कृत नाटके

‘सुभद्राहरणम्’

‘सुभद्राधनज्जसयम्’

सुभद्राहरणकथा आणि किलोस्कर

लोकमानसातील ‘सौभद्र’

अव्वल इंग्रजीतील ‘सुभद्राहरण आख्यान’

संगीत सौभद्र : अण्णासाहेबांची प्रस्तावना

सुभद्राहरण कथा आणि नाटककार अण्णासाहेब

‘संगीत सौभद्र’ : एक मौजेचा खेळ

स्वरूप

- (अ) रचना - तंत्र
 पार्श्वभूमी
 संस्कृत नाटकाचे रचनातंत्र
 'सौभद्र' : पहिला अंक
 : दुसरा अंक
 : तिसरा अंक
 : चवथा अंक
 : पाचवा अंक
 'सौभद्र' मधील प्रवेशांची मांडणी
 'सौभद्र' मधील शब्दयोजना आणि वाक्यरचना
- आ) संगीत
 'संगीत शाकुंतल'
 'सौभद्र'चे कीर्तनाख्यान रूप (?)
 नाटक आणि संगीत
 किलोस्करा नाट्यसंगीत
 'सौभद्र' मधील पदांचे बहु प्रयोजनत्व
 'सौभद्र' : एक 'संगीत गाणे'

उपसंहार

परिशिष्टे

१. सुभद्रा हरण कीर्तनाख्यान
२. रामचंद्र मल्हार विरचित सुभद्राहरण आख्यान : एक टिपण
३. म.वि. केळकर यांचे सुभद्राहरण नाटक : एक टिपण
४. पंत विठ्ठलाचे पद
५. संगीत सौभद्रची पहिली आवृत्ती
६. संगीत सौभद्रचा पहिला प्रयोग
७. सौभद्रच्या पहिल्या अंकातील स्थळ बदलाचे तंत्र
८. वैदर्भ वृत्तपत्रातील 'सौभद्र' वरील टीका

- सूची
१. सुभद्रा हरण कथांची सूची
 २. संदर्भ साहित्य सूची
 ३. संदर्भ सूची
- शुद्धिपत्र

नाट्यवेध

गडकरी, बेडेकर, किलोस्कर, अत्रे, कानेटकर, तोरडमल, तेंडुलकर, खानोलकर,

मोहन राकेश यांच्या निवडक नाटकृतींची समीक्षा

प्रा. डॉ. द. भि. कुलकर्णी

नूतन प्रकाशन पुणे १९७८

अनुक्रमणिका

१. पुण्यप्रभाव
२. एकच प्याला
३. राज संन्यास
४. भावबंधन
५. प्रेमा तुझा रंग कसा
६. विजय तेंडुलकर यांनी तीन नाटके

नटसम्राट समीक्षा
गो. तु. पाटील
चेतश्री प्रकाशन, अमळनेर १९८६

अनुक्रमणिका

प्रस्तावना

विभाग पहिला

नटसम्राट एक भाग्यवान कलकृती - दिगंबर पाध्ये

नटसम्राट : जीवनाची संक्षिप्त सुलभीकृत डीलक्स एडिशन - रा.भा. पाटणकर

नटसम्राटवरील काही आक्षेपांचा परामर्श - प्र.ना. परांजपे

नटसम्राट : एका पृथगात्म व्यक्तित्वाची शोकांतिका - प्रभाकर पाध्ये

नटसम्राट व किंग लिअर ट्रेजेडीच्या संदर्भात - माधव मनोहर

नटसम्राट : शोकात्मिका नटाची का वृद्धाची - म.सु. पाटील

नटसम्राट : शोकांतिका नटसम्राटाचीच - व.दि. कुलकर्णी

नटसम्राट : दोन टिपणे - व.दि. कुलकर्णी

नटसम्राट : विविध प्रश्न उभे करणारी एक नाट्यकृती - उषा देशमुख

नटसम्राटातील नटसम्राट - तारा भवाळकर

नटसम्राट मधील गणपतराव बेलवलकर - श्रीराम लागू

नटसम्राट : सर्जनशील व औपचारिक संज्ञेचा आविष्कार - प्रभाकर बागले

नटसम्राट मधील भाषा व स्वभावचित्रण : एक दृष्टिकोण - रमेश वा. धोंगडे

नाटककाराची शोकांतिका - मंगेश पत्की

घराची आदिप्रतिमा आणि नटसम्राटमधील घर - गंगाधर पाटील

विभाग दुसरा

साहित्य विचार : नाटक - कृ.रा. सावंत

साहित्य विचार : शोकात्मिका - कृ. रा. सावंत

सिद्धान्त अनुभवांतराचा : नटसम्राटच्या संदर्भात - दत्तात्रय पुंडे

विभाग तिसरा

नाटक मनात उभे राहते असे - वि.वा. शिरवाडकर

संवाद वि.वा. शिरवाडकरांशी - म.सु. पाटील, गो.तु. पाटील

परिशिष्टे

वि.वा. शिरवाडकर (कुसुमाग्रज) जीवनपट

वि.वा. शिरवाडकर (कुसुमाग्रज) गौरवपत्र

वि.वा. शिरवाडकर (साहित्यसूची) - कुंदा पुंडे

वि.वा. शिरवाडकर यांच्या नाटकांच्या प्रथम प्रयोगाची सूची / सूचिकार कुंदा पुंडे

बॅरिस्टर : तीन रूपे
सौ. उमा दादेगांवकर
मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई १९८८

अनुक्रमणिका

१. विषयप्रवेश
२. 'बॅरिस्टर' : कथा
३. 'अंधाराच्या पारंब्या' : कादंबरी
४. 'बॅरिस्टर' : नाटक
५. तौलनिक विवेचन
६. समारोप
७. परिशिष्ट
तीनही वाङ्मयकृतीत वापरलेल्या नाट्यपदांसंबंधी टिपण
८. सूची :
दळवीकृत इतर वाङ्मयीन रचनांतरांची सूची
अभ्यास-साधने

राजकीय रंगभूमी आणि आमदार सौभाग्यवती
प्रा. त्र्यंबक महाजन
साकेत प्रकाशन १९९४

अनुक्रमणिका

संपादना विषयी

१. राजकीय रंगभूमी - राजीव नाईक
२. राजकीय नाटक - प्रभाकर बागले
३. राजकीय नाट्यलेखन - डॉ. वि.भा. देशपांडे

आमदार सौभाग्यवती : संहिता आणि प्रयोग

१. राजकीय नाटक आणि आमदार सौभाग्यवती - कमलाकर नाडकर्णी
२. आमदार सौभाग्यवती : कादंबरी ते नाटक प्रवास - अजित दळवी
३. आमदार सौभाग्यवतीच्या निमित्ताने - प्रा. अविनाश डोळस
४. आमदार सौभाग्यवती : एक टिपण, दासू वैद्य

मनोगते

रा.रं. बोराडे, श्रीनिवास जोशी, अनंत कान्हो, प्रशांत सुभेदार, ज्योती चांदेकर

मुलाखतकार

प्रा. त्र्यंबक महाजन, पुरुषोत्तम खोपटीकर

वाडा चिरेबंदी - एक चिरेबंदी नाट्यशिल्प
कमलेश
मंजुल प्रकाशन, पुणे जुलै १९९४

अंतरंग

भाग १

१. वाडा चिरेबंदी पूर्व एलकुंचवारी नाट्यप्रवास
२. वाडा चिरेबंदी समकालिन रंगभूमी
(अर्थात १९८० ते १९९३ मधील मराठी नाटक)
३. नाट्यानुभवाचे स्वरूप
४. व्यक्तिरेखा (पुरुष) चित्रण
५. वाड्यातील स्त्रिया
६. आकृतिबंध
७. एलकुंचवार शैलिविशेष

भाग २

१. मग्न तळ्याकाठी - एक परामर्श
२. युगांत - एक परामर्श
३. महेश एलकुंचवार यांची मुलाखत - मुलाखतकार शुभदा शेळके
४. विजया मेहता यांची मुलाखत - डॉ. शुभदा शेळके, चेतन दातार
५. एलकुंचवार वाङ्मयसूची
६. कमलेश - लेखनसूची

घाशीराम : एक वादळ
दीपक घारे
ग्रंथाली वाचक चळवळ, मुंबई
आ.प. १९९६, आ.पा. २००५

अंक पहिला	वादळाची पार्श्वभूमी
अंक दुसरा	वादळ
अंक तिसरा	वादळ पुन्हा एकदा

वाडा चिरेबंदी
मग्न तळ्याकाठी
युगांत - एक अवलोकन
डॉ. कमलेश
संदर्भ प्रकाशन, पुणे १९९६

१. नाटककार महेश एलकुंचवार : एक अवलोकन, डॉ. कमलेश
२. एक आगळी त्रिनाट्यधारा : प्रा. माणिक कानेड
३. एक प्रतीतिनिष्ठ अनुभवदर्शन - डॉ. संध्या अमृते
४. जीवनाच्या समग्रतेचे दर्शन - संजय आर्वीकर
५. एक चिरेबंदी नाट्यशिष्य - डॉ. कमलेश
६. एक आदिबंधात्मक अवलोकन - डॉ. अरुणा ढेरे
७. एक स्वयंसिद्ध कुलधर्म - त्र्यं. वि. सरदेशमुख
८. वाड्यातील स्त्रिया - डॉ. कमलेश
९. प्रचलित अर्थव्यवस्थेने ढासळ(वि)लेला वाडा - डॉ. अ.वा. कुलकर्णी

घाशीराम कोतवाल एक अभ्यास
श्यामला वनारसे
पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई १९९७

अनुक्रमणिका

प्रास्ताविक

घाशीराम कोतवाल संदर्भ

घाशीराम कोतवाल : पाठ्य, प्रयोगरचना, संहिता

घाशीराम कोतवाल : प्रतिक्रिया

परिशिष्टे

१. कलाकारांची यादी
२. महत्त्वाचे प्रयोग
३. घाशीराम कोतवाल नाटकातील पुस्त
४. प्रयोग बसवताना - सतीश आळेकर
५. घाशीराम कोतवाल मधील लोककला
६. घाशीराम कोतवाल : मनोगते
७. नाट्यांगसंगीत
८. परीक्षणे
९. पहिला प्रयोग ते थिएटर ॲकॅडमीची स्थापना
१०. तेंडुलकरांची नाटके - कालानुक्रम

आगळी वेगळी नाट्यरूपे

प्रा. रा. ग. जाधव

नवीन उद्योग, पुणे १९९८

अनुक्रमणिका

१. व्यस्ततावादी मराठी रंगभूमी
२. महानिर्वाण : एका कृष्ण - सुखात्मिकेचा मागोवा
३. शोकात्म आणि विनोदात्म
४. मराठी संवेदनशीलता आणि नाटक
५. मर्हेकरांच्या नटश्रेष्ठ आणि चार संगीतिका
६. श्रीमंत : व्यस्त आशयाचे स्पंदन नाट्य
७. एक शून्य बाजीराव : एक विश्लेषण
८. सखाराम बाइंडर : वास्तवदर्शनाचे परिप्रेक्ष्य
९. वासनाकांड : एक आकलन
१०. ब्रह्महत्या : रहस्यनाट्य की कृष्ण-सुखात्मिका?
११. दलित नाट्य व रंगभूमी

महानिर्वाण : समीक्षा आणि संस्मरणे

संपादक : रेखा इनामदार - साने

राजहंस प्रकाशन, पुणे १९९९

अनुक्रम

महानिर्वाण समीक्षा

१. एक लोकधर्मी विरूपिका : रा. चिं. ढेरे
२. महानिर्वाण : एका कृष्ण-सुखात्मिकेचा मागोवा : रा.ग. जाधव
३. विसाव्या शतकाचे महानिर्वाण : कुमार केतकर
४. 'महानिर्वाण' : एक मनोमिथक : पुष्पा राजापुणे
५. 'महानिर्वाण' : अंक पहिला : एक चिकित्सा : वसंत आबाजी ढहाके
६. 'महानिर्वाण' च्या संदर्भात प्रयोगरचनेचा विचार : श्यामला वनारसे
७. 'महानिर्वाण' : इंग्रजी व मराठी - विनया बापट
८. 'वेटिंग फॉर गोदो' आणि 'महानिर्वाण' : चारुदत्त भागवत

महानिर्वाण : संस्मरणे

१. 'महानिर्वाण' चे संगीत : आनंद मोडक
२. 'महानिर्वाण' ची प्रकाशयोजना : समर नखाते
३. 'महानिर्वाण' मधील माझी भूमिका : चंद्रकांत काळे
४. 'महानिर्वाण' : मुक्तीची जाणीव : सुहाग सेन
५. कोकणी महानिर्वाण : विजय थळी
६. मध्यवर्गीय शहरी लोकनाट्य : अलख नंदन
७. 'महानिर्वाण' : आठवणीत राहिलेला आनंददायक प्रयोग : मदनमोहन माथूर
८. 'महानिर्वाण' ची अर्थगर्भता : शमिक बंधोपाध्याय

राहून गेलेली स्वगते - मुलाखत : सतीश आळेकर

परिशिष्ट

१. 'महानिर्वाण' या नाटकाच्या प्रयोगांविषयीचे उपलब्ध तपशील
२. सतीश आळेकर यांच्या अन्य नाट्यकृतीचे अनुवाद
३. सतीश आळेकर : व्यक्तिपरिचय

सूची

१. सतीश आळेकर यांचे समग्र साहित्य (कालानुक्रमे)
२. 'महानिर्वाण' या नाटकाचे विविध भाषांत झालेले अनुवाद व प्रयोग
३. महानिर्वाण : वेचक समीक्षा

एकच प्याला : समीक्षा पर्व
डॉ. विनायक गंधे
उत्कर्ष प्रकाशन १९९९

अनुक्रमणिका

१. प्रास्ताविक टिपण
२. 'एकच प्याला'च्या समीक्षेचा परामर्श
३. 'एकच प्याला' - प्रयोगसमीक्षा
४. 'एकच प्याला'च्या समीक्षा व्यवहारातील त्रुटी
५. 'एकच प्याला' : विविध दृष्टिकोण
६. 'एकच प्याला' : आकलन

वेध नाटकांचा
डॉ. आरती कुलकर्णी
विजय प्रकाशन, नागपूर २००१

अनुक्रमणिका

पुरस्कार

थोडे मनातले....

१. शून्यातून पूर्णत्वाकडे जाणारा 'एक शून्य बाजीराव'
२. एका निर्वाणाचे 'महानिर्वाण'
३. हिमालयाची सावली : एक चरित्र नाटक
४. गरुडांच्या पराभवाचा वेध घेणारे नाटक : 'उध्वस्त धर्मशाळा'
५. 'चार्वाक' : विद्याधर पुंडलिक
६. रत्नाकर मतकरींचे : 'लोककथा - ७८'
७. वैचारिक संघर्षाचे नाटक : टिळक आणि आगरकर
८. एका अपूर्ण आत्मकथेची कथा : आत्मकथा
९. दलित जाणिवेच्या कक्षा रुंदवणारे नाटक : 'किरवंत'
१०. 'गांधी-आंबेडकर' : एक वैचारिक द्वंद्व सादर करणारे नाटक

भावलेली नाटके
वि.भा. देशपांडे
श्रीपाद प्रकाशन, पुणे २००२

१. जाणार कुठं (तू वेडा कुंभार)
२. सती
३. तुझे आहे तुजपाशी
४. गारंबीचा बापू
५. मत्स्यगंधा
६. भूमिकन्या सीता
७. रायगडाला जेव्हा जाग येते
८. तो मी नव्हेच
९. एक शून्य बाजीराव
१०. शांतता कोर्ट चालू आहे
११. नटसम्राट
१२. हिमालयाची सावली
१३. अशी पाखरे येती
१४. कालाय तस्मै नमः
१५. घाशीराम कोतवाल
१६. बॅरिस्टर
१७. संध्या छाया
१८. सूर्यास्त
१९. महासागर
२०. ती फुलराणी
२१. अग्निपंख

नटसम्राट : आस्वाद नि समीक्षा
प्रा. डॉ. नरेन्द्र कुंटे
फडके प्रकाशन, कोल्हापूर २००२

अनुक्रम

१. नटाची नव्हे कुटुंबातील बापाची शोकांतिका!
२. कुटुंबव्यवस्थेच्या आदर्शवादाची मृत्यूघंटा!
३. दोन्ही पिढ्यात परिस्थितीचा समझोता हवा!

स्त्री नाटककारांची नाटके
डॉ. मधुरा कोनात्रे
स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाऊस, पुणे २००२

अनुक्रमणिका

परिचय

स्वागत - डॉ. चंद्रशेखर बर्वे

मनोगत - डॉ. मधुरा कोनात्रे

भूमिका

१. पहिली स्त्री - नाटककार
२. स्त्रीसुधारणा आणि स्त्री नाटककार
३. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील स्त्री नाटककार
४. आधुनिक काळातील स्त्री-नाटककार
५. स्त्रीमुक्तीचा कालखंड आणि आजच्या स्त्री नाटककार
६. उपसंहार

परिशिष्ट

१. संदर्भ टीपा संदर्भ ग्रंथांची सूची
२. स्त्री नाटककार आणि नाटके यांची सूची
३. कलमी गुलाब

चौरचौघी : एक दृष्टिकोन
रजनी अपसिंगेकर
लोकवाङ्मय गृह, मुंबई २००३

अनुक्रम

प्रकरण पहिले	-	साहित्यप्रकार नाटक
प्रकरण दुसरे	-	'चारचौघी' नाटककार व नाट्यवस्तू
प्रकरण तिसरे	-	चारचौघी : स्त्रीमुक्ती चळवळीच्या पार्श्वभूमीवर
प्रकरण चौथे	-	चारचौघी : सामाजिक समस्या व संघर्ष
प्रकरण पाचवे	-	चौरचौघीतील व्यक्तिरेखा
प्रकरण सहावे	-	समालोचन
परिशिष्ट	-	संदर्भ ग्रंथ सूची वृत्तपत्र, नियतकालिक परीक्षण सूची नाटककाराशी हितगूज 'चारचौघी' नाटकाची यशस्वी वाटचाल

७. नटांवरील समीक्षाग्रंथ

७. नटांवरील समीक्षाग्रंथ

मराठी माणसाचे नाटकांवर व नटांवर मनापासून प्रेम आहे. विवेचक दृष्टीने नटांची त्यांच्या कार्यकर्तृत्वाची समीक्षा करणारे ग्रंथ लिहिले गेले. नटांची अभिनयाची उंची, त्यांची भूमिका वठवल्यामागील तपश्चर्या, भूमिकेबद्दल त्यांचा स्वतःचा अनुभव, नाटककाराच्या शब्दाला सार्थ करण्याचे त्यांचे कसब, प्रेक्षकांना नाट्याविषयाशी निगडित ठेवण्याची त्यांची हातोटी अशा अनेक दृष्टींनी नटांची समीक्षा मराठीत झाली आहे.

भाऊराव कोल्हटकरांवर दोन समीक्षाग्रंथ आढळतात. एक शं.बा. मुजुमदार यांचा दुसरा एक सहवासातील या नावाने आहे. अभिनयाचार्य शंकरराव पाटकर, मोरो बापूजी वाघोलीकर, बाळकोबा नाटेकर, नटश्रेष्ठ केशवराव दाते हे नटांवरील ग्रंथ आहेत. गणपतराव जोशी यांचे चरित्र ल.ना. जोशी यांनी लिहिले आहे. शं. बा. मुजुमदार यांनी महाराष्ट्रीय नट नावाचा ग्रंथ लिहिला आहे. तसेच किल्लोस्कर नाटक मंडळीतील जुने नट, नाटककार व स्मरणीय पात्रे यांविषयीही लिहिले आहे.

‘हिरव्या चादरीवर’ या ग्रंथात वा.य. गाडगीळ यांनी आपणासाहेब किल्लोस्कर, भाऊराव कोल्हटकर, बालगंधर्व, नानासाहेब फाटक, सतीश दुभाषी, शांता जोग यांसह अनेक कलावंतांवर लेख लिहिले आहेत. वि.भा. देशपांडे यांचा ‘नाट्यरंग’ हा ग्रंथही अशाच प्रकारचा आहे. यात डॉ. श्रीराम लागू, शरद तळवळकर, निळू फुले, अमोल पालेकर, सुलभा देशपांडे, लालन सारंग, आशा काळे अशा अड्डावीस अभिनेत्यांच्या रंगभूमीवरील कार्याचा परिचय करून देऊन समीक्षा केली आहे.

वसंत शांताराम देसाई आणि बाळ सामंत या दोघांनी बालगंधर्वांवर ग्रंथ लिहिले आहेत. बाळ सामंतांच्या ‘तो राजहंस एक’ या ग्रंथात बालगंधर्वांचे जीवन, कर्तृत्व व शेवट या टप्प्याने विवेचन केले आहे. बालगंधर्वांच्या गाजलेल्या भूमिका, ‘संयुक्त मानापमान’ चा प्रयोग, गोहर कर्नाटकींचा त्यांच्या जीवनातील प्रवेश, बालगंधर्वांच्या वैभवाला लागलेली ओहोटी व शेवटी ‘गंधर्वांचा गळा गेला’ येथवर चा आढावा घेतला पाहिजे.

डॉ. सरोजिनी वैद्य व वसंत फाटक यांनी ‘नटवर्य नानासाहेब फाटक व्यक्ती आणि कला’ हा ग्रंथ संपादित केला आहे. यात नानासाहेबांच्या गाजलेल्या भूमिका, आठवणी, जीवनदर्शन, त्यांचा व त्यांच्या पत्नीचा पत्रव्यवहार, त्यांच्या दैनंदिनीतील नोंदी अशा महत्वाच्या बाबींवर प्रकाश टाकून नानासाहेब फाटकाचे संपूर्ण जीवन व कर्तृत्व यांना व्यापणारा ग्रंथ सादर केला आहे.

डॉ. काशीनाथ घाणेकरांवर दोन ग्रंथ लिहिले गेले. ‘नाथ हा माझा’ आणि ‘डॉ. काशीनाथ घाणेकर’ हे ते दोन ग्रंथ आहेत. चारुशिला ओक यांनी त्यांच्या कार्याचा पट देऊन सोळा अभ्यासकांच्या मुलाखतीतून घाणेकर एक नट म्हणून उभे केले आहेत. कांचन घाणेकर यांनी काशीनाथ घाणेकर व त्यांच्या भूमिका यांचे नाते उलगडले आहे. घाणेकरांच्या भूमिकांमागील त्यांची भूमिका या ग्रंथातून वाचकांसमोर आली आहे.

नटांवरील समीक्षाग्रंथांचे स्वरूप स्थूलपणाने वरीलप्रमाणे आहे. या ग्रंथांची यादी पाहता एक गोष्ट प्रामुख्याने जाणवली ती ही की एकही ग्रंथ अभिनेत्रींवर लिहिलेला आढळला नाही. एखाटा नट जेव्हा

रंगभूमीवर आपली भूमिका गाजवतो तेव्हा त्याची सह अभिनेत्रीही तेवढीच ताकदीची असते. अभिनेत्रींवरील समीक्षाग्रंथांची उणिव भासल्याशिवाय राहात नाही. आरंभीच्या काळात पुरुष नट स्त्री भूमिका करीत असत. पण स्त्रियांनी रंगभूमीवर पाऊल टाकूनही आज ७०-८० वर्षे झाली आहेत. एवढ्या काळात एकाही नाट्यअभिनेत्रीवर स्वतंत्र ग्रंथनिर्मिती का झाली नाही हा प्रश्न उरतोच. स्मिता पाटील यांच्या सिनेक्षेत्रातील कर्तृत्वावर प्रकाश टाकणारा ग्रंथ आढळतो. पण रंगभूमीवर अनेक भूमिका करणाऱ्या अनेक अभिनेत्री आहेत. त्यांनी आत्मचरित्रे लिहून स्वतःच्या कार्याचा परिचय दिला आहे. इतकेच!

नटांवरील समीक्षाग्रंथ

१. ओक चारुशीला - आणि डॉ. काशीनाथ घाणेकर, १९८८,
आरती प्रकाशन, डोंबिवली
२. कोरात्रे मधुरा - बोलता ... बोलता ..., १९९९, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे
३. गडकरी रा.ग. - समाजात नटाची जागा
४. गाडगीळ ना.य. - हिरव्या चादरीवर, १९८४, वसंतबुक स्टॉल, मुंबई
५. घाणेकर कांचन - नाथ हा माझा, १९८९, मेहता पब्लिशिंग हाउस, पुणे
६. जोग वि.वा. - नटश्रेष्ठ केशवराव दाते
७. जोशी लक्ष्मण नारायण - गणपतराव जोशी यांचे चरित्र
८. देशपांडे वि.भा. - नाट्यरंग, १९८६, विमल प्रकाशन, पुणे
९. देशपांडे वि.भा. - वसंत शिंदे व्यक्ती - कलावंत
१०. देसाई वसंत शांताराम - कलावंतांच्या सहवासात, कॉटिनेंटल प्रकाशन, पुणे
११. देसाई वसंत शांताराम - बालगंधर्व - व्यक्ती आणि कला, आ.प. १९५९,
आ.दु. १९८७, व्हीनस प्रकाशन, पुणे
१२. धामणकर काकासाहेब - मास्टर कृष्णराव गौरवग्रंथ
१३. नाईक राजीव, काकडे अरूण - रङ्गनायक, १९८८, आविष्कार प्रकाशन, मुंबई
१४. पटवर्धन का.ना. - नाटकाचे तारे, आ.ति. १९९४
१५. पाटकर रवींद्र - अभिनयाचार्य शंकरराव पाटकर, १९६७
१६. फाटक नानासाहेब - मुखवट्याचे जग, १९६४, भारतीय ग्रंथ भवन, मुंबई
१७. बरवे सखाराम पांडुरंग - माझ्या नाट्यस्मृती, १९९२
१८. भगत भाई - नामांकित नट नटी
१९. भावे पुष्पा - आम्हाला भेटलेले डॉ. श्रीराम लागू, २००२ रोहन प्रकाशन, पुणे
२०. भावे शि.गो. - करुण नाट्यातील काही नायक, १९६०,
देशमुख आणि कंपनी पुणे
२१. मंगेशकर लता - मा. दीनानाथ स्मृतिदर्शन
२२. मुजुमदार शं.बा. - कुलीन स्त्रिया आणि रंगभूमी
२३. मुजुमदार शं.बा. - किलोस्कर संगीत मंडळी जुने व नवे प्रमुख नट नाटककार व
स्मरणीय पात्रे, १९०८
२४. मुजुमदार शं.बा. - बाळकोबा नाटेकर
२५. मुजुमदार शं.बा. - भाऊराव कोल्हटकर यांचे चरित्र, १९०१
२६. मुजुमदार शं.बा. - महाराष्ट्रीय नट, १९१९

२७. मुजुमदार शं.बा. - मोरो बापुजी वाघोलीकर
२८. मुजुमदार शं.बा. - समाजात नटाची जागा
२९. वर्दे मोहिनी - बालगंधव व्यक्ती आणि कार्य, १९९८,
राज्य मराठी विकास संस्था मुंबई
३०. वैद्य सरोजिनी फाटक वसंत - नटवर्य नानासाहेब फाटक व्यक्ती आणि कला, १९८४,
सुपर्ण प्रकाशन पुणे
३१. व्हटकर नामदेव - मला नट व्हायचे आहे
३२. सहवासातील एक - भाऊराव कोल्हटकर यांचे चरित्र, १९०१
३३. सामंत बाळ - तो राजहंस एक, १९८८, श्रीविद्या प्रकाशन पुणे

बालगंधर्व व्यक्ती आणि कला

वसंत शांताराम देसाई

व्हीनस प्रकाशन, पुणे - १९५९

अनुक्रम

भाग पहिला (पूर्वार्ध) (१८८-१९२७)

- १) राजहंसाचे घराणे - गायनाचे संस्कार - “हा बालगंधर्व फार सुरेख गातो” (लोकमान्य) मेहबूबखासाहेबाची तालीम-छत्रपती शाहूमहाराजांच्या हस्ते किर्लोस्कर नाटक मंडळीत प्रवेश (२५-१०-१९०५) - देवलांचे शिक्षण - पहिली भूमिका शकुंतलेची.
- २) त्यानंतर शारदा, सौभद्र, मूकनायक आणि गुप्तमंजुष या नाटकांत भूमिका - मतिविकार (१९०९) आणि प्रेमशोधन (१९१०) नाटकात भूमिका-विवाह, (१९०७), अखिल महाराष्ट्रात लोकप्रियता.
- ३) खाडिलकरांचे मानापमान - (१९११) - त्यांचे शिक्षण - नाटकाच्या संगीतात गोविंदराव टेंबे यांचा सहभाग-पहिल्या प्रयोगाच्या दिवशी प्रथम कन्येचा मृत्यू-मानापमान नाटकापासून उज्वल कारकीर्दीची सुरुवात.
- ४) शंकरराव मुजुमदार आणि त्यांचे कर्तृत्व, खाडिलकरांचे विद्याहरण नाटक, भूमिका देवयानी (१९१३), किर्लोस्कर मंडळीत फाटाफूट, टेंबे बोडस आणि बालगंधर्व यांच्या भागीदारीत गंधर्व मंडळीची स्थापना (५-७-१९१३)
- ५) गंधर्व मंडळीचा पहिला प्रयोग - मूकनायक (३-९-१९१३) - टेंबे हे भागीदारीतून निवृत्त होतात. (मे १९१५)
- ६) मास्तर कृष्णराव यांचा गंधर्व मंडळीत समावेश - संशयकल्लोळातील रेवती (१९१६), स्वयंवरातील रुक्मिणी (१९१६) आणि एकच प्याला नाटकातील सिंधू (१९१९) या बालगंधर्वांच्या अविस्मरणीय भूमिका-स्वयंवर नाटकासाठी भास्करबुवा बखले यांनी दिलेल्या चाली आणि त्यांची तालीम, व्यावसायिक यशाची आणि लोकप्रियतेची चढती कमान.
- ७) बाळासाहेब पंडितांचा कारभार - गणपतराव बोडस गंधर्व मंडळी सोडून जातात - खाडिलकरांचे ‘द्रौपदी’ नाटक (१९२०), बालगंधर्व यांच्या कलेची जडण घडण.
- ८) अफाट आणि बिनहिशेबी खर्च, जवळ जवळ पावणेदोन लाख रुपये कर्ज-बिथरलेले सावकार, कर्जफेडीच्या व्यवस्थेसाठी गंधर्व मंडळीवर लाड सॉलीसिटर यांचे नियंत्रण (२१-५-१९२१)
- ९) कर्जाची कारणे आणि तपशील, व्यवसायाच्या व्यवस्थापनासाठी दादा काटदरे आणि बापूराव राजहंस यांची नेमणूक-संयुक्त मानापमान नाटकाचा प्रयोग ८-७-१९२१ - मराठी संगीत रंगभूमी लोकप्रियतेच्या आणि वैभवाच्या शिखरावर.
- १०) गंधर्व मंडळांच्या प्रयोगांना होणारी विक्रमी उत्पन्ने, १९२७ अखेर सावकारांचे व्याजासकट तीन लाख रुपये फेडून बालगंधर्व ऋणमुक्त होतात. गंधर्व मंडळीत प्रवेश (१-४-३८) बापूराव जातात.

भाग दुसरा

व्यक्ती आणि कला

सिंहावलोकन, कौटुंबिक जीवन, नाट्यसंस्थेचे नेतृत्व, कर्जाची कारणे, नट, आणि नाटक, रंगभूमीवरील दर्शन, रंगभूमीवरील गायन, त्यांच्या स्त्रीभूमिका, दोन प्रभावी युत्या, दोषदर्शन, कर्तृत्व आणि कार्य, विधात्याच्या सृष्टीतील अद्भुत घटना.

अर्धविराम

सोनेरी पान - आशा आणि अपेक्षा

भाग तिसरा (उत्तरार्ध)

(१९२८-१९६७)

- १) गणपतरावांचे पुनरागमन आणि तिरखवाखासाहेबांचे आगमन, (१९२८) - स्थावराची खरेदी आणि कन्येचा विवाह - पहिले मंगलकार्य (१९३०) प्रेक्षकांची जत्रा
- २) आवाजात विघाड - उपवर कन्येचा मृत्यु (१९२८), नवजात पुत्राचा मृत्यु
- ३) वाढता खर्च आणि उतरते उत्पन्न (१९३१-३२)-बोलपटांचे आगमन, पुन्हा कर्ज, सामुदायिक भजनांचा आखाडा -आवाजावर परिणाम, बाल गंधर्वाची काही पत्रे-करारीचे शेटजी.
- ४) १९३२-१९३४- रंगभूमीची सार्वत्रिक पीछेहाट, कर्ज सुमारे ७० हजार-प्रभात फिल्म कंपनी, व्ही. शांताराम, (मे १९३४) - बालगंधर्वाचा बुद्धिभेद, केवळ पैशाच्या आशेने बालगंधर्व-प्रभात भागीदारी, गंधर्व मंडळीचे विसर्जन, (डिसेंबर १९३४) - काळाची गरज.
- ५) १९३५-३६- गंधर्व मंडळीची पुनर्घटना बाल गंधर्वविरहित (एप्रिल १९३५), पहिल्या बालगंधर्व-प्रभात चित्राचे प्रकाशन (७-१२-३५), अयशस्वी चित्र, बालगंधर्वाचा पहिला पराभव, प्रभात बरोबरच्या भागीदारीचे विसर्जन (एप्रिल १९३६) आणि पुनर्घटित गंधर्व मंडळीत प्रवेश (जून १९३६), पुन्हा चित्रपटाचा मोह, बालगंधर्व-रुईकर चित्र (ऑगस्ट १९३७), पैशासाठी जुगार, दोन निर्णायक घटना, बालगंधर्वाचे एक पत्र, दुसरा सपशेल पराभव
- ६) १९३७-३८ गंधर्व मंडळी उध्वस्त-येवले येथील पहिला प्रयोग-डिसेंबर १९३७- नायकांच्या भूमिकेसाठी कृष्णराव चोणकर-गंधर्व मंडळी विसर्जित करण्याचा हितचिंतकांचा सल्ला गिरगावातील बैठक-गोहरबाईचे 'थॅक्स' -
- ७) ही गोहर कोण ? नाना चापेकर - बाल गंधर्वाची पराभूत मनस्थिती
- ८) गोहरचा पाहुणचार, गायन-भोजन आणि मनोमीलन-तिची गंधर्व मंडळीत राहण्याची तयारी अंधार नाहिसा करणारा उजेडाचा किरण मनाचा समतोल गमावला.
- ९) मुंबईच्या फेन्या पसरत चाललेले पाश- गोहरचा गंधर्व मंडळीत प्रवेश (१-४-३८) - बापूराव जातात.
- १०) बालगंधर्वाच्या आप्तांवर अन्याय-कराचीचे शेटजी-त्यांच्या देण्यापोटी गंधर्व मंडळी आणि पुण्यातील स्थावर मिळकतीचे खरेदीखत-परंतु, कंपनीच्या सामानाचा उपयोग बालगंधर्वाच्या नाटकासाठी भडकमकरांची देखरेख-शेटजीचा मृत्यू.

- ११) काही कूट प्रश्न-मुंबईचा मुक्काम (नोव्हेंबर व डिसेंबर १९४०) - गोहरचे रंगभूमीवरील अफाट अपयश-वहिनीचा मृत्यू (२१-११-४), धाकटी मुलगी पद्मा हिचा विवाह (१९४२), डॉ. भडकमकरांशी बेबनाब-बालगंधर्व गोहरसह गंधर्व मंडळी सोडून जातात.
- १२) मराठी रंगभूमीचा जन्मशताब्दि महोत्सव- मुंबई येथील महोत्सवाचे अध्यक्ष बालगंधर्व महोत्सवी नाटकात भूमिका करतात, रंगभूमीचे पुनरुत्थान, (१९४४), रेडक्रॉस फंडासाठी केलेल्या नाटकांत भूमिका (१९४४-४७), विपुल द्रव्यार्जन-माहीन येथील घराच्या खरेदीचा व्यवहार, गोहरने केलेल्या सांपत्तिक मदतीच्या दंतकथा -
- १३) रेडक्रॉस फंडाचे प्रयोग संपल्यानंतर ठेकेदारांच्या नाटकात भूमिका, आणखी एका चित्रपटात एक सामान्य भूमिका-गोहरबरोबर विवाह (२७-४-५१) मित्रपरिवार - एक पर्याय.
- १४) अपार कष्टाची केविलवाणी कहाणी - बाल गंधर्वाची काही पत्रे (१९४६-१९४९), जालीम उपायांचा अवलंब - एक पाय अधू होतो (१९५२-१९५३), डॉ. कीर्तने यांचा हातगूण आणि इषारा, दोन्ही पाय अधू झाल्यामुळे रंगभूमीवरून निवृत्त - शेवटची भूमिका सिंधूची (४-६-१९१५)
- १५) माहीम येथील राहणी गोहरचा मृत्यू २०-११-६४
- १६) कलावंताचे खाजगी जीवन हे कसे घडले ? - बालगंधर्वाची दोन पत्रे -
- १७) शेवटचे दिवस - मृत्यूपूर्वी पैलतीरी,
मृत्यू १५-७-१९६७ - श्रद्धांजली

सूची

बालगंधर्व यांच्या स्त्रीभूमिका

बालगंधर्वाचा जीवन प्रवाह

संदर्भ

करुण नाटकातील काही नायक
शिवराम गोविंद भावे
देशमुख आणि कंपनी, पुणे १९६०

अनुक्रम

१. प्रास्ताविक
२. हॅम्लेट
३. राजा ईडिपस : ऑन्टिगनी व लीऑन
४. मॅकबेथ
५. व्हेनिसचा मूर - ऑथेल्लो
६. डॉक्टर स्टॉकमन
७. स्टीफन मूर
८. अब्राहम लिंकन
९. कोरिओ लेनस
१०. राजा लिअर
११. हेडा गाब्लर
१२. हालवर्ड सोलनेस
१३. इलेक्ट्रा - लॅव्हिनिया
१४. एलेन
१५. ब्लन्स
१६. खाडिलकरांची चार नाटके
१७. इंदुमती
१८. देवदत्त
१९. राजा राम
२०. जयंत लीला
२१. संभाजी
२२. बॅरिस्टर विश्राम
२३. सामान्य निष्कर्ष
२४. पडताळा : सुधाकर
२५. उपसंहार

नाट्यरंग

वि. भा. देशपांडे

विमल प्रकाशन, पुणे - १९८६

अनुक्रमणिका

१. वसंत कानेटकर
२. रत्नाकर मतकरी
३. डॉ. श्रीराम लागू
४. शरद तळवळकर
५. चित्तरंजन कोल्हटकर
६. निळू फुले
७. वसंत शिंदे
८. शंकर घाणेकर
९. गणेश सोळंकी
१०. दादा कोंडके
११. अमोल पालेकर
१२. भास्कर चंदावरकर
१३. कमलाबाई गोखले
१४. सुलभा देशपांडे
१५. लालन सारंग
१६. आशा काळे
१७. सुनीता प्रधान
१८. दया डोंगरे
१९. सुहास जोशी
२०. भारती आचरेकर
२१. ज्योती चांदेकर
२२. माया जाधव
२३. मामा पेंडसे
२४. प्रभाकर पणशीकर
२५. आत्माराम भेंडे
२६. डॉ. वसंतराव देशपांडे
२७. मास्टर दत्ताराम
२८. दत्ता भट
२९. अरूण सरनार्ईक
३०. के. नारायण काळे

रङ्गनायक

अरविंद देशपांडे स्मृतिग्रंथ

राजीव नाईक, विजय तापस, प्रदीप मुळ्ये

आविष्कार प्रकाशन, मुंबई १९८८

अनुक्रम

नांदी

पूर्वरङ्ग

पहिला

पाळण्यातले पाय

अरविंद आणि अरविंद

रंगसावल्यांचा खेळ

सख्खा मित्र

“कश्यासाठी?”

सृजनशीलतेची हाक

बाप माणूस

अर्थपूर्ण बांधिलकी

अवेळची एक्झिट

मोकळ्या श्वासाची किंमत

येणं आलं, पण...

चार राडे

सोबत

दुसरा

हरण्याचा हक्क

शांतता

ज्याला नाटक वाचून दाखवावं...

अनेकातला एक

भव्यतेचा ध्यास

दिग्-दर्शक

एकुलता अनुभव

येथे दिग्दर्शक 'दिसत' नाही

करविता

अस्सल नाटकवेडा

थिएटरची नशा

तिसरा

छबिलदासी नाटकं : करणं ! पाहाणं

प्रायोगिक रंगभूमी

निर्मला दासगुप्ता

अरुण काकडे

कमलाकर सारंग

माधव साखरदांडे

विजया मेहता

विनोद दोशी

वसंत पोतदार

साधना आमटे

सई परांजपे

भीमसेन

नाना पाटेकर

शफाअत खान

सुलभा देशपांडे

पु.ल. देशपांडे

विजय तेंडुलकर

रत्नाकर मतकरी

दामू केंकरे

सरयू दोशी

श्रीकांत मोघे

दिलीप कुळकर्णी

कमलाकर नाडकर्णी

सुधा करमरकर

श्रीराम लागू

सत्यदेव दुबे

हेमचंद्र अधिकारी

पुष्पा भावे

व्यावसायिक रंगभूमी
बाल-रंगभूमी
नाटक : स्वरूपविचार
प्रयोग-समीक्षा
परिशिष्टं

शांता गोखले
माधव वझे
गंगाधर पाटील
संपादकीय टाचण

१. जीवनरेखा
२. नाट्यरेखा
३. चित्रपट-दूरदर्शनरेखा
४. विश्रब्ध देशपांडे
 - अ. स्फुट लेखन
 - * पांथस्थाची आशा
 - * ईश्वर आणि प्रेषित
 - * फरक काय पडतो ?
 - आ. वैचारिक लेखन
 - * शांतता! - दिग्दर्शकाच्या दृष्टिकोणातून
५. छबिलदास चळवळ
 - अ. नाट्यसूची
 - आ. खर्च-तक्ता
 - इ. मंच आणि प्रेक्षकघर आराखडा

आणि डॉ.काशिनाथ घाणेकर
चारूशीला ओक
आरती प्रकाशन, डोंबिवली १९८८

जन्मजात
जडणघडण
उत्कर्ष
वासंतिक
तळपते दिवस
शं. ना. कीय
आशावाद
चित्तरंजनी
सुहास्य
भरत वाक्य
मुलाखती (बाळ कुरतडकर)
वि. भा. देशपांडे
राजाराम चव्हाण
तुकाराम जाधव
मधुकर नेराळे
पंडीत मांडके
चारूदत्त सरपोतदार
अशोक समेळ
डॉ. रवी बापट
इला भाटे
सदाशिव निंबाळकर
रमेश भिडे
डॉ. जावडेकर
डॉ. आगटे
धोंडाराम
लक्ष्मण कदम
शेवटचा दिस

तो राजहंस एक
बाळ सामंत
श्री विद्या प्रकाशन पुणे, १९८८

अंतरंग

१. बाळपणीचा काळ सुखाचा
२. तुम्हा तो शंकर सुखकर हो
३. अनाथ झालेली किलोस्कर मंडळी
४. वेड्या मना तळमळसी
५. किलोस्कर मंडळीचे सौभाग्य
६. पडद्याआडचे नारायणराव
७. कवी कृष्णा माला घाली
८. नमन नटवरा
९. असा धैर्यधर होणे नाही
१०. नवा नायक
११. भाऊबंदकी
१२. गंधर्व नाटक मंडळी
१३. मम आत्मा गमला
१४. पंडित महाशय
१५. कशी त्या त्यजू पदाला
१६. ठरला जणु मत्सर राजा
१७. संयुक्त मानापमान
१८. भक्तिभाव हा घ्या सेवा
१९. वसंत शांताराम देसाई
२०. रूक्मिणी माहेरी
२१. एक आगळी भूमिका
२२. विधीलिखित
२३. नसता उपद्रव्याप
२४. रत्नाकर गंधर्व अंक
२५. भक्तीचा महिमा
२६. बालगंधर्व - प्रभात करार
२७. रंगभूमीचा निरोप
२८. धर्मात्मा
२९. पुनर्घटीत गंधर्व नाटक मंडळी
३०. गंधर्व - ऐश्वर्य
३१. गोहर कर्नाटकी
३२. गंधर्व रंगभूमीवर गोहर
३३. नाट्यशताब्दी महोत्सव

३४. अन्नदात्यांसाठी दाही दिशा
३५. प्रेमा तुझा रंग कसा
३६. अमृत महोत्सव
३७. गंधर्वाचा गळा गेला
३८. गोहर गंधर्व
३९. अखेरचा अंक

परिशिष्टे

बालगंधर्व - जयशंकर सुंदरी
बालगंधर्वाच्या ध्वनीमुद्रिका
बालगंधर्वाची टिपणे
बालगंधर्वाच्या स्त्रीभूमिका
संदर्भ सूची व विषय नामसूची

बोलता ... बोलता

मधुरा कोरान्ने
स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे १९९९

अनुक्रम

मुलाखतीतून भेटलेली माणसं

प्रस्तावना : डॉ. विश्वास मेहंदळे

१. वसंत कानेटकर
२. विजय तेंडुलकर
३. जयवंत दळवी
४. ज्योत्स्ना देवधर
५. गजेंद्र अहिरे
६. चंद्रकांत गोखले
७. शिलेदार घराणे
८. अमोल पालेकर
९. दिलीप प्रभावळकर
१०. स्मिता तळवळकर
११. वंदना गुप्ते
१२. राहुल सोलापूरकर

आम्हांला भेटलेले डॉ. श्रीराम लागू

संपादन : पुष्पा भावे

संयोजन : विजय लागू

रोहन प्रकाशन, पुणे २००२

अनुक्रम

- * समकालीन आणि अभिजात / पुष्पा भावे
- * रंगमंचनिष्ठ, समाजनिष्ठ 'ब्रिटिश जंटलमन' / निळूभाऊ फुले
- * दुपेडी आठवणी / विजया मेहता
- * बुद्धिनिष्ठ अभिनय आणि वेदना / जब्बार पटेल
- * एका चेहऱ्याचा बिकट पाठलाग / मंगेश तेंडुलकर
- * काही अपेक्षा / महेश एलकुंचवार
- * तत्त्वज्ञ अभिनेता / अशोक जैन
- * श्रीरामाय रामाय रामभद्राय वेधसे! / गोविंद पुरुषोत्तम देशपांडे
- * दॅटस् ऑल युवर ऑनर / प्रभाकर पणशीकर
- * प्रयोगशील नाट्यधर्मी / वि.भा. देशपांडे
- * डॉ. लागू आणि त्यांचे अखंडित जीवनदर्शन / रझिया पटेल
- * सर्जनशील रंगकर्मी / विजय केंकरे
- * नटश्रेष्ठ, तत्त्वज्ञ आणि बलसाधक / सरिता पदकी
- * डॉ. लागू आणि दोन पिढ्यांतील अंतर / मकरंद साठे
- * सूर्य पाहिलेला नटसम्राट / सुरेशचंद्र पाध्ये
- * आमचे गुरु-मित्र / अरविंद केशव साने
- * डॉक्टरांसोबतचा नाट्यप्रवास / सुहास जोशी
- * 'वेड्याच्या घरात गवसलेला' नाट्यचिंतामणी! / गो.रा. जोशी
- * स्वयंसिद्ध / रामदास भटकळ
- * नाट्यक्षेत्रातील 'रिन्सन्स मॅन' / अनंत कान्हो
- * मी पाहिलेला सूर्य / अतुल पेठे
- * ... आणि 'अॅनिस'च्या कार्यकर्त्यांच्या भूमिकेत 'डॉ. लागू' / डॉ. नरेंद्र दाभोळकर
- * डॉक्टर : मला कळलेले आणि न कळलेले / कमलाकर नाडकर्णी
- * संतोषाची जहागीर / लीला अर्जुनवाडकर
- * रंगभूमीचा 'पाथ-फाईंडर' / डॉ. विश्वास मेहेंदळे
- * फ्रेंड-फिलॉसॉफर / ज्योती सुभाष
- * 'प्रिझम' / नेत्रा साठे
- * माझे गॉडफादर / कुमार सोहोनी
- * डॉ. श्रीराम लागू - संभाजी दि थर्ड / सुधा करमरकर
- * सूक्ष्म, संयत अभिनयाचे उच्च शिखर / श्यामला वनारसे
- * आदर्श सत्यशोधक कलावंत / बाबा आढाव

- * डॉ. श्रीराम लागू आणि मी / श्री. ना. पेंडसे
- * मुलाखत / माधव वझे
- * 'चौथा अंक' / श्रीकांत लागू
- * दादा, 'लाईफ इज् ब्यूटिफुल'! / विजू भडकमकर
- * एक ऋणानुबंध / डॉ. एस.व्ही. गोखले
- * 'गमसे अब घबराना कैसा...' / आनंद लागू
- * आमचा दादा / अपर्णा लागू-रोजे
- * सुरेल सहवास / जनका लागू
- * तन्वीर, प्रेमाला अनंत छटा असतात... / दीपा श्रीराम
- * परिशिष्ट १ / डॉ. श्रीराम लागू - नाटक सूची
- * परिशिष्ट २ / डॉ. श्रीराम लागू - मिळालेले पुरस्कार
- * परिशिष्ट ३ / डॉ. श्रीराम लागू - काही गाजलेले चित्रपट

ॢ. नाट्यप्रकारानुसार समीक्षाग्रंथ

८. नाट्यप्रकारानुसार समीक्षाग्रंथ

नाटकांच्या आशयास अनुसरून त्यांचे सामाजिक, पौराणिक, ऐतिहासिक, चरित्रात्मक, राजकीय, दलित असे वर्गीकरण करण्यात येते. असे वर्ग कल्पून त्यांची समीक्षा करणारे ग्रंथ प्रकाशित झाले आहेत.

अशा प्रकारचा पहिला ग्रंथ लिहिला तो वि. पा. दांडेकर यांनी. मराठी नाट्यसृष्टी खंड १ व २ मध्ये त्यांनी पौराणिक व सामाजिक नाटकांचा विचार केला आहे.

वरील वर्गीकरणातील सर्वात मोठा वर्ग आहे तो सामाजिक नाटकांचा. यावर सर्वात अधिक समीक्षा ग्रंथ लिहिले गेले. सामाजिक नाटकांचे स्वरूप, त्यातील समस्या, स्त्रीप्रतिमा, स्त्रीसुधारणाविषयक विचार अशा अनेक अंगांनी समीक्षकांनी विचार केला आहे. मराठी नाटक मुळातच समाजाभिमुख असल्यामुळे हे समीक्षा ग्रंथ अनेक परींनी विचार करणारे व विचार करायला लावणारे आहेत.

ऐतिहासिक मराठी नाटकांचा विचार करताना इतिहास आणि ऐतिहासिक ललितकृती याविषयीची तात्विक चर्चा करून एक स्वतंत्र वाङ्मयपरंपरा म्हणून त्याचा विचार केला आहे. भीमराव कुलकर्णी यांनी या विषयावर स्वतंत्र ग्रंथ लिहिला आहे.

मराठी नाटकांचा आरंभ पौराणिक कथात्मक नाटकांनी झाला. पौराणिक नाटकांची माहिती तसेच त्यांचा नवा अन्वयार्थ शोधणारे समीक्षाग्रंथ लिहिले गेले. पौराणिक कथांतून अनेकदा येणारे सामाजिक, राजकीय संदर्भ शोधून त्यांच्या कलात्मकतेची जाणिव या ग्रंथांतून करून दिली आहे. अरूण प्रभुणे यांनी असा प्रयत्न केला आहे.

समाजात मान्यता पावलेल्या, आदर्श ठरलेल्या व्यक्तींच्या जीवनाचा वेध घेणाऱ्या अन्वयार्थ लावणाऱ्या चरित्रात्मक नाटकांची समीक्षा स्वतंत्र ग्रंथातून गीता मांजरेकर यांनी केली आहे. वसंत कानेटकरांची चरित्रात्मक नाटके रंगभूमीवर विशेष गाजली व ती संख्येनेही अधिक आहेत. चरित्रात्मक नाटकांच्या स्वरूपवैशिष्ट्याची चर्चा करून या नाटकांविषयी विवेचन केले आहे.

ना. कृ. शनवारे यांनी आपल्या ग्रंथात राजकीय चळवळीच्या संदर्भात मराठी नाटकांचा विचार केला आहे. महात्मा गांधी, लोकमान्य टिळक, वि. दा. सावरकर अशा राजकारणातील प्रख्यात व्यक्तींचा नाट्यविषयावर कसा प्रभाव पडला हे स्पष्ट होते.

या प्रकारचे समीक्षाग्रंथ पाहता सामाजिक आशयाच्या नाटकांवर अधिक लक्ष पुरवलेले दिसते. त्याचाच एक भाग म्हणून दलित नाटकांची समीक्षा येते. भालचंद्र फडके यांचा 'दलित रंगभूमी' हा ग्रंथ या विषयावरील पहिला समीक्षा ग्रंथ आहे. त्यानंतर मधुकर मोकाशी यांनी 'दलित रंगभूमी आणि नाट्यचळवळ' हा ग्रंथ लिहिला. या ग्रंथात दलित रंगभूमीची प्रेरणा, दलित नाट्य परिषद, बोधी नाट्यमहोत्सव, दलित साहित्यातील स्त्रीवादाचे स्वरूप हा विचार केला आहे.

नाटकांच्या आशयानुसारी समीक्षा ग्रंथात सामाजिक व विशेषतः स्त्रीजीवन विषयक नाटकांची समीक्षा अधिक आढळते कारण प्रथमापासूनच महाराष्ट्रात असलेली सामाजिक जागरूकता, जागृतीची ओढ समानतेचा ध्यास हे असावे.

नाट्यप्रकारानुसार समीक्षाग्रंथ

- १) कुलकर्णी भीमराव - ऐतिहासिक मराठी नाटके, १९७१,
जोशी लोखंडे प्रकाशन, पुणे
- २) कोरान्ने मधुरा - स्त्री समस्या आणि आजचे नाटक, १९९६,
स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाऊस, पुणे
- ३) कोरान्ने मधुरा - स्त्री नाटककारांची नाटके, २००२,
स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाऊस, पुणे
- ४) जाधव लक्ष्मण मा. - इंग्रजी आमदानीतील मराठी ऐतिहासिक नाटके, १९८०
- ५) दांडेकर वि. पां. - मराठी नाट्यसृष्टी खंड १, पौराणिक नाटके, १९४१,
श्री सयाजी साहित्यमाला प्रकाशन, बडोदे
- ६) दांडेकर वि. पां. - मराठी नाट्यसृष्टी खंड-२, सामाजिक नाटके, १९५०,
श्री सयाजी साहित्यमाला प्रकाशन, बडोदे
- ७) देशपांडे वि. भा. - नाट्यव्यक्तिरेखाटन (पौराणिक-ऐतिहासिक), १९९६,
नवीन उद्योग, पुणे
- ८) परांजपे कल्पना - मराठी सामाजिक नाटक आणि समस्या, १९८४,
गंधर्ववेद प्रकाशन, पुणे
- ९) प्रभुणे अरूण - पौराणिक नाटक : नवा अन्वयार्थ १९९७,
प्रतिमा प्रकाशन, पुणे
- १०) पाटील श्रीकांत - स्वातंत्र्योत्तर सामाजिक नाट्यसृष्टी
- ११) फडके भालचंद्र - दलित रंगभूमी, १९८२, सुरेश एजन्सी, पुणे
- १२) मनोहर मुक्ता - मराठी नाटकातील स्त्री प्रतिमा, १९८८, सुगावा प्रकाशन
- १३) मांजरेकर गीता - चरित्रात्मक नाटक : संकल्पना आणि समीक्षा २००१,
डिंपल पब्लिकेशन, ठाणे
- १४) मेदककर प्रकाश - सामाजिक नाटक स्वरूप विचार, १९९१,
साहित्य सेवा प्रकाशन, औरंगाबाद
- १५) मोकाशी मधुकर - दलित रंगभूमी आणि नाट्यचळवळ, २०००,
स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाऊस, पुणे
- १६) लिमये शंकुतला - पौराणिक नाट्यसृष्टी : सामाजिक वाङ्मयीन अभ्यास, १९७८
- १७) शनवारे ना. कृ. - राजकीय चळवळ आणि मराठी नाटक, १९७७
- १८) शहा मृणालिनी - स्त्रीसुधारणाविषयक मराठी नाट्यलेखन, १९९८,
मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे

ऐतिहासिक मराठी नाटके
भीमराव कुलकर्णी, एम.ए.पीएच.डी.
प्रस्तावना : डॉ. रा.शं.वाळिंबे
जोशी-लोखंडे प्रकाशन, टिळक रस्ता, पुणे ३० १९७१

प्रस्तावना

विभाग पहिला : इतिहास आणि ऐतिहासिक ललितकृती : तात्विक चर्चा

१. इतिहास : परंपरा व पार्श्वभूमि
२. स्वतंत्र वाङ्मयप्रकार
३. इतिहास आणि ऐतिहासिक नाटक

विभाग दुसरा : मराठी ऐतिहासिक नाट्यवाङ्मय

१. मध्ययुगीन कालखंड
२. थोरले माधवराव-सवाई माधवराव
३. विस्तार
४. विकास
५. आवर्त
६. ऱ्हास
७. संभाजी
८. भक्तिरसपर ऐतिहासिक नाटके
९. उपसंहार

सूची

ऐतिहासिक मराठी नाट्यवाङ्मय

संदर्भ-ग्रंथ

दर्शिका

शुद्धिपत्र

मराठी सामाजिक नाटक आणि स्त्री समस्या

प्रा. सौ. कल्पना परांजपे
गंधर्व वेद प्रकाशन, पुणे १९८४

अनुक्रमणिका

- प्रकरण पहिले - सामाजिक नाटके : समाजजीवनाचा आरसा
प्रकरण दुसरे - जन्मगाठ कुणाशी?
(पुनर्विवाह, बालाजरठ विवाह, विषमविवाह, प्रीतीविवाह इत्यादी)
प्रकरण तिसरे - जन्मगाठ : कशी?
(वधुपरीक्षा व हुंडा)
प्रकरण चवथे - जन्मगाठ - सुरगाठ की निरगाठ
(घटस्फोटाची समस्या)
प्रकरण पाचवे - स्मृती : मनूची की मनाची?
(जीवनमूल्यांचा संघर्ष)
प्रकरण सहावे - अर्थार्जन हेच दुःखार्जन
(कमावत्या स्त्रियांची समस्या)
प्रकरण सातवे - मातृत्व : शास्त्रपूत की मनःपूत
(निषिद्ध मातृत्वाची समस्या)
प्रकरण आठवे - नाट्यवाङ्मय व कायदा : परस्परानुबंध
प्रकरण नववे - मराठी नाट्यवाङ्मय : स्त्रीमुक्तीचा आक्रोश
(उपसंहार)

मराठी नाटकातील स्त्री प्रतिमा
मुक्ता मनोहर
सुगावा प्रकाशन प्र.आ.१९८८

अनुक्रम

१. पारंपारिक दुःखी स्त्री : रथचक्र
२. मूल न होणाऱ्या स्त्रीचा प्रश्न
पुत्रकामेष्टी, नाते युगायुगाचे, शनिवार रविवार
३. सासू सुनांचे पारंपारिक संबंध - माझे काय चुकलं?
४. व्यभिचारिणी आई - पत्नी - कन्या : गगनभेदी
५. लेस्बियन स्त्री - मित्राची गोष्ट
६. गुलामगिरीची जाणिव - कमला
७. करियरच्या शोधात - पंखाना ओढ पावलांची
८. तथाकथित राजकारणी स्त्री मॅडम
९. विवाहबाह्य संबंध - सावित्री
१०. अन्यायाविरुद्ध बंड करणारी स्त्री - पुरुष
११. माझ्या लेखनातील स्त्री
१२. महाराष्ट्रातील स्त्री मुक्ती विचार व चळवळ
१३. साहित्य, कला यांबाबत
१४. आढावा

सामाजिक नाटक स्वरूप विचार
प्रकाश मेदककर
साहित्यसेवा प्रकाशन, औरंगाबाद १९९१

अनुक्रम

भूमिका

संघर्ष

नाटक

वास्तववाद व प्राकृतिकतावाद

सामाजिक नाटक

परिशिष्ट

सूची

नाट्यव्यक्तिरेखाटन पौराणिक - ऐतिहासिक

वि. भा. देशपांडे

नवीन उद्योग, पुणे - १९९६

अनुक्रम

- १) नाट्यरचना : परंपरा आणि स्वरूप
- २) व्यक्तिरेखन कला : स्वरूप
- ३) पौराणिक नाट्यलेखनाचे स्वरूप
- ४) महत्वाच्या काही व्यक्तिरेखा
- ५) ऐतिहासिक नाटकांतील व्यक्तिरेखांचा रूपवेध
- ६) ऐतिहासिक संवाद भाषेचे गुणदोष
- ७) महत्वाच्या ऐतिहासिक व्यक्तिरेखा
- ८) व्यक्तिरेखा आणि नाट्यसंगीत

स्त्री समस्या आणि आजचे नाटक
डॉ. मधुरा कोरात्रे
स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाऊस, पुणे १९९६

पुस्तकाविषयी थोडेस..... डॉ. वि.भा. देशपांडे

प्रकरण पहिले - समस्या म्हणजे काय? समस्या आणि संघर्ष यातील भिन्नता, स्त्री समस्या म्हणजे काय?
स्त्री समस्या निर्माण होण्याची कारणे.

प्रकरण दुसरे - पारंपरिक जीवन आणि स्त्री समस्या

प्रकरण तिसरे - कौटुंबिक समस्या

प्रकरण चौथे - पुरुषी प्रवृत्ती आणि स्त्री समस्या

प्रकरण पाचवे - स्वकर्तृत्व (करियर) आणि स्त्री समस्या

प्रकरण सहावे - शारीरिक, मानसिक व्याधी, विकृती आणि स्त्री समस्या

प्रकरण सातवे - उपसंहार

परिशिष्ट १ - नाटककारांच्या मुलाखती

परिशिष्ट २ - १. नाटककार आणि नाटके यांची सूची

२. संदर्भ ग्रंथ सूची

३. नियतकालिकांची सूची

परिशिष्ट ३ - स्त्री समस्याविषयक आलेख

पौराणिक नाटक : नवा अन्वयार्थ

अरुण प्रभुणे

प्रतिमा प्रकाशन, पुणे १९९७

प्रस्तावना - प्रा. पुष्पा भावे

विषयानुक्रम

प्रकरण पहिले - पुराणकथा : स्वरूप आणि परिवर्तन प्रक्रिया
प्रकरण दुसरे - पौराणिक नाटकातील भक्तीच्या जाणिवांचे स्वरूप
प्रकरण तिसरे - पौराणिक नाटकातील नीतीच्या जाणिवांचे स्वरूप
प्रकरण चौथे - राधा-कृष्णवरील नाटके : एक वेगळा प्रवाह
प्रकरण पाचवे - पौराणिक नाटक आणि रंजन
प्रकरण सहावे - पौराणिक नाटक आणि नवा सामाजिक अर्थ
प्रकरण सातवे - पौराणिक नाटक आणि नवा राजकीय अर्थ
प्रकरण आठवे - पौराणिक नाटक आणि कलात्मक अर्थ
परिशिष्टे

१. सूची
२. संदर्भग्रंथ
३. पौराणिक नाटकांची सूची

स्त्रीसुधारणाविषयक मराठी नाट्यलेखन
मृणालिनी शहा
मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे प्र.आ.१९९८

अनुक्रमणिका

१. उपोद्घात
 २. स्त्रीशिक्षण
 ३. बालविवाह
 ४. विधवाविवाह
 ५. स्त्री पुरुष समानता
 ६. उपसंहार
- संदर्भसूची
निर्देशसूची

दलित रंगभूमी आणि नाट्यचळवळ

डॉ. मधुकर मोकाशी

स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाऊस, पुणे प्र.आ. २०००, द्वि.आ.२०११

अनुक्रमणिका

मनोगत - पहिल्या आवृत्तीचे

प्रस्तावना - भि.शि. शिंदे (पहिली आवृत्ती)

मनोगत - दुसऱ्या आवृत्तीचे इ.स. २०११

प्रकरण १ - दलित रंगभूमी आणि नाट्यचळवळ पूर्व परंपरा

प्रकरण दुसरे - दलित रंगभूमी आणि नाट्यस्वरूप व वैशिष्ट्ये

प्रकरण तिसरे - अखिल भारतीय दलित नाट्य परिषद

अहवाल व नाट्य संमेलने व अध्यक्षीय भाषणे

प्रकरण चवथे - शोधनिबंध

१. दलित रंगभूमी आणि प्रबुद्ध रंगभूमी
२. दलित रंगभूमी सद्यःस्थिती
३. दलित रंगभूमी - मंदावलेली चळवळ
४. दलित चळवळ एक मूल्यमापन
५. मराठी दलित नाट्यचळवळ - शोध आणि बोध
६. दलित रंगभूमी आणि चळवळ एक प्रभावी माध्यम
७. दलित नाट्य चळवळ आणि संमेलने प्रकाशाच्या नव्या दिशा
८. दलित रंगभूमीतील परिवर्तनाचे सामर्थ्य
९. दलित रंगभूमीचे पुढचे पाऊल : बोधी नाट्य महोत्सव
१०. बहुजन रंगभूमी / नाट्यचळवळ आणि फुले-आंबेडकरी विचारधारा
११. दलित नाटक आणि रंगभूमी यातील स्त्रीवादाचे स्वरूप

प्रकरण पाचवे - दलित रंगभूमीच्या संदर्भात नाट्यकृतींचा अभ्यास

प्रकरण सहावे - दलित रंगभूमी आणि नाट्यचळवळ एकांकिका व पथनाट्य

प्रकरण सातवे - ग्रंथ आस्वाद (परीक्षणे)

१. दलित पथनाट्याची सर्वांगीण आटोपशीर तोंडओळख
२. फुले आंबेडकर प्रेरणेची रंगभूमी एकमेवाद्वितीय संग्राह्य संदर्भ ग्रंथ
३. प्रा. दत्ता भगत यांचा निवडक प्रयोगशील एकांकिका संग्रह
४. भि.शी. शिंदे यांची ओळख करून देणारे नाटक आणि आत्मकथन (काळोखाच्या गर्भातील दिवस)
५. आंबेडकरी विचारधारेच्या सर्वोत्कृष्ट एकांकिका संग्रह

प्रकरण आठवे - विशेष लेख

१. दलित रंगभूमी व नाट्यचळवळीची अस्मिता आणि भि.शी. शिंदे गौरव लेख

परिशिष्टे संदर्भ साधने

- अ) संदर्भ ग्रंथसूची
- ब) नाट्यकृतींची सूची
- क) अध्यक्षीय भाषणे
- ड) नियतकालिके/मासिके/दैनिके
- इ) समग्र दलित नाट्य प्रयोगसूची

चरित्रात्मक नाटक : संकल्पना आणि समीक्षा

डॉ. गीता मांजरेकर

डिंपल पब्लिकेशन, ठाणे २००१

अनुक्रमणिका

१. चरित्रात्मक नाटकाचे स्वरूप व परंपरा
 २. हिमालयाची सावली
 ३. विषवृक्षाची छाया
 ४. कस्तुरीमृग
 ५. वादळ माणसाळतंय
 ६. मीरा मधुरा
 ७. वसंत कानेटकरांच्या चरित्रात्मक नाटकांतील भाषा
 ८. दुसरा पेशवा
 ९. वीज म्हणाली धरतीला
 १०. वि.वा. शिरवाडकरांच्या चरित्रात्मक नाटकांतील भाषा
 ११. दुभंग, घर तिघांचं हवं, काचेचा चंद्र आणि चार्वाक
 १२. चरित्रात्मक नाटकांचा शोकांतिका म्हणून विचार
 १३. उपसंहार
- परिशिष्ट
विश्राम बेडेकर - टिळक आणि आगरकर
संदर्भसूची

संदर्भ ग्रंथसूची

- १) अपसिंगेकर रजनी - चारचौघी एक दृष्टिकोण - २००३ लोकवाङ्मयगृह, मुंबई
- २) कमलेश - वाडा चिरेबंदी एक चिरेबंदी शिल्प १९९४ मंजुल प्रकाशन, पुणे
- ३) काळे के. नारायण - मराठी रंगभूमी मराठी नाटक घटना आणि परंपरा १९७१, मुंबई मराठी साहित्यसंघ, मुंबई
- ४) काळे पु. श्री - रंगभूमीवरील नेपथ्य १९६८, व्हीनस प्रकाशन, पुणे
- ५) कुलकर्णी व.दि. - नाटक : रंगाविष्कार आणि रंगास्वाद २००९ पद्मगंदा प्रकाशन, पुणे
- ६) कुलकर्णी व.दि. - नाटक : 'सं सौभद्र' : घटना व स्वरूप १९७४, व्हीनस प्रकाशन, पुणे
- ७) कुरुंदकर नरहर - रंगशाळा आ. दु. २००० देशमुख आणि कंपनी, पुणे
- ८) खोत शकुंतला - नाट्यस्वगत : स्वरूप व समीक्षा १९७७ सुविचार प्रकाशन, नागपूर
- ९) गोमकाळे द. रा. - अत्रे आणि मराठी रंगभूमी १९६२, व्हीनस प्रकाशन, पुणे
- १०) जोशी अ. म. - भारतीय नाट्यप्रयोग विज्ञान, १९९९, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे
- ११) जोशी बाबूराव - संगीताने गाजलेली रंगभूमी आ. दु. १९७४ कॉटिनेंटल प्रकाशन, पुणे
- १२) तापस राजापुणे पुष्पलता - खानेलकरांची नाट्यसृष्टी, २००३, मराठी विभाग मुंबई विद्यापीठ, मुंबई
- १३) देशपांडे वि. भा. - नाट्यसमीक्षा : काही दृष्टिकोन १९८५ मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे
- १४) देशपांडे वि. भा. - रंगयात्रा - १९८८, नाट्यसंपदा प्रकाशन, पुणे
- १५) देशमुख संजीवनी, सरदेसाई माया - तंजावरच्या मराठी राजांची नाटके १९९३ कॉटिनेंटल प्रकाशन, पुणे
- १६) देसाई वसंत शांताराम - खाडिलकरांची नाट्यसृष्टी १९७२ सोमय्या पब्लिकेशन्स, मुंबई
- १७) धांडे चंद्रकांत - मराठी नाट्यसमीक्षा २००६ कीर्ती प्रकाशन, औरंगाबाद
- १८) नाईक राजीव, काकडे अरुण - रङ्गनायक १९८८ आविष्कार प्रकाशन, मुंबई
- १९) परांजपे कल्पना - मराठी सामाजिक नाटक आणि समस्या १९८४ गंधर्ववेद प्रकाशन, पुणे
- २०) पाटील गो.तु. - नटसम्राट समीक्षा १९८६ चेतश्री प्रकाशन, अमळनेर
- २१) पुंडे द.दि. तावरे स्नेहल - आजचे नाटककार १९९५ एल.व्ही. तावरे, पुणे
- २२) बनहट्टी श्री ना. - मराठी नाट्यकला आणि नाट्यवाङ्मय १९५९ पुणे विद्यापीठ, पुणे
- २३) बर्वे चंद्रशेखर - तेंडुलकरांची नाटके १९८५ राजहंस प्रकाशन, पुणे
- २४) भरत - नाट्यशास्त्र घोष मनमोहन १९६१ एशियाटिक सोसायटी, कलकत्ता
- २५) वाळिंबे रा.शं. - मराठी नाट्यसमीक्षा १९६८ पुणे विद्यापीठ, पुणे

- २६) वैद्य माधवी - खानोलकरांचे नाटक १९९१ नीहारा प्रकाशन, पुणे
- २७) वैद्य सरोजिनी, फाटक वसंत - नटवर्य नानासाहेब फाटक : व्यक्ती आणि कला १९८४ सुपर्ण प्रकाशन, पुणे
- २८) शिरवाडकर वि.वा. - शोध शेक्सपियरचा १९८३ सुपर्ण प्रकाशन, पुणे
- २९) सरदेसाई माया - भारतीय रंगभूमीची परंपरा १९९६ स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे
- ३०) सरदेसाई माया - मराठी रंगभूमीचा उषःकाल १९७२ उस्मानिया विद्यापीठ, हैदराबाद
- ३१) संगोराम श्रीरंग - वेध संगीत नाटक आणि नाट्यसंगीत १९९३ प्रोग्रेसिव्ह ड्रॅमॅटिक असोसिएशन, पुणे
- ३२) साने इनामदार रेखा - महानिर्वाण : समीक्षा आणि संस्मरणे १९९९ राजहंस प्रकाशन, पुणे
- ३३) सारंग कमलकर - बाइंडरचे दिवस १९८४ ग्रंथाली वाचक चळवळ, मुंबई
- ३४) सुभेदार सुनील - नाट्यदर्शन १९८१ मुंबई मराठी साहित्य संघ, मुंबई